

Tip. xalqan
yem a chig
2000 m. 1000

Ғлми редактор:

педагожи елмләр доктору, проф. **Җ. ТАЛЫБОВ**

Рә'јчиләр:

1. Педагожи елмләр доктору Русија елмләр Академијасынын
мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими, проф. **Ғ. ӘҒМӘДОВ**
2. Педагожи елмәр доктору, проф. **Ә. ҒӘШИМОВ**

I ФӘСИЛ. ИСЛАМДАН ӘВВӘЛ ТҮРКЛӨРДӘ ТӘРБИЈӘ

1. Әв'әнәләр тәрбијә васитәсидир.....27
2. Бајрамлар, идман, милли ојунар тәрбијә васитәсидир.....28
3. Дастанларын тәрбијә имканлары.....36

II ФӘСИЛ. ИСЛАМЫН ЈАРАНМАСЫ. МӘҤӘММӘД ПЕЈГӘМБӘРИН ҤӘЛАТЫ ВӘ ФӘАЛИЈӘТИ

- 3 1. Исламын јаранмасы әрәфәсиндә Әрәбистанда ичтимаи-
к сијаси дурум.....42
2. Мәһәммәд Пејгәмбәр Ислам тәрбијәси вә әхлагынын
банисидир.....43
3. "Туран"да тәрбијә мәсәләләри.....45
4. Мәһәммәд Пејгәмбәр гадын тәрбијәси һаггында.....49

III ФӘСИЛ. ИСЛАМЫН ШӘРГДӘ ПЕДАГОЖИ ФИКРИН ЗӘНКИНЛӘШМӘСИ ВӘ ТӘКМИЛЛӘШМӘСИИӘ ТӘ'СИРИ

1. Имам Гәззалинин педагожи идејалары.....51
2. Ибн Гафитин тәрбијә һаггында фикирләри.....55
3. Көј Кавусун тәрбијә һаггында идејалары.....57

IV ФӘСИЛ. ИСЛАМЫ ГӘБУЛ ЕДӘН ИЛИ ТҮРК ДӨВЛӘТЛӘРИНДӘ /ТАРАХАНЛЫ ВӘ СӘЛЧУГ/ ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ

1. Јусиф Хас Ҥачибин педагожи идејалары.....63
2. Маһмуд Кашкаринин тәрбијә һаггында фикирләри.....70
3. Әһмәд Јутнакинин тәрбијә һаггында фикирләри.....73
4. Әһмәд Јасәвинин тәрбијә һаггында фикирләри.....75
5. Гәзнәли түркләриндә тәрбијә.....76
6. Сәлчуг түркләриндә тәрбијә77

1. Илк өзәл Ислам мәктәпләри.....	86
2. Исламда рәсми тә'лим мүүәссисәләри.....	87
3. Үләмә евләри вә мәдрәсәләр.....	90
4. Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә мүүәллим вә онун вәзифәләри.....	96
5. Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә тәләбә вә шакирдләрә верилән тәләбләр.....	98
6. Ислам мәктәбләриндә китаба мүнәсибәт.....	99

1. V - XIII əsrlərdə tərbiyə məsələləri.....101
2. Nizami və Xəganiyin pedaqoji idejaları.....103
3. N. Tusinin tərbiyə haqqında fikirləri.....107
4. XIII - XVI əsrlərdə məktəb və pedaqoji fikir.....112
5. M. Füzulinin tərbiyəvi fikirləri.....118
6. XVII -XVIII əsrlərdə məktəb və pedaqoji fikir.....121

1. Русијанын Азәрбајҹаны истила етмәси.....	126
2. Рус - татар мәктәпләринин җарнамасы.....	127
3. Хәҗријә чәмијјәтләри.....	131
4. Мүәллим кадрларынын һазырланмасы.....	137
5. Дәрсликәр вә ушағ әдәбијјаты.....	142

1. XX əsrin birinчи rübündə Azərbaycanда иттимай-сијаси дурум.....	150
2. Јени тәдريس үсулларынын јайылмасы. “Үсули-Чәдид” мәктәбләри.....	154
3. Azərbaycan маарифчиләринин тә’лимин ана дилиндә апарылмасы уғрунда мүбаризәси	159
4. АДР дөврүндә маариф вә мәктәб. Маариф сәһәсиндәки ислаһатлар.....	173

Түрк халqlарынын, о, чүмлөдөн Азәрбајчан түрклөринин кечимиш дөврү биздән нә гәдәр узаг олса да, о бизим бу күнүмүз үчүн надир бир мәибәдир. Бир Америкали алими Нәсрәддин Тусинин әсәрләри илә таныш олдуглан сонра демишдир: "Әкәр Гәрб алимләри Туси јарадычылығы илә таныш олса идиләр, онда өз кәшфләрини јенилик һесаб етмәздиләр".

Совет империјасынын дағылмасы Совет Иттифагында јашајан Түрк халqlарынын 200 илик Рус әсәрәтиндән азад олмасына вә онларын өз сој көкүнә гајытмасына имкан верди. Һәлә вахты илә М.Ә.Рәсулзаде јазырды ки, Азәрбајчан халqы 200 илик әсәрәтдә һеч вахт Рус дәвләтинә рам олмамыш вә имкан дүниүклә милли варлығыны изһар етмәјә чалышмышдыр.

1917-чи илдә Рус империјасы дағылдында Азәрбајчан халqы мүстәгил, демократик республика јаратды. О миллиләшмә апарды вә мөвчулијјәтинин илк күнүндән түрк халqlарынын тарихини өјрәнмәјә мүстәсна әһәмијјәт вериб, мәктәб програмларына ашағыдакы мәсәләләри дахил етмәји зәрури һесаб етди. Көчәри түрк гәбиләләри вә халqlары, гәдим түрк дәвләти, Мәһәммәд Гәзиәвинин сүләләсинини һөкмранлығы дөврү, Түрк Сәлчуqlары вә онларын мәдени хидмәтләри, Чингиз хан вә онун ардычылларынын дөврү, Тејмурун әсри, Бөјүк Мағоллар һаггында гыса мө'лумат, Азәрбајчан һаггында тарихи арајыш вә с. Белә бир милли дирчәлиш заманы Азәрбајчан рус болшевикләри тәрәфиндән јенидән ишғал едилдији үчүн о, өз балаларына түрк халqlарынын сој көкүнү ашылаја билмәди. Болшевикләр мәктәбләр үчүн Авропа вә әсасән Рус тарихини өјрәдән програм тәртиб едиб кәнчләри бу әсасда тәрбијә етмәјә башладылар. Педагогика тарихи програмларында да ејни вәзијјәт төкәр олунду вә бир саат да олсун түрк халqlарынын педагожи фикир тарихинә јер верилмәди. Һалбуки Орхон Јенисеј абидәләриндә, Гараханлы, Гәзнәли, Сәлчуг вә Азәрбајчан түрклөринин тәрбијә, мәктәб вә педагожи фикир тарихиндә бу күнкү кәнчләримиз үчүн олдугча гүјмәтли көстәришләр вардыр.

Јаздығымыз бу вәсаитин мүасирлик бахымындан төләбәләримиз үчүн фајдалы олачағына инанырыг. Әсәр бу сәпкидә илк төчрүбә олдугундан нөгсанлардан хали дејил. Өз дөјәрли мәсләһәт вә көстәришләрини верәчәк һәмкарларыма әввәлчәдән тәшәккүрүмү билдирирәм.

Фүрсәтлән истифадә едиб әсәрин нәшрә һазырланмасында көмәјини әсиркөмәјән, ону дигәтлә охујуб хејирли мәсләһәтләрини верән досент Һәмзә Әлијевә, Мәчид Әлијевә, вә А.Еминова, Елми шураја музакирә үчүн китаба рә'ј верән А.Тағызадә вә О.Аббасова, профессор И.Казымова, китабын редактору Ј.Талыбова, рәсми рә'јчиләр профессор Һ.Әһмәдов вә профессор Ә.Һәшимова, Елми-методик шуарынын сәдри Ә.Бәјрамова вә вәсаитин төләбәләр үчүн әһәмијјәтинини гүјмәтләндириб малијјәләндириән Институтун ректору профессор Г.Гулијев вә елми ишләр үзрә проректору профессор О. Мусајевә миннәтдарлығымы билдирирәм.

Профессор Ф.Сејидов.

Һөрмәтли охучу, мөһтәрәм тәләбә индицә таныш олдуғунуз, “Түрк халqlарынын тәрбијә вә мәктәб тарихинә даир” адлы китаб чох аз ишләнмиш бир проблемә һәср олунмушдур. Түрк халqlарынын зәнкин мәдәнијјәт, мәктәб вә тәрбијә тарихини билмәдән Азәрбајҗан түркләринин, азәрбајҗашлыларын тәрбијә, маариф вә мәктәб тарихини билмәк, өјрәнмәк чох чәтиндир. Чүнки түрк халqlары узун илләр боју бир-биринә гајнајыб гарышмыш, сәрһәд бөлкәләри олмамышдыр.

Гәдим түрк абидәләри түркләрин зәнкин мәдәнијјәтиндән, елмә, билијә нечә јіјәләнмәсиндән, кәнч нәслин нечә тәрбијә олунмасындан, халqlарын адәт-ән’әнәләриндән хәбәр верир, онларын мә’нәвијјатынын нечәлнјини билдирмәклә мә’нәви јадикары кими јашајыр.

Әсәр кириш, једди фәсилдир. Киришдә гәдим түрк абидәләрини, түрк јазыларыны, маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләрини өјрәнмәјин зәрурилијиндән сөз ачылып.

Биринчи фәсилдә Исламдан әввәлки түркләрдә тәрбијә мәсәләләри тәдтиг едилир. Тарихи гајнаqlара, мәнбәләрә вә архив сәнәдләринә истинад едәрәк мүәллиф Исламдан әввәлки дөврләрдә гәдим түркләрдә ән’әнәләрин, адәтләрин, халqlар бажрамларынын, мүхтәлиф идман нөвләри, милли халqlар ојунларынын, гәдим түрк дастанларында тәрбијә имканларынын тәһлилинә кениш јер верилир. Бурада елм, билик өјрәнмәк өн плана чәкиләрәк кәнч нәслин инкишафында, дөвләтин идарә олунмасында елмин әһәмијјәти хүсуси гејд едилир. Түркләр елм өјрәнмәји һәр шејдән үстүн тутмушлар. Елм өјрәнән биликлә дост олур. Биликли инсан белиндә даш јығылса, даш зәр олур. Наданынса јанына гызыл дүшсә, даш олур.

Биликли адамла наданын фәргини белә бир аталар сөзү даһа чох сәчијјәләндирир. Јә’ни баға јарпағы, ја гузу гулағы, нә фәрги вар. Јә’ни баға јарпағыны гузу гулағындан фәргләндирмәјән надандыр. Јахуд “Ағыл вә бәхт” адлы халqмызын көзәл зәрб-мисалы елмин, ағылын нә демәк олдуғуна парлаг мисалдыр. Бәхт чөлдә чүг сүрүб јер шумлајан елмдән хәбәрсиз бир кәнчин гаршысына бир күлчә ләл чыхарыр. Лакин онун елми билији олмадығына көрә ләлә әһәмијјәт вермәјиб ону кәнара атыр. Јолдан кечән бир атлы биликли олдуғуна көрә һәлә узагдан парылдајан шејин ләл олдуғуну таныјыр. Чүтчүдән ону сатын алмаг истәјир. Чүтчү даш парчасынын она лазым олмадығыны билдирир. Атлы ләли көгүрүб кедир, көзәл имарәт тикдирир. Чүтчү оғланы евинә

апарыр, ғызыны она вермәк истәјир. Мәтбәхдә пендир, лаваши көрән чүгчү оглан онлардан бир аз көтүрүб бага кирир. Ахтарышдыгыннан хәбәр туган чүгчү елә һесаһ едир ки, ону пендир вә лавашиа көрә ахтарырлар, баш көтүрүб орадан гачыр. Түрк халqlары елми, билији "Көч", "Али-әр-Тунга", "Ергоногон", "Дәлә Горгуд" кими бөјүк әдәби абидәләриндә жүксәк гијмәтләндирмишләр. Азәрбајҗан халqынын варлығы, онун әхлаға, тәрбијә, елмә, билијә мүнәсибәти "Авеста"да ифадә олуимушдур. "Авеста"да елмин, тәрбијәнин : әхлагын үч нәһәнк сүгуну јахшы дүшүнчә, јахшы фикир, јахшы әмәл бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Түркләрин аталар сөзләринин, баятыларынын, тапмачаларынын чох бөјүк тәрбијә имканлары вардыр. Гәдим түркләр елми ишыг, зәр, күнәш кими гијмәтләндирәрәк ону ләриндән өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдүләр.

Әсәрин икинчи фәслиндән башлајараг сон фәслә гәдәр Исламын гәбулуидан сонракы дөврләрдә түркләрдә тәрбијә, мәктәб мәсәләләри ишыгландырылыр.

Исламын јаранмасы әрфәсиндә Әрәбистанда ичгимаи-сијаси дурум дүңјада баш верән һадисәләр системиндә тәһлил едилир вә бир фикир доғру олараг әсәсләндирылыр ки, VI әсрдә Авропада вә дүңјанын башға јерләриндә ганлы мұһарибәләр кедирди. Јалныз сакит, әмин-аманлыг олан бир јер варды, о да Әрәбистан јарымаласы иди. Бурада да вәһһи әрәбләр тәк Аллаһы даныб бүтләрә ситајиш едир, әхлаға сығмаз һәрәкәтләр едирдиләр. Белә бир чәтин шәраитдә Мәһәммәд Пејгәмбәр дүңјаға кәлир, Ислам дининин тәблигинә бағлајыр. Мәһәммәд Пејгәмбәр јени динин, јени тәрбијә вә әхлагын әсасыны гојду. О өз әгидәси, мәсләки наминә һәр чүр әзаба, әзијјәтә дөзмүш, дүшмәнләринин тә'нә вә тәзјигләриндән горхмамышдыр. Бир дөфә Әбу Суфјан вә гејриләри Әбу Талибин јанына кәлирләр вә ондан Мәһәммәди бу јолдан чәкиндирмәји тәләб едирләр. Әбу Талиб оғлу гәдәр истәдији Мәһәммәди јанына чағырыр, она үстү өртүлү нәсиһәт едир вә она һимәјдарлыг етмәјә даһа имканы олмадығыны билдирир. Мәһәммәд Пејгәмбәр атасы гәдәр истәдији әмисинин гочалдығыны, она һимәјәдарлыг етмәкдә чәтинлик чәклијини һисс едир вә она белә дејир:

- Еј атам гәдәр истәдијим әми, бир әлимә күнәши, бир әлимә Гәмәри гојсалар белә мән өз јолумдан дөһән дејиләм. Мән Аллаһын рәсулујам.

Күчлү дүшмәнләрдә мұбаризә апаран Мәһәммәд Пејгәмбәрә 610-чу илдә вәһј верилир вә "Туран"ын әјәләри јаранмаға бағлајыр.

Чаһилијјә дөврүнүн әхлаг нормаларына сынмајан ғайдаларыны, илқ
ғыз ушағларынын дири-дири јерә басдырылмасы, ғадынын ән алчағ
мәхлут һесаһ едилмәси, өкәј ана илә оғулун евләнмәси, гејри-
инсани никаһ ғайдалары вә с. Мәһәммәд Пејғәмбәр ғадаған етди.
О, бу кими мәсәләләри “Туран” әјәләри васитәсилә әсасландырды.
Пејғәмбәр дејирди ки, унугмајын, асимаһ сизин анаһын ајағлары
алтынла іәрар тутур. Беһипг аналарын ајағлары алтынладыр.
Сәнин үчүн ән әзиз адам анандыр. Пејғәмбәр “аналыр” сөзүнү үч
дәфә тәкрар етмишди. Мәһәммәд Пејғәмбәрә көрә әхлагы,
тәрбијәси сүгут етмиш бир халқла иш көрмәк, һәмин халғы
сәадәтә чатдырмағ, хошбәхт етмәк олмаз. Мәһәммәд Пејғәмбәр
јени дин јаратмағла јени мә’нәвијјат, јени тәрбијә ғайдалары ла
јаратды. О, бу кими мәсәләләри она бәхш олунмуш “Туран”ла
әсасландырды. Бу китаб сәмави китабларын ән мүғәддәси вә
дүнјанын ән бөјүк бир мо’чүзәсидир. “Туран” әдәб вә мүкәммәл
билик алмаға, мә’рифәт саһиби олмаға чағыыр. “Туран”ын 6236
әјәсинин 750-дә елмдән, елм өјрәймәкдән, тәбиәтин сирләринә
вағиф олмағдан соһбәт кедир. Елм чырағ һесаһ едилир. Мәһәммәд
Пејғәмбәр дејирди: Елм чәлдә достумуз арасында зинәтимиз,
дүшмәнләр арасында силаһымыздыр. Елм инсаны гүрурлу, мәғрур
вә гүввәтли едир. Шәргдә елми биликләрин Авропадан чоһ-чоһ
әввәл јаранмасы вә јайылмасы, Шәрг интибаһынын Гәрб
интибаһына чеврилмәсинин сәбәбләрини мәһз елмә верилән бу
јүксәк гијмәтдә ахтармағ лазымдыр. Чүнки пејғәмбәр дејирди ки,
елм јолунда олан чәннәт јолундадыр. Елм Чиндә дә олса, кедин,
кәтирин. Алимин мүрәккәбинин бир дамласы шәһид ғанындан
гијмәтлидир. Алим өлдү, әләм өлдү. Мәһәммәд Пејғәмбәр
“Туран”ы сәјәсиндә Әрәбистанда елм сүр’әтлә инкишаф
етмишди. “Туран”ла елмә верилән гијмәтдән руһланан әрәбләр аз
вахтда антиг јунан әсәрләрини әрәб дилинә чевирмәклә, јени әрәб
елми вә мәдәнијјәтинин, тәрбијә, мәктәб системинин јаранмасына,
инкишафына сәбәб олдулар. Әрәбистанда, оиун тә’сири алтынла
олан өлкәләрдә Әбүл Вәфа, Бәтгани, Ирағи, Ибн һејсам, Ибн
Һәјјам, Бируни, Ибн Синә, Өмәр Хәјјам, Әл-Хорәзми, Әл-Кинди,
Ибн Рәшид, Иәфиси, И.Туси, Улугбәј вә диқәр елм нәһәнкләри
јетишди. Бу иитибаһ елмә верилән гијмәтин нәтичәси иди.
Мәһәммәд Пејғәмбәр ғадынлара, ғадын тәрбијәсинә јүксәк гијмәт
вермәклә, аилә тәрбијәсиндә ғайла-ғанун јаратды. О, аилә
тәрбијәсинин әсасларыны мүәјјән етмәклә аилә гурмағла аллаһ
ғаршысында ғадынла кишинин бәрәбәр һутуғлу олдуғуну билдирди.
ғадыны кишинин јарысы һесаһ етди. О, ғадынларла хош рәфтар
етмәји, онлары инчитмәмәји, онлара ғайы көстөрмәји зәрури

саяыр вә дејирди ки, гадынлар кишиләрин тарласыдыр, тез-тез һәмнин тарлаја кетмәк, она гайғы костәрмәк лазымдыр.

“Туран” Шәргдә халг әдәбијјатынын инкишафына да күчлү тә’сир етмишдир. Тәрбијә Исламдан чох-чох әввәл мөвчүл олмуш, һәр бир халг тәрбијә һагтында өз фикирләрини шифаһи вә јазылы шәкилдә өз кәңч нәслинә јадикар гојуб кетмишдир. Гәдим түрк тајфалары, етник груплары вә халглары кәңч нәсилдә гәһраманлыг, мәрдиик, чомәрдиик, әмәксевәрлик, бөјүкләрә һөрмәт, јүрдсевәрлик, достлуг вә с. кими кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәсинә бөјүк дигтәт јетирмишләр. Бунунла белә Мәһәммәд Пејгәмбәрин јаратдыгы Ислам дининә дахил олан түрк халглары һәмнин кејфијјәтләри “Туран”ын, әрәб елминин тә’сири илә даһа да зәнкинләшдирмиш вә тәкмилләшдирмишдир.

Беләликлә дә, Ислам дини Шәрг педагогика елминин (тә’лим-тәрбијә һагтында фикирләри) инкишафына чидди тә’сир көстәрмишдир. Халг әдәбијјаты вә шаирләрин әсәрләриндәки дидактсизмин, онларын ән чох әхлаг вә тәрбијә илә бағлы олмасына шәраит јаратмышдыр. Мәһз, буна көрәдир ки, мүсәлман әләминдә әлине гәләм алып јазан шаир дә, алим дә тәрбијә һагтында әсәр јазмыш, ја да әсәрләриндә тәрбијә, әхлаг мәсәләләринә кениш јер вермишдир. Елә бу сәбәбдәндир ки, Шәргдә тә’лим-тәрбијә саһәсиндә хүсуси илә фәргләнән педагоглар олмамышдыр. Шәрг, түрк халглары алимләри һәм шаир, һәм педагог, һәм психолог, һәм астроном, һәм ријазиијјатчы, һәм һүгүшүнас, һәм етикшүнас вә с. олмушлар. Бунунла белә һагтында данышдығымыз әсәрдә Шәрг алимләриндән Имам Гәззалинин, Ибн Гафилин, Көјкавусун (Габусун) тәрбијә һагтында фикирләринин тәһлилинә кениш јер верилмишдир. Охучу үчүн Көјкавус (Габус) ады танышдыр. Чүнки һәр бир охучу мүбалиғәсиз демәк олар ки, “Габуснамә” әсәри илә танышдыр. Лакин Имам Гәззали вә Ибн Гафилин педагожи идејалары илә аз адам таныш ола биләр. Имам Гәззали XI әсрдә јашамыш, илк тәһсилини Тус вә Нипаниурда алмыш Низамијјә мәдрәсәсиндә мүәллимлик етмишдир. О, “Чавахүрүл Гуран”, “Мүшкәвәтул Әнвар” вә с. әсәрләр јазмышдыр. Имам Гәззали ушагларын тәрбијәси һагтында валидејнләрин вәзифәләри, ушагларын кејимләри, күн режими, мәләни вәрдишләр, достлуг вә јолдашлыг һагтында гүјмәтли фикирләр сөјләмишдир. Гәззали ушағы ән гүјмәтли варлыг һесаб едәрәк дејирди ки, ким ушағыны хејир ишләрә өјрәтсә, онун ахирәт дүнјасы саваб олар, һәр ики дүнјала ата-ананын үзү ағ олар. Ушаглары пис вәрдишләрден узаглашдырыб онлара көзәл кејфијјәтләри ашыламаг лазымдыр. Имам Гәззалијә көрә ушағын тәрбијәсинин әлифбасы һәја

хиссиин тәрбијә едилмәсидир. Һәјалы ушаг чиркин шејләрдән утанмаға башлајар ки, бу да Гәззалинин фикринчә әхләк тәрбијәси үчүн һәдијјәдир. Имам Гәззали достлуг вә јолдашылыға јүксәк гијмәт верир вә дејирди ки, ушаг јолдашынын јахшы ишиндән ифтихар хисси дүјмәли, доста вә јолдашына көмәк етмәји өзүнүн борчу һесаб етмәлидир.

Бөјүк Ислам алими Ибн Гафил “Тәбиәт инсаны” адлы әсәриндә гијмәтли педагожи фикирләр сөјләмишдир. О, тәрбијә просесиндә ушагларын физики фәаллығыны, мүшәһидәчилик габилијјәтини инкишаф етдирмәји зәрури сајырды. Профессор Ф.Сејидов Ибн Гафилин “Тәбиәт инсаны” әсәрини әтрафлы тәһлил едиб белә бир доғру нәтичәјә кәлир ки, бөјүк франсыз маарифчиси Ж.Ж.Руссону онунла мутәјисә етмәк олар. Алман алими доктор Карл Шмилт “Тәрбијә тарихи” әсәриндә Ибн Гафили әрәбләрин Руссосу адландырыр. Профессор Ф.Сејидов һағлы олараг онун фикринә белә бир дүзәлиш верир: Руссо Европанын Ибн Гафилидир. Д.Дефонун “Робинзон Крузо”, Ж.Ж.Руссонун “Емил, јахуд тәрбијә һағтында” әсәрләри Ибн Гафилин “Тәбиәт инсаны” әсәринә бәнзәјир. Көрүнүр ки, һәр ики мүүллиф һәмин әсәрдән бәһрәләнмишләр. Чүнки “Тәбиәт инсаны” әсәри Европада инкилис, алман дилләриндә дәфәләрлә нәшр едилмишдир. Профессор Ф.Сејидов Көјкавусун тәрбијә һағтында фикирләрини дә кениш тәһлил едәрәк онун “Табуснамә” әсәрини ән јахшы педагожи әсәр адландырыр. Көјкавуса көрә инсан он көзәл кејфијјәтә маликдир. Бунлара о дүшүнчә, өјрәнмәк, данышмағ, истәмәк, хисс етмәк, дил вә с. дахил едир. О бу он кејфијјәт ичәрсиндә дили даһа мүһүм һесаб едир.

“Табуснамә” әсәриндә аилә гурмағ һағтында, валидејнләрин, өвладларын вәзифәләри һағтында, интизам, әхлағи кејфијјәтләр, елм, тәһсил һағтында вә диқәр мәсәләләр һағтындакы фикирләри јыңчам шәкилдә тәһлил едәрәк профессор Ф.Сејидов һәмин әсәрин мүсәлман дүнјасында педагожи фикрин инкишафына чидди тә’сир егдијини хусуси гејд едир.

Профессор Сејидов әсәриндә Исламы гәбул едән илк түрк халғларында тәрбијә мәсәләләринә хејли јер вермишдир. Бу заман Гараханлылар дәвләтиндә јазыб-јарадан Јусиф Хас һачибин тәрбијә һағтында фикирләри илк дәфә ишләнмишдир. Ј.Х.Һачиб “Гутади-билик” әсәрини јазмыш, орада дөврүнүн ән зәрури мәсәләләринә даир фикирләрини үмумиләшдирмишдир. О, елмә, билијә јүксәк гијмәт вермишдир. Онун фикринчә бүгүн јаманлығларын анасы чәһаләтдир. Чәһаләти исә елм өјрәнмәклә арадан галдырмағ олар. Ј.Х.Һачибин фикринчә габилијјәт мүүјјән шеји гаврамағ, елм исә ону идәрә етмәк үчүн лазымдыр. Һәр бир

кәс өз тәшәббүскарылыгы, инад вә ирадәси сәјәсиндә баһладыгы һәр бир ишә мүнәффәг ола биләр Оун фикринчә тәлим инсанда шән әһвал-руһијјә јаратмалыдыр. Һачибин вәтәнләрвәрлик тәрбијәси, галын тәһсили, әхлағ тәрбијәси, пешләр һаггында фикирләринин тәһлилинә әсәрдә кениш јер верилминшир. Әсәрдә Маһмуд Кашкаринин тәрбијә һаггында фикирләри илк мәнбәләр әсасында кениш тәһлил едилер. М. Капкари елмә, тәһсилә, әхлағ тәрбијәсинә јүксәк гиймәт вермиш, түрк дилинин грамматикасыны јаратмагы, оун гәјда-ғанунларыны системә салмагы зәрури сәјмешдыр. М.Кашкари јазырды ки, улу танры түркләрә илаһи көзәллик, садәлик, мәрдлик кими тәмиз дөјәр вә јахшылыглар верминшир. О, бу нәчиб кејфијјәтләри кәнч нәслә ашыламагы зәрури һесаб едирди. Буну исә тәлим-тәрбијә васитәсилә етмәк олар. М.Кашкари елм адамлары илә отуруб дурмагы, елми биликләри јаймагы, елм өјрәнмәји зәрури һесаб едирди.

Әсәрии дөрдүнчү фәслиндә Әһмәд Јутнәки вә Әһмәд Јасәвинин, Гәзнә вә Сәлчуғ түркләринин тәрбијә һаггында фикирләридә кениш тәһлил олунур.

Әһмәд Јутнәки “Һәгигәтләр һејбәси” әсәриндә тәрбијә мәсәләләриндән кениш бәһс етмин, биликли адамы гиймәтли динар, биликсиз адамы исә гәлш (сахга) пул ашандырмыш, бир биликлини мин биликсизә дәјишмәјин әлејһинә олмун, елми оланын әбәди нөһрәтә чатачагыны гејд етминшир. О хејрхаһлыга да јүксәк гиймәт верәрәк дејирди ки, хејрхаһлыг бүтүн ејибләрин үстүнү өртәр. Ә.Јутнәки дилә јүксәк гиймәт верир вә дејир ки, дил гиймәтли сөзләр демәк үчүндүр. Дил инсана һәм бәла, һәм дә хошбәхтлик кәтирәр. Халг бөјүк бир варлыгдыр ки, оун јаратмыш олдугу дил инсанлыг тарихиндә тәкрар олунмур. Дил васитәсилә инсанлар кечмиши индијә, индини кәләчәјә верә биләр.

Әһмәд Јасәви әсәрләриндә дүзлүк, доғручулуг, һалаллыг, зәһмәт, намус вә с. әхлағи кејфијјәтләри тәрәннүм етминшир. О, әмәјә, зәһмәтә јүксәк гиймәт вермишшир.

Гәзнә түркләриндә тәрбијә вә мәдәнијјәт мәсәләләриндән бәһс едәркән профессор Ф.Сәјидов Әбу Рәјһан Бируни, Ибн Синанын адыны чәкәрәк онларын хидмәтләрини гејд едир.

Сәлчуғ түркләриндә тәрбијә вә мәдәнијјәтдән сөз ачаркән мүнәллик Тоғрул бәјин, Алп Арсланын, Мәлик шаһын, ики сонунчуларын дөврүндә Баш вәзир олмуш Низамимүлкүн хидмәтләрини хүсуси гејд едәрәк Низмијјә Университетинин Шәргдәки бөјүк ролундан сөз ачыр, орада тәлимин, тәдрисин тәшкили мәсәләләрини әтрафлы тәһлил едир.

“Ислам тәрбијәси вә Ислам мәктәпләри” фәслиндә илк өзәл Ислам мәктәпләри, рәсми тә’лим мүәссисәләри, ұлама евләри вә мәдрәсәләр һағында кениш мә’лумат верилир ки, бунлар охучулар үчүн чох марағыдыр. Әсәрин сонракы фәсилләриндә Азәрбајҗан түркләриндә тәрбијә вә мәктәб мәсәләләри тәһлил олунур. V, XI әсрләрдә тәрбијә мәсәләләри, Хагани, Низами, Н. Туси, М. Фүзулинин тәрбијә һағында фикирләри, XII, XVI вә XVII, XVIII әсрләрдә мәктәб вә пәдагожи фикрин ғыса ичмалы алтылчы фәсилдә шәрһ едилир.

“XIX әсрдә мәктәб вә пәдагожи фикир” адлы једдинчи фәсилдә Русијанын Азәрбајҗаны истила етмәси, Рус-татар мәктәпләринин јаранмасы, Хейријјә чәмијјәтләри, мүәллим кадрларынын һазырланмасы мүхтәлиф алда дәрсликләрин тәртиби вә с. мәсәләләри мүәллиф А.Бақыханов, Мирзә Казым бәј, Мирзә Шәфи Вазеһ, Мирзә Фәғәли Ахундов, һәсән бәј Зәрдаби вә башға маарифчиләрин фикирләри контекстиндә арашдырыр, илк хейријјә чәмијјәтләрини тәшкил едәнләрин зәһмәти јүксәк гijмәтләндирилир.

“XX әсрин биринчи рүбүндә Азәрбајҗанда мәктәб вә пәдагожи фикир” адланан сонунчу фәсилдә Азәрбајҗанда ичтимаи-сијаси дурум, јени тәдрис үсулларынын јаранмасы; Үсули-чәдид мәктәпләри, тә’лимин ана дилиндә апарылмасы, Азәрбајҗан Демократиқ Чүмһуријјәтинин мәктәб вә маариф сәһәсиндә ислаһатлары вә диқәр мәсәләләр Ф.Көчәрлинин, Н.Нәримановун, Әһмәд бәј Ағажевин, Әли бәј Һүсәјизадәнин, С.М.Гәнизадәнин, Маһмудбәјов гардашларынын, А.Шаигин, А.Сәһһәтин, Һ.Чавидин, Ј.Вәзирин, Н.Б.Вәзировун, И.Гаспринскинин, М.Ә.Рәсулзадәнин фикирләри зәмининдә тәһлил едилир.

Профессор Ф.Сејидовун “Түрк халқларынын тәрбијә вә мәктәб тарихинә даир” әсәри Азәрбајҗан мәктәб вә пәдагожи фикир тарихинә гijмәтли һәдијјәдир. Һәр бир мүәллим, тәләбә, тәһсил ипчиси һәмин әсәрдән бәһрәләнә биләр.

Пәдагожи елмләр доктору, профессор
Ј. Талыбов

Атам, Загафгазијада илк педагожи елмләр доктору, әмәкдар елм хадими, профессор
Әһмәд Сејидовун әзиз хатирәсинә.

Мүәллиф

КИРИШ

XX әсрин 20-чи илләриндә Азәрбајҹанда ресиубликамызын абидә вә тарихини өјрәнән чәмијјәт јаранды. Бу чәмијјәт 1952-53-чү илләр арасында чохлу археложи газынтылар вә тәдигат ишләри апарараг халгымызын узаг кечмишинә даир бир сыра зәнкии мадди-мәдәнијјәт абидәләри анкара чыхартыды. Бу газынтылар Азәрбајҹанын чох гәдим тарихә малик олдугуну сүбүт етди. Газарјонунун **Авеј** адланан јериндә, **Чәмдили**, **Дашсалаһлы**, **Көчөскәр** кәндләриндә, Гарабағын дағлыг һиссәләриндәки Азых мағарасында вә Чахмахлы кәндиндә тапылмыш чохлу әмәк әләтләри вә ев әшјалары, еләчә дә Гобустан әразисиндәки археоложи арашдырмалар сүбүт етди ки, Азәрбајҹан Мезаолит (даш) дөврү инсанларынын илк јашајыш мәскәнләриндән бири олмушдур. Бунларла јанашы олараг Гобустандакы даш абидәләр, Нахчывандакы “Баба Дәрвиш”, Чәнуби Азәрбајҹандакы “Көјтәпә”, Дағлыг Гарабағын Хочалы кәндиндә, Минкәчевирдә вә Азәрбајҹанын диқәр әразиләриндә үзә чыхарылмыш мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри дә, бу јерләрдә инсанлығын тарихинин чох гәдим олдугуну бир даһа сүбүт едир. Бу дөврә аид археоложи ахтарышларын елми нәтичәләри алим Әсәдулла Чәфәровун “Туру чај дәрәсиндә”¹ адлы әсәриндә кениш әтрафлы шәрһ едилдијиндән биз анчаг јухарыдакы гыса мә’луматла кифәјәтләнмәји мүнасиб һесаб едирик.

Бәрәкәтли Азәрбајҹан әразисинин әливеришли һәјат вә јашајыш шәраитиә малик олмасы бир чох түрк тајфаларынын миграција просесиндә Азәрбајҹан әразиләринә кәлмәләринә сәбәб олмушдур. Бу әразиләрдәки Азәрбајҹан түркләринин мәдәнијјәти, гәдим түрк тајфаларынын мәдәнијјәти илә елә тајнајыб гарышмышдыр ки, түрк халqlарынын тәрбијә вә мәдәнијјәт тарихини билмәдән, ону там тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Бир сыра гәрб тарихләри ја биләрәкдән, ја да сәтһи тәдигат апардылларындан түрк халqlарынын көчәри олдугуну вә онларын

¹ Әсәдулла Чәфәров. “Туру чај дәрәсиндә”. Азәрбајҹан Дөвләт нәшријјаты. Бақы, 1990.

јахын тарихи мәдәнијјәт үнсүрләринә матик олдыларынны илдә
стмишләр. Балбуки гәдим түрк абидәләри бу фикирләрин там
әксини сүбүт едир.

2 мин ил бундан әввәл Көјтүрк¹ императорлуғунун һөкмдары
Билкә Хаған дөврүндән галмыш гәбир дашларынын үзәриндә түрк
һөкмдарларынын “Орхон” јазысы илә вәсијјәтләри һәкк
едилмишдир. Бу вәсијјәтләрдә илк дөфә “Түрк” сөзү инләдилір,
түрк милләтинин алы чәкилир. Бу јазылар түрк халғынын ән
гәдим абидәси олмагла јанашы түрк халqlарынын тарихини,
онларын характерини, һәрби сәрипгәсини, јүксәк мәдәнијјәтини,
вәтәнпәрвәрлијини кәстәрән сәнәдләрдир. “Көјтүрк” гәбир
дашлары 13-дүр. Бунлардан ән мөһүрлары “Тонјугт”,
“Күлтәкин”, “Билкә Хаған” кими баш вәзирләрин мөзар
дашларыдыр. Мөзар дашларынын олдыгу јердә чохлу “Тоң”,
“Тысбага” вә с. һәкәлләр вардыр. Бунларын арасында һүндүрлүјү
3,75 см чаған вә ән саламат галаны “Күлтәкин” һәкәлидир.
“Билкә” вә “Тонјугт” үчүн исә 2 даш абидә гојулмушдур. Биринчи
дашда 35 (отуз беш), икинчи данда 27 (ијirmi једди) сәтир јазы
вардыр. Бу јазыларда Түрк халqlарына хас олан мәрдилик, өлү,
шүчәәт, вәтән гејрәти, инадарлыг кими хусусијјәтләр өз әксини
ташмышдыр. Бу абидәләрин биринин үстүндә белә јазылмышдыр:
“Түрк милләти ичәрисиндә силаһлы дүшмән гошдурмадым...
Дүшмән чох дејә горхмадым, өзүмүз азыг дејә кичиклик
кәстәрмәдим, танры күч вердији үчүн савапдым, гәләбә газандыг...
Мәним кими Хағаны олан милләтин сыхынтысы олмаз”. “Орхон”
абидәләриндән “Билкә Хаған”ын мөзар дашындакы вәсијјәт
беләдир: “Мән милләтин јахшы вахтында она Хаған олмадым, түрк
милләтинин, түрк дөвләтинин ад-саны јох олмасын дејә кечә
ујумадым, күндүз отурмадым, өлүпчәјә гәдәр чалышдым. “Аз
милләти чох, ач милләти тох гылдым... Јохсул милләти зәнкин,
дустаг милләти әфәнди гылдым²”.

“Орхон” абидәләриндәки бу вәсијјәтләр гәдим түрк педагожи
фикринин көзәл нүмунәси олуб тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән
олдыча гијмәтли сәнәдләрдир. Бу вәсијјәтләрдә интизамлы олмаг,
сүлһ шәраитиндә јашамаг, сәдәләвһлүк едиб дүшмән һәдијјәсинә
тамаһ салмамаг, нәфсини горумаг, мәғрур олмаг кими төвсијјәләр
дә вардыр. Хағанларын вәсијјәтләриндә дөвләт бапчыларындан
елмли, икид, доғручул олмаг гәләб олуырду. Мөзар дашынын
бириндә белә бир јазы вардыр: “Мән она көрә бејүк олдум ки,
аталарым алим имиш, онлар икид олуб. Милләтими идарә едәнләр

¹ Илк түркләрдир

² Рафиг Өздән “Түркүн гызыл китабы”. 1 китаб Бақы, Јазычы Нәшријјаты 1992.

вә милләт өзү доғручул олуб. Она көрә дә түрк јашајыб, галиб кәлиб. Ара бир түрк милләти она көрә зәифләјиб, мүфлисләшиб ки, онун бә'зи бапга оғулары биликсиз вә јаланчы олублар. Бәјләр јаланчы олдуғда милләт дә онлара охшамалдыр”.

“Орхон” абидәләриндә кәнч нәслә милләтин дилини, адәтини горујуб сахламағ төвсијә елилирди. Орада көстәрилирди ки, бә'зи түрклүјүнә хәјанәт едән бәјләр өзләринә Чин (Китај) адлары гәбул едилр. Чин дилиндә лапышмалла өзләри кәлә, гызлары исә кәниз олулар. Бу горхулу мејлә гарпы чыхан түрк Хаганлары вәсијәтләриндә милләтә белә мүрачиәт етмишләр: “Еј Түрк бәјләри! Милләти! Ешилин! Үстдә көј басмаса, алтда јер дәлиимәсә, Түрк Милләти, сәнин елини, адәтини һеч кәс поза билмәз!”

“Орхон” абидәләри үзәриндәки јазылар һеч бир милләтдән көгүрүлмәмиш әсл түрк јазысыдыр. Бу јазыларда һәрфләр шәкилләрлә түрк сөзләринин мә'насына ујғун сечилмишдир. Мәсәлән “Ј” охунан һәрф “јај” шәклинә, “С” һәрфи “сүнкүјә”, “Т” һәрфи “таға” (гәдим түркләрдә даға “таг” дејерләрмиш) охшатылмышдыр. Көјтүркләрин әлифбасы 38 һәрфдир, бушларын дөрдү саит, отуз дөрдү исә самит олмушдур. Илк түрк һәрфләри бир-бирилә бирләшмәмиш, кәлмәләр бир-бириндән нөгтә илә ајрылмышдыр. Јазы сағдан сола олмушдур. “Көјтүрк”ләрин сајлары бу күн бизим ишләтгиләримиз тајдада иди. Онларын бизим сајлардан ашчағ тәләффүз фәғи вардыр. Мәсәләи, дөрд-төрт (4), беш-биш (5), доғтуз-тоғуз (9), гырг-гырг (40). Көјтүркләрин онлуглардан сонра кәлән сајлары исә букүнкү сајлардан фәрғли олмушдур. Мәсәлән, үч отуз, үч ијirmi, ијirmi артыг, отуз артыг, беш ијirmi беш, ики ијirmi једди вә с.

2 мин ил бундан әввәл мәвчуд олан Түрк халqlарынын бу јүксәк мәдәнијјәт үнсүрләри, абидәләри нә гәдәр гәдим тарих олса да, Алма-Атанын 50 км-дә “Иссы Көл” әтрафында “Есик” тәһәсиндән табылмыш мәзардакы әшјалар бу тарихи 2 мин ил дә ирәдијә апарарағ Түрк халqlарынын 4 мин иллик тарихи олдуғуну сүбүт етди. Табылмыш гәбирдән чыхан әшјаларын ичәрисиндән гызыл кәјим, гызыл тач вә беш минә јахын гызыл сиккә ашкар едилди. Һәмин гәбирдән табылан пас атмыш балача бир каса бүтүн зин'әтләрин һамысындан гүмәтли олмушдур. Бу касанын үзәриндәки 2 сәтирлик јазы Түрк дүнјасына јени тарих бәхш етди. Касанын үзәриндәки јазыдан мә'лум олур ки, бу “Орхон” абидәләриндән 1250 ил әввәл мәвчуд олмуш, һәм дә “Көјтүрк” һәрфләри илә јазылмышдыр. Касанын үзәриндәки јазынын мәзмуну беләдир: “Ханын оғлу 23 јашында өлдү. Есик халqlынын бапшы сағ олсун” Гәдим түркләр касаны, бардағы көјүн символу

һесаһ етдикләри үчүн Аллаһа инамларыны көстөрмәк мәгсәдилә арзу вә истәкләрини белә әшјаларын үзәриндә һәкк едирдиләр. Бу таһынтыја, бу ихтираја гәдәр ән гәдим јазы "Јенисеј", "Орхон" абидәләриндәки јазы һесаһ едилирли.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, түрк халгларынын мәдәнијјәт, тәрбијә, адәт вә ән'әнәләрини, пәнгәләрини сонрақы нәсилләрә ашыламагда бизим ерадан әввәл IV вә III әсрләрдә Шәрјә Алтајда таһылан илк түрк тајфаларындан олан "һун"лары мәзарлары да чох гүјмәтлидир. Гәдим түркләр ики һәјәтгә мүвәтгәти, бу һәјәт вә әбәди, икинчи һәјәтын олдугуну гәбул етдикләри үчүн өләндә вар дөвләтләрини өзләри илә бәрәбәр басдырмагы вәсијјәт едәрләрмиш. Бу гәбирләрдән таһылан чохлу әшјалар ө заманын јүксәк мәдәнијјәт вә тәрбијәсинин мөвчүл олдугуну әкс етирән тарихи сәнәдләрдир.

¹ Рафиг Өздәк. "Түркүн Гызыл китабы". I китаб. Бақы, Јазычы нәшријјаты, 1992
16

I ФӘСИЛ. ИСЛАМДАН ӘВВӘЛКИ ТҮРКЛӘРДӘ ТӘРБИЈӘ

Гәдим түрк тајфалары истәр Исламдан әввәл, истәрсә дә Исламдан сонра һеч бир заман Бүтләрә инанмамышлар. Онлар Бүт Јаратмамыш вә јаратдыларыны да һеч вахт илаһиләшдирмәмишләр. Һалбуки Шумәрләр, мисирлиләр, јунанлар, ромалылар, иранлылар вә саирәләри ән бөјүк һәјкәл вә абидәләри "Бүтләрә" һәср етмишләр. Түркләр исә нә чанлы, нә дә чансызлара ситајиш етмәдикләри үчүн мәбәдләри дә олмајыб. Түркләрин әсас инандыглары шәј Көј вә јер олмушдур. Она көрә дә онларын ушаклары дүнјәви адамлар кими тәрбијә едилмиш вә исламијјәти һеч бир зор олмадан гәбул етмишләр.

Бә'зи тәдгигадчылар елми "ахтарышларында" дәринлијә вармалан сүбүт етмәјә чалышмышлар ки, куја түркләр дә бүт-һәрәстләр кими, "Ата", "Гурда", "Гартала" ибадәт етмишләр¹. Анчаг бу әслиндә белә олмамышдыр. Түркләр өмүр бөју ат белиндә кәздијиндән, аг онларын агыр күнүнүн јолдашы олмушдур. Түркләрдә ата хүсуси һөрмәт олдугундан еһтирам әләмәти кими бә'зи јерләрдә она һәјкәл учалтмышлар. Лакин түркләр һеч вахт бу учалдылмыш ат абидәләринә ситајиш етмәмишләр. Аты мүгәддәс, тәмиз, пак һесаһ едән түркләр, ону гурбанлыг кими кәсмиш вә онун әтини јемишләр. Бу ән'әнә инди дә бә'зи түрк бөлкәләриндә давам етмәкләдир. Түркләр гартала да һөрмәтлә јанашмышлар. Түрк тәдгигадчысы Рафиг Өздәкин јаздыгына көрә бизим ерамыздан 2 миң ил әввәл бир түркүн мәзарындан гартал һәјкәлинин пәнчәси таһылмышдыр. Түркләр буну сөчлә, ибадәт кими дејил, күч рәмзи кими гәбул етмишләр. Түрк тајфаларында Гурд да күч рәмзи кими гүјмәтләндирилмишдир. Илк түрк тајфалары олан "Көјтүрк"ләр "Боз гурду" уғур, боллуг рәмзи кими гәбул етмишләр. Һәтта аталарыны да гүввәтли, тәдбирли "Боз гурда" бәизәтмишләр. Оғуз дастанларынын бириндә айләнин јаранмасы һагында белә дејирдиләр. Куја он сај чаһавардан төрәјән он оғлан доғулмушдур. Оғланларын һәр бири мағарадан чыхараг гыз гачырмыш вә айлә очағы јаратмышлар. Түркләр Һәтта бә'зи дастанларында өзләринин гурд анадан төрәдикләрини дә нәгл етмишләр. "Орхон" абидәләринин бириндә гурдла әлағәдәр белә бир јазы вар: "Таһры күч вердији үчүн атам Хаһанын әскәрләри гурд кими, дүшмәнин әскәрләри гојун кими имиш". Бурадан да атын, гарталын, гурдун күчүнү, чевиклијини, һүчүмчүл вә дөзүмлүлүјүнү әсас көтүрән гәдим түрк

¹ "Түркүн гызыл китабы", Чилд 1. Бақы 992

тајфалары ушагларынын физики тәрбијәсинә хусуси диггә
јетирмиш, онлара ат чапмаг, ғылынч ојнатмаг, ох атмаг ким
чәлдлик, күч вә бачарыг тәләб едән тәминләри ашыламаг
чалышмышлар. Түркләр еләчә лә, ушагларына гурд кими горх
билмәмәк, ат кими дөзүмлү вә күчлү олмагы өјрәтмишләр.

Гәдим түркләрин һәјат вә мәишәтләри әмәк үзәриндә
гурулдугу үчүн онлар бу кејфијјәти нәсилдән - нәслә ушагларына
ашыламага чалышмышлар.

IV әсрдән VII әсрә кими бир-биринә гоһум олан һун, Савир
Әлјандур, Түркүг, Хәзәр вә с. түрк тајфалары мәһсулдар торпагла
вә отлаглаг уғрунда мүбаризә апармышлар. Бу мүбаризә
просесиндә дөјүш вә әмәк аләтләри тәкмилләшдирилмиш вә
јениләшдирилмишдир. Түркүн һәр бири өзлүјүндә бирләшәрәк,
ејни Түрк һәм дөјүшчү, һәм мейтәр, һәм дөмирчи, һәм һалбәнд,
һәм чобан, һәм әкинчи, һәм малдар олмушдур. Ардычыл тәрбијә
просеси үчүн хусуси мүәссисәләр олмадығындан түрк гәбиләләри
дөјүш вә әмәк аләтләри һазырламаг бачарыг вә вәрдишләрини
көнч нәслә ашыламагда өз ишләрини өвладларына өјрәтмәк јолу
илә ушагларыны тәрбијә етмәјә чалышмышлар. Түрк
тајфаларынын сәчијјәви хусусијјәтләриндән бири лә онлап ибарәт
олмушдур ки, онлар ғызларла оғланлар арасында кәскин фәрг
гојмампы, ғызлара да ат минмәк, ох атмаг, ов етмәк кими ишләри
өјрәтмишләр. Әмәк түркүн әсас кејфијјәти олдугу үчүн түркләр
дүнја халqlары ичәрисиндә зәһмәткеш халг кими
сәчијјәләнмишләр.

Гәдим түркләр ушагларыны үч инам үзәриндә тәрбијә
етмишләр:

1. Тәбиәт гүввәләринә инам. Гәдим түркләр ушагларыны уца
гаја, су мәнбәләри, дәниз, дөмир ғылынч, көј курултусуна
шимшәк вә с. кими тәбиәт һадисәләринә инам үзәриндә тәрбијә
едәрәк, тәбиәт һадисәләринә һүснү рәғбәт бәсләмәји, бу
һадисәләрдән горхмамагы өјрәтмишләр. Гәдим түркләр
чалышмышлар ки, тәбиәт һадисәләри култа чеврилмәсин.

2. Ата култу. Гәдим түркләрдә евин бөјүјү кими Атаја “Ол
очагы”, јә’ни ол вә очагын саһиби дејибләр. Аиләдә ата тәрбијә
нүмунәси һесаб едилмишдир. Түрк аталары ушагларыны тәрбијә
едәркән дејирдиләр: “Сизә анчаг атаңызын малы дејил, һәм да
онун шәрәф вә ләјагәти галыр”. Гәдим түркләрдә оғулу ата, ғызы
ана тәрбијә етмәли иди. Түркләрдә атанын ән мүгәддәс
вәзифәләриндән бири оғлуну евләндирмәк иди. Әкәр ата оғлуну
евләндирмисә, оғул атадан евләнмәк һаггыны зорла ата биләрди.
Халг арасында бу нормал һал һесаб едилди. Гәдим түрк

аләтләринә көрә аилә сүфрә башына биркә отурмалы вә сүфрәжә илк дөфә гојун баш-ајағы кәлмәли иди. Аиләнин башчысы кими гојунун башы атаја верилмәли иди. Сүфрәдә һеч кәсин атадан габаг әлини хөрәжә вурмаға ихтијары јох иди. Түрк халqlарында ушаqlар аталарына бөјүк һөрмәтлә јанашмышлар. Она көрә ки, түрк агалары мәишәт позгунлуғуна јол вермәмиш вә онлар ушаqlары үчүн иамус, гејрәг, кишилик, чүр'әт вә көзәллик нүмүнәси олмушлар. Түрк аталары аилә үзвләрини игтисади чәһәтлән тә'мин етмәк үчүн кечә-күндүз чалышмыш вә бу јолда һеч бир чәтинликлән, әзаб вә әзијјәтлән чәкинмәмәји өзләринин мүтәллис борчу һесаб етмишләр. Она көрә дә түрк кәңчләри агаларына бөјүк еһтирамла јанашараг онларын јанында арғыг данышмамаг, әдәбсиз данышыqlара јол вермәмәк, атадан габаг наһара баһламамаг вә с. кими әдәб гәјдаларыны көзләмәклә јанашы, аталарынын нүмүнәләрини тәғлид етмәжә чалышмышлар. Бу сәбәблән дә түрк өвладлары аталарына пирамида, һејкәл, бөјүк мөзар, мәрмәр јазылы дашлар учалтмаqlа онларын хатирәләринин әбәдиләшдирмишләр. Түрк халqlарында атаја олан бу һөрмәт һәсилдән-һәслә кечәрәк бизим зәмәнәјәдәк кәлиб чыхмышдыр.

3. Көј Танры (Көј Аллаһы). Гәдим түркләр күнәш, ај вә улдузлары ушаqlарына аллаһ дејил, садәчә әзиз варлыг кими мәнимсәтмишләр. Түркләр Көј Танрыны бүтүн Көј үзү һесаб едир вә ушаqlарына баша салырдылар ки, бүтүн һәјата чап верән, ону кери алаң, инсанлары чәзаландыран вә бағышлајан да Көј Танрыдыр. Ким Көј Танрыја јалварарса, онун өмрү узанар, мал гарасы, аты, вар-дөвләти чохалар. Түркләр ушаqlарыны ағач, даш, кәсәк, килдән дүзәлдилмиш әфсанәви фигурлар кими ајры-ајры Бүтләрә дејил Көј Танрыја сәчдә етмәжә өјрәдирдиләр. Түркләрдә бир Аллаһын олмасы фикри Исламдан чох-чох габаг олмушдур. Түркләрдә Көј Танрыја инам јаланын, оғурлуғун, мә'иәви позгунлуғун гаршысыны алмаг үчүн ән кәсәрли мәнбә олмушдур. Валиләјнләр ушаqlарыны Көј Танрыја инандыран вә ән мүтәллис аид кими "Көј Танры һаггы" дејәрләрмиш. Бу аид инди дә Азәрбајҗанын Гәрб зонасында ишләнир.

Гәдим түрк халqlарынын өзүнәмәхсус тәрбијә тарихи олмушдур. Мәшһур түрк тәдигатчысы Зија Көјали¹ јазырды ки, әкәр гәдим јуанлар естетикада, ромалылар һүгүтла, исраил вә әрәбләр диндә, франсызлар әдәбијјатда, англо-саксонлар игтисадијјатда, алманлар мусиги вә метафизикада биринчи олмушларса, түркләр әхлағда биринчилик газанмышлар. Гәдим түрк тајфаларында аилә әхлағы биринчи јерә чәкилдијиндән әсл-

¹ Зија Көјалп. Түркчүлүјүн әсаслары. Маариф нәшријјаты, Бақы, 1990, 1991.

нəчабəтə хусуи дитəт јетирилирди. Атанын əсл-нəчабəтинə ахтарылдығы кими, ананын да əсл-нəчабəтинə ејни лəрəчəдə дитəт јетирилирди. Јухарыда гəјд етдијимиз кими тۈрклəрдə Атə Култу олдуғундан ата очағы да мۈтəддəс сажылымышдыр. Она кəрə дə ата еви һеч заман бош галмамалы вə онун свиндэн түстۈ чыхмалы иди. Əкəр евин бəјۈк оғуллары ата евини тəрк едəрсə, кичик оғул евин чырағыны јандырмалы, кепијини чəкмəли евин очағыны галамалы иди. Аилə очағы мۈтəддəс олдуғундан тۈрклəр бир адама гарғыш етдиклə “Жəрۈм евинин чырағы сəпсۈн” дејəрлəрмиш.

Гəдим тۈрклəр аилəни, торпагы вə Вəтəни мۈлафиə етмəји гəјрəт, намус һесаб едəрəк ушағларыны һəвəслə əскəр вермишлəр. Тۈрк аилəлəри əзлəри чылағ галса да, ахырынчы исти палтарыны, сон тикəлəрини əскəр кедən ушағларə вермишлəр. Бу адəг вə əн’əиə нəсилдən-нəслə кечəрəк бизим зəманəјə гəдəр кəлпə чыхмышдыр.

‘Зија Кəјалп Гəдим Тۈрк тајфаларынын əхлағындан данышаркən ону 1.Вəтən əхлағы, 2. Аилə əхлағы, 3. Мəслəк əхлағы, 4. Чинси əхлағ, 5. Мəдəни əхлағ вə бəјнəлмилəл əхлағ кими сəчијјөлəндирмишди.

1. Вəтən əхлағы. Гəдим Тۈрклəрдə бу əхлағ чох кۈчлۈ олдуғундан онлар бу јолда һəр шejдən, һəтта һəјатларындан белə кечмəјə һазыр олмушлар. Бəјۈк Ын императору Метє кəнчлијиндə гۈввəтли Тунгузларла гоншу олмушдур. Тунгузлар кۈчлəриндən суи-истифадə едəрəк Метєјə гоншу ۈчۈн 60 ат вə арвадыны вермəји əмр едирлəр. Метє əмрə табє олуб Тунгузларын истəјини јеринə јетирир. Метенин кетдикчə гۈввəтлəндијини кəрən Тунгузлар ондан учгар бир јerdə тамам јарарсыз, балача бир торпағ саһəsi истəјирлəр. Бунун əвəзиндə арада олан дۈшмənчилији кəтۈрмəји вə’д едирлəр. Метенин ə’јанларындан бир нечəsi дејир ки, ағыны вə арвадыны верəндən сонра балача јарарсыз торпағ нəдир ки, ону Тунгузларə вермəјəсən. Буну ешидən Метє бəрк əсəбилəшиб “Ат вə арвад шəхси малым иди. Она кəрə ону вердим. Торпағ исə дəвлəтин малыдыр. Ону ким верə билəр” дејир¹.

Тۈрк тајфалары кəнч нəсилдə Вəтənə мəһəббəт вə һəрмəт гəрбија етмəк ۈчۈн һəр замаи Вəтəнин торпағыны, сујуну вə дағларыны, онун кəзəллијини, əзəмəтини маһны вə шe’рлəриндə, нағыл вə дастанларында вəсф етмишлəр. Мəсəлən, Дəдə-Горгулла дағлары “ағачлы дағлар”, “кəксۈ кəзəl дағлар”, “кۈн доған дағлар”, “гара

¹ Türk Kültür Tarixine giriş. VII kitab. Ankara 1984.

дағлар”, “тарлы, бузлу дағлар”, “отлу, јазлаглы дағлар”, “уча дағлар” алландырмышлар. Дәдә-Горгуд гејрәт саһиби олан оғуларыны “Тара дағын јүксәји оғул”, “Танлы сујун даштыны оғул” алландырмышдыр. Бу мүнәсибәтлә Дәдә-Горгуд дастанында дејилирди:

“Таршы јаған тар дағыны аһмаға кәлмишәм!
Ахынтылы горхулу сујуну ичмәјә, кәлмишәм!
Кен әтәјинә, дар голтуғуна гысылмаға кәлмишәм!”

Вәтән торпағыны мөһкәм арха, онун дағыны, сујуну түввәт рәмзи һесаб едән түрк тајфалары өз ушағларыны мәрл, мә’нәви көзәл, горхмаз, ох вә низәдән мәһарәтлә истифадә едән атычы, дүшмән үстүнә өлүмдән горхмадан кедән нәр кими тәрбијә етмишләр. Чәһиз¹ “Түркләрин фәзиләтләри” әсәриндә јазырды ки, Хәлифә сәркәрдәдән суал едир ки, 100 нәфәр һазырлыгы әрәб әскәри галиб кәләр јохса, 100 нәфәр түркмү? Сәркәрдә һүмәјд билдирир ки, мән әрәб олсам да, әдатәт наминә демәлијәм ки, түркләр даһа чәсурдурлар. Онларын адығы охун бири дө боша чыхмыр. Түркләрин атын үстүндә саға-сола, ашағы-јухары, бабага-дала атышлары охун һамысы һәдәфә дәјир. Елә бил түркүн 6 көзү вар. Дәјүшдә Хорасанлылар керижә гача биләр, анчаг Түрк һеч вахт керижә гачмаз. Түркүн гаршысына чај чыхдыгда һеч вахт кечид ахтармыр. Ону вәтән, дүшмәни мөһв етмәк дүшүндүрдүјүндәп истәпиләп јердән кечир. Түрк әскәринин гануну онун вәтәни, намусу, гејрәтли гәлби вә түрклүјүдүр. Македонијалы Искәндәр дејиб ки, мән Түркләрә һүчүм етмәјә чүр’әт етмәрәм. Әлхаиб адлы бир алим дејиб ки, Түркә тохунан хејир гапмаз.

Бир сыра тарихчиләрини делијинә көрә Вәтәнин ДӨВЛӘТ мә’насында ишләдиләмәси илк дәфә түркләрдә мүшаһидә едилиб. Түркләр өз ушағларына тәрбијә верәркән демишләр: “Вәтән аталардан галан мүгәддәс бир варлыгыдыр”. Бир һун Хагани демишди: “Аталарымдан галан торпағы һеч кимә вермәрәм”. Гәдим түркләр үчүн Вәтән торпағыны, јашадыгы јери вә сују гојуб кетмәк намуссузлут, гејрәтсизлик вә чинајәт һесаб едиләрминш. Түрк өвладлары вәтәнләринә дәрин көкләрлә бағлы олдуғундан ән агыр дәгигәләрдә белә өз торпағларындан һеч јерә тәрпәнмәмишләр. Көјтүркләрдә мүгәддәс торпағларына ибадәт

¹ Чәһиз (Әбу Осман Әмр бин Бәһр әл-Чәһиз) 776-869. Зәнчидән төрәмиш әрәб јазычысыдыр. Онун сијасәт, риторикаја, тарихә даир бир чох әсәрләри вар. Чәһиз әсәрләриндә түркләри хусуси вәсф етмиш вә онларын мәзијјәтләрини “Рисалә фи фәзил әл-әтрак” вә “Мәнағиб-әт-Түрк” әсәрләриндә көстәрмишди.

илә мәшһул олмағымыз сојумуз үчүн ләкә јох, бәлкә дә бөјүк шәрәфдир. Түрк гапынлары белә дүшүнүр вә өз ушагларыны әмәли һәјата белә һазырлајырдылар. Гәдим түрк аиләләри ушагларын тәрбијәсинә чидди дигтәт јетирмишләр. Кашкари “Дивани-Лүғәти-Ит Түрк” әсәриндә јазырды “Түркләр ушагларыны кәзмәјә чыхармағы лазым билир, онлары мејвә топламаға, силкәләмәјә (чырмаға), чөл һејванлары овламаға апарыр күшләрини севинчлә кечирирләр¹ “. Кашкари јенә дә орада јазырды: “Түркләр ушагларына аиләдә белә нәсиһәт верирдиләр. “Еј оғул, мәндән нәсиһәт ал, о замана кими әдәб вә тәрбијә ојрә ки, тәки мәмләкәтин бөјүјү оласан, онлар арасында әдәб һикмәтин јайыла²”. Аилә әхлагында тәһсилә, елмә јүксәк тигмәт верән түркләр ушагларына нәсиһәт верәркән дејирдиләр: “Еј оғул, оху ки, өзүндә олан сәфаләти дәф едәсән. Гојут уну (говрутмуш ун) олан бир кимсә уну бәһмәзә гатар, ағылы олан кәс өјүк нәсиһәт гәбул едәр³”. Ушагларына нәсиһәт едән ата дејәрди “Оғрулуға кетмәдим, мәнә елин малы јарашмаз”. Валидејиләр ушагларына тәһсил алмағы, мәрифәтли олмағы өјрәдәркән дејирдиләр: “Еј оғул, јағыш дәнәләри гуру јерә дүшәпдә јердән чичәкләр чыхыр, инчә-мәрчан чичәкләр ачыр, күлләр бир-бирилә корүшәрәк әтир сачырлар”. Түрк аиләләриндә валидејиләр ушагларыны һејрхан, һәлим олмаға, адамларла үнсijјәт багламаға өјрәдәркән дејирдиләр: “Оғлум, милләт турш сифәтли, һирсли адама бахмаз. Јумшаг һасијјәтли ол ки, адын һәр јердә чәкилсин”. Вә јахуи башға бир нәсиһәтдә дејилирди: “Бир адам сәни күләүзлә гаршылады, сән дә ону күләүзлә гаршыла, дилини гору, дилиндә, сөзүндә вә фикриндә јахшы данышмағы гәрарлашыр”.

Гәдим түркләр ушагларынын әхлаг тәрбијәсиндә әмәл мәсәләләринә дә хусуси дигтәт јетирмишләр. Валидејиләр ушагларына белә нәсиһәт верәрдиләр: “Зәһмәт чәкмәјәнин дүнјадә јашајышы јохдур. Бир һејирли иш көрмәсән, заман кечәр, олүб кедәрсән”. Гәдим түркләр аилә әхлагында ушагларынын тәрбијәсини һәр шејдән үстүн тутмуш вә чалышмышлар ки ушаглары үчүн намус, гејрәт, һүнәр, зәһмәт нүмунәси олсунлар. Онлар ушагларындан елмли, савадлы халг адамы тәрбијә етмәји

¹ М.Кашкари. “Дивани-Лүғәти-Ит-Түрк”. Түрк тарихи гуруму тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Анкара, Чилд 1, сәһ. 51.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орада. Чилд 1, сәһ. 81.

истәмишләр. Гәдим түркләрин аилә әхлагы көзәллик, әдәб, бөјүкләрә һөрмәт, сөзүнү јеринә јетирмәк, садәлик, өјүнмәмәк, икидлик, мәрдлик кими сифәтләр олмушдур. Түркләр ушагларын әхлаг тәрбијәсиндә јалан, башгасына зүлм етмәк, һәрислик, ачкөзлүк, ичкијә мејл, тәрслик, инадчылы олмаг, вә с. кими мәнфи сифәтләрә гаршы мүбаризә апармагы аиләнин мүгәддәс борчу һесап етмишләр.

4. Мәдәни вә шәхси әхлага кәддикдә исә түркләр әдәләтли олмагы вә адамлара јахшылыг етмәји, бағланмыш мүгавиләләрә садиг галмагы, бөјүкләрә вә кечмишинә һөрмәт етмәји әхлагын әсас нормасы һесап етмишләр. Бу мүнәсибәтлө Кашкари јазырлы ки, түркләр ушагларына нәсиһәт едәркән дејирдиләр: “Сәнә пислик едәнә сән јахшылыг ет. Сәнин јахшылыгын ону гул едәр вә јахуд, “бир адам көјә түпүрәрсә, үзүнә дүшәр, бөјүә һөрмәтсизлик едәнин өзүнә гајыдар”¹. “Кечмиш заманларда елм һикмәт едән вә гәһрәмәнлыг сәһифәләрини вәсф едән адамлар варды. Онлар чох нәсиһәтли сөзләр дејәрдиләр. Онлары аиламагла инсанын гәлби ачылыр”².

5. Бејнәлмиләл әхлагы исә Гәдим түркләр адамларын бир-биринә меһрибан мүнәсибәтиндә, башга милләтләрин дини, сијаси мөвчудијјәтинә һөрмәт етмәкдә көрүрдүләр. Гәдим түркләр һәмилә әразиләриндә јашајан гејри милләтләрлә сүлһ вә әмин-аманлыг шәраитиндә олмушлар.

Түрк халгларынын тәрбијә вә мәдәнијјәт тарихиндән данышаркән түрк халгларыны 2 гисмә бөлмәк ләзимдыр. 1-чи гисим көчәри түркләрдир. Бу көчәриләр чох сәјлы әһали илә кениш саһәли әразиләрә саһиб олуб, минләрлә хырда вә ири бујнузлу һејванлары отармаг үчүн бөлкәдән-бөлкәјә көч етмишләр. Бу көчәри түркләр ушагларына гојуна, мала бахмаг, илхы, сүрү отармаг, гојун тыхрмаг, сүд мәһсулларыны гәбиләләр арасы башга јемәк шәјләри илә мүбадилә етмәк кими, әмәк вәрдишләри ашыламышлар. Булардан әлава ушагларә кечәләр чәлдә галмаг, гүрд-гушдан горхмамаг, сәләһ ишләтмәк кими бачарыг вә вәрдишләр дә ашылајырдылар. Көчәри ушаглары чох вахт валидејишләрии тәглид етмәк јолу илә һәјата һазырланырдылар. Бу көчәри түрк тајфаларынын бир һиссәси мәнзәрәли, отлаг јерләрдә галыб отураг һәјата кечиб, һәмилә әразиләри өзләринин даими јашајыш јерләринә

¹ М.Кашкари. “Дивани-Лүғәти-Ит-Түрк”. Анкара, Чилд 1, сәһ. 89.
² Јеңе орада. Чилд 1, сәһ. 81.

чевиридиләр. Отураг һәјата кечән түркләр даш вә ағач абидәләр тикирдиләр. 920-чи илдә (һичри тарихлә 308-чи илдә) Түркүстана сәфәр едән Ибн-Фадлаш алы бир елчи 'Ер Риблә' (Сәһәһәтнамә) әсәринлә Түркләрни бир Аллаһа ситајин етдикләрини, гызлары ачып тәрбијә олушугларыны, онларын намуслу, гонагпәрвәр вә сәхавәтлийиндән белә јазырды: 'Мүсәлмә олмајан түркләрдән бири зүлмә уграса вә ја севмәлији бир шеј көрсә, башыны сәмаја галдырыб 'Бир Тенгү' (Бир Аллаһ) дејәрәк мүрациәт едәр... Түрк гызлары вә гадынылары јерли кәнар кишиләрдән гачмазлар. Үзләрини кизләтмәзлә, әхлагсызлыг етмәзлә. Әкәр онун әхлагында балача бир нөгсәт мүнәһидә етсәләр ону ики парчаја бөләрләр... Бир түркү јурдундан бир таңымадыгы кәс кечәркән 'Мән сәнин гонагынам, дөвәләриндән, һејван вә пулларындан бу гәдәрә еһтијачым вар десә, түрк гонаға истәдикләрини верәр¹'. Гәдим түркләрдә гонаға хүсуси һөрмәт олдугундан онлар үчүн 'тонаг еви' тикмишләр. Бу евләрә бә'зи түрк гәбиләләриндә 'Саламлыг' да демишләр. Гәдим түркләрдә 'тонаг еви' дүзәлтмәк аталарын әманәти олмушдур. Бу евләр түркләрдә инсанлыг вә әхлаг мәс'улијјәти кими гәләмә верилмишләр. Гәдим түркләрдә гонаг еви тәкчә фәрди аламлар тәрәфиндән дејил, һәм дә дөвләт тәрәфиндән тикиләрди. Белә евләрә карвансаралар дејирдиләр. Карвансаралар, әсасән, ишәк јолунун үстүндә олурду. Бу карвансараларда гонаға јүксәк сәвијјәдә хидмәт көстәрилирди. Марағлы бурасыдыр ки, түркләр гонаға дининдән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг ејни мүнәсибәт көстәрмишләр. Карвансараларда гонағын атына вә өзүнә пулсуз хидмәт көстәрилирди. Орада хәстәләр үчүн хүсуси јер ајрылыр вә һәтта карвансараларда китабханалар да олурду. Гәдим түрк тајфаларындан кәлән гонағлыг мөвһуму Исламијјәт дөврүндә јүксәк инсанлыг мә'насыны кәсб етмишдир. Түркләр гонаг евләринә үрәкдән сөһбәт етмәк, дәрди, севкини, хошбәхтлији бөлүшмәк, мә'нәви һәзз алма јери, һәм дә ач адамлары дојдурмаг, кејиндирмәк јери кими бахмышлар. Гәдим түркләрдә гонағлыг мәчбурцјјәт олмајыб, мә'нәви вәзифә һесаб едилирди. Гәдим түрк гәбиләләринин адәтигә көрә гонаг, 'тонаг ашы' вермәјәнләри чәзаландыра биләрди. Гонаг ев саһибиндән ат вә кејим шејләри ала биләрди. Бу шејләр гонаға дејил, гәбилә башчысына чатмалы иди. 'Тонаг ашы' гонағын мөвгејинә вә дәрәчәсинә мувафиг верилирди. Әкәр, тоғлу кәсиләчәк гонаға оғлаг кәселибсә, гонаг еви тәрк едә биләрди. Јакут түркләриндә гонаг ев саһибиндә

¹Түркүн гызыл китабы ". Чилд 1. Бакы 1992.

јемәк вә јатмаг һаггы истәјә оиләрди. Гәдим түркләр гонаға ојуқ һөрмәтлә јанашараг дејирдиләр: 'Тонаг кәлсә, хошбәхтлик кәләр'.

Ушағларына белә јүксәк мә'нәви сифәтләр ашылајан, инсанлара һөрмәт вә мөһәббәт тәрбијә едән түркләр кәнчләрә баша салырдылар ки, әкәр гонаг чағырырсанса, еви гајдаја сал, евлә сәлигә-сәһман, тәмизлик ет, елә шәраит јараг ки, гонаг әлини хөрәјә үрәклә узатсын. Гәдим түркләр гонаг кедән вә гонаг чағыранлары 4 група бөлүрдүләр: Биринчи група һансы аша чағырсалар она кедән, нә версәләр ону јејән вә өзү тәк јејиб гонаг чағырмајан дахил иди. Икинчи груп гонағлыға кедән вә чох надир чағырмајан башгасыны чағыранлардыр. 3-чү груп нә гонаг кедән, нә һалларда башгасыны чағыранлардыр. 4-чү груп нә гонаг кедән, нә дә гонаг чағыранлардыр. Түркләр беләләрини өлү инсан һесаб едилдиләр. Онларла достлуг етмәји мәсләһәт көрмүрдүләр. Дөрүнчү группа исә аз гонаг кедән, анчаг һејван кәсән, башгаларыны үрәкдән гаршылајаны дахил едилдиләр. Бунлардан ән јахшысы 4-чү һесаб олунурду. Беләләрини түркләр әсл киши сајырдылар.

1. Ән'әнәләр тәрбијә васитәсидир.

Гәдим түркләр ушағларыны сәхавәтли, мәрд, мәғрур тәрбијә етмәк вә түркүлүјүнү сахламаг мәсәдилә даима ата-баба ән'әнәләрини кәнч нәслә нүмунә кәтирир вә онлары јаһадырдылар. Мәсәлән, аш түркләрдә ән һөрмәтли хорәк олдугу үчүн онлар тој ашы, сүннәт ашы, оғлан доғушу ашы, сөһбәт ашы, өлү ашы, гәбилә башчыларынын ад күнү, ил күнү ашы биширәрдиләр. Түрк валидејнләри ашларын бу нөвләринин һазырланма јолларыны ушағларына өјрәдәрдиләр. Бу ән'әнә бизим зәманәјә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Түркләр еләчә дә евдән-евә аш вә һалва көндәрәрдиләр. Бунлар кәнч нәсли сәхавәтли тәрбијә етмәклә јанашы, онлары тоншуларла мөһрибан, достлуг шәраитиндә јаһамаға тәһрик едәрди. Түркләр ушағларына аш јемә мәрәсиминдә өзләрини нечә апармаг һаггында да тә'лимат һазырламышлар:

1. Аша биринчи әлини узатма. 2. Ашы сағ әлинлә је. 3. Сүмүјү сүмүрмә. 4. Аша башлајаркән Алаһын алыны чәк. 6. Нә гәдәр тох олсан да верилән јемәји је. 5. Башгасынын гаршысындакы јемәји әлини узатма. 7. Јавап-јаваш је вә с.

Гәдим түркләр ата-бабаларынын мәғрурлуг, көзүтохлуг кими адәт вә ән'әнәсини сахлајаркән диләнчилији, рәзиллији гаршы чилли мүбаризә апармышлар. Диләнчилик етмәји карлара, тағәтдән лүшмүшләрә, әлилләрә рәва билирдиләр. Ата-баба адәтләринә чох һөрмәт вә еһтирамла јанашан түркләр өз адәтләринә сәдиғ галараг ону әсрләрлә дәјипимәмишләр. Көјтүрк Хаганларындан бири Чин

императоруна белә јазмышды: “Бизим адәт ән’әнәләримиз гәдим замандан кәлдији үчүн ону дәјишдирмәјә мәним чатмаз”.

Бурала сајылап түрк халqlарынын јүксәк мә’нәви сифәтләринин, демәк олар ки, әксәр һиссәси бу күн дә јашајыр. Мәсәлән, мүасир дөврүмүздә һансы бир азәрбајҗанлынын кәлб евинә кирсәниз, орада мүтләг гонаг отағы көрәчәксиниз. Саһиби евиндә һәр нә јахшы варса (јорған-дөшәк, јасты, мебел, бу отаға јығыр. Ола биләр ки, гонаг һеч бир заман кәлб чыхмасын, лакин јенә дә гонаг отағы өз сәһманын позмамалыдыр.

Әбу-Дулаф адлы башга бир елчи 942-чи илдә (Һичри илә 331-чи илдә) түрк елләрини кәздиклән сонра “Сәјаһәтнамә” адлы әсәриндә түрк тајҗаларыны белә вәсф етмишдир: “Оғузларын јанына вардыг... Бу Оғуз шәһәриндә дашдан, ағачдан, җамышлар тикилмиш, ичиндә Бүт олмајан мәбәдләр дә вар. Һиндистан вә Чинлә тичарәт әлагәләри јапарлар... Инәк, гојун вә кечи әтәјәрләр. Кәтандан, гумашдан вә ја күркән тикилмиш палтарлар кејәрләр. Јунлу гумаш кејинмәзләр... Бөјүк бир һәкмдарлары вар” Әл-Мәрвази адлы башга бир сәјҗаһ јазырды ки, “Түркләр бөјүк бир миллидир. Онларын бир гисми шәһәр вә кәндләрдә, галаплары исә көчәри һәјат сүрүрләр”. Бу сәјҗаһәтнамәләрдән ајдын олур ки, түркләр бир сыра бәд әмәлли тарихчиләрин гәләмә вердији кими анчаг көчәри дејил, өз адәт нә’әнәләрини сахлајыб онларын тәкмилләндириән халг олмушдур.

2. Бајрамлар, идман, милли ојулар тәрбијә васитәсидир.

Һәр халгын мәдәнијјәтини мүәјҗәнләшдирән онун дили, адәт вә ән’әнәләридир¹. Әсрләри аддымлајыб кәлән дил вә ән’әнәләр зор илә дәјишә билмәз. Ән’әнә анчаг ичтимаи инкишаф просесиндә һәр халгын милли хүссусијјәтләринә вә онун руһуна мувафиг шәкилдә дәјишә биләр. Мәдәнијјәт вә ән’әнәләрин бу јолла дәјишмәси һәр халгын милли мәдәнијјәтинин инкишафы зәнкинләшмәси вә мөһкәмләnmәси үчүн әсас шәрт ола биләр.

¹ Профессор Доктор Баһәддин Әкәл. “Дүнәндән бу күнә”. Истанбул 1988.

² “Түркүн гызыл китабы”, Биринчи китаб, Бақы 1992.

³ Prof. Dr. Abdullaluk M.Çay - Türk Ergenekon bayramı Nevruz - Ankara 1989

Тарихдә һәр халгын өз адәт вә ән’әнәләрини нәсилдән-нәслә верәркән өзүнүн јаратмыш олдуғу рәвәјәт, епос, дастан, аталар сөзләринин көмәји илә һәммин халгын тәрбијә вә әхлағи аңлајышларыны үмумиләшдирмиш вә онларын ганун шәклинә саларыг кәнч нәсли јүксәк мә’нәви сифәтләрә саһиб олмаға алышпырмышлар. Һәр халгын милли мәдәнијјәтинин инкишафы вә зәнкинләшмәсинә көмәк едән амилләрдән бири дә дин олмушдур. Мүгәддәс бир варлыға инам инсанларын әгидә вә дүшүнчәсини мөһкәмләтмиш, тәмизлик, доғрулуг, хејирхаһлыг, сифлыг кими әхлағи сифәтләрин јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Халгын мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк вә кәнч нәсли јүксәк мә’нәви сифәтләрдә тәрбијә етмәк үчүн халгын мәдәнијјәтини горумағ, ата-бабадан галан бајрамлары, милли ојулары үзә чыхарыб тәкмилләшдирмәк лазымдыр. Түрк халqlарында бајрамлар чох чүз’и дәјишикликләрлә һамысында ејни формада олмушдур, даһа доғрусу, бајрамлар түрк халqlарынын ортаг малыдыр. Лап гәдим замандан мөвчуд олан бајрамлар милли вә дини инамдан, тәбиәт һадисәләринә мүнәсибәтдән, инсанларын хатирәләриндән јаранмышдыр. Түрк бөлкәләриндә гәдим бајрамлар коллектив ова кетмәк, јазын кәлинини гаршыламағ, мөһсул јығымы күнүндә шәнләnmәк, тој мәрәсимләри вә с. олмушдур. Мәсәлән, гәдим бајрамлардан олан Новруз мүхтәлиф түрк бөлкәләриндә “Јени ил”, Ил башы”, “Јени күн” кими адланса да, маһијјәт вә мәзмун е’тибары илә һамысында ејни шәкилдә олмушдур.

Гәдим түркләрдә бајрам термини халг арасында күлмәк, севишмәк, бир јери күл-чичәклә бәзәмәк кими аңлашымышдыр. Гәдим Түрк әразиләриндә бајрамларын 3 формасы олмушдур: 1. Фәрди. 2. Дини. 3. Милли.

1. **Фәрди бајрамлар.** Ушағын анадан олдуғу күн, сүннәт гоју вә евләнмә мәрәсимидир.

2. **Дини бајрамлар.** Рамазан, гурбан бајрамларыдыр.

3. **Милли бајрамлар.** Халгын милли һиссиндән доған, халға севишч кәтирән, халгы бир амал угрунда бирләшдирән бајрамлардыр. Мәсәлән, гәләбә бајрамлары, хырман дәјүлүб анбарлара јығылан күн, мөһсул бајрамы, јазын кәлинини билдирән күн вә с.

Түрк халqlарында ән чох гејд олуған Баһар бајрамы олмушдур. Һәлә вахты илә Маһмуд Кашкари “Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк” әсәриндә јазын кәлинини белә вәсф едирди: “Сулар чоһалды, гарлар әриди, дағ башлары көрүнмәјә башлады, јерин нәфәси исинмәјә башлады, һејванлар гызышды, чичәкләр ачды, дағларын дөшүнә инәк гумаш сәрилди, мал-гара чоһалды”. Түрк халqlарынын баһар бајрамы тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән олдуғу

“Хыдыр Нәби” ојуну да сәһнә ојуну кими илин чәршәнбәси вә Новрузда ојнанылып. Ојунда 2 гардаш Онлардан бири чалышган, о бириси тәнбәлдир. Тамашадан бәј сечилир. Она “тој бабасы” дејирләр. Ојунчулар бәјин әмри илә тоја башлајыр вә бу ојун сәһнәси кәнч нәсилдә “Әкәндә” жејәндә ортаг гардаш” фикрини формалашдырыр, һәм дә оларда тәнбәллијә нифрәт, зәһмәтә һүснүрәғбәт тәрбијә едирди.

Гәдим түрк бајрам ојунларындан бири дә “Киш баба” ојундур. Бу ојунда кәнчләрдән бири мусиги сәласы алтында палтарыны ојнаја-ојнаја чыхарыр вә назик алт палтарында Баһарын кәлдијини кәстәрир.

Түрк халqlарында бапта бир “Һалајы” ојуну да вардыр. Бу ојунда чаван вә гочаларын һамысы бирликдә рәғс едирләр. Бу Азәрбајҹандакы јаллы ојунуна бәнзәјир. Бу ојун заманы кәнчләр рәғс едә-едә белә маһны охујурлар:

Јалаләм, һалајы чәкин дүзүлсүн
Јалаләм, хумар көзләр сүзүлсүн
Јалаләм, һәр кәс һалајы демәсә
Јалаләм, әли елдән үзүлсүн
Јалаләм, һалајы дөндәр белә.
Јалаләм, гызыл үзүк лахлады
Јалаләм, вердим анам сахлады
Јалаләм, анама гурбан олум
Јалаләм, мәни тез адахлады.

Түрк халqlарында белә бир бајрам ојуну да вар. “Јашыл јарпаг, гызыл күл”. Бу ојуну бајрам күнләриндә анчаг гызыл ојнајырлар. Онлар бир-бирләринин әлләриндән тутараг “Јашыл јарпаг, гызыл күл” нәғарәти илә ашағыдакы маһныны охујурлар:

Јүк алтында зәли чыхды
Зәлинин дили чыхды
Гардаш бојуна гурбан
Алдығын дәли чыхды.

Түрк халqlарынын бајрамларда ше’р демәк, мејхана охума адамларын кәләчәји илә бағлы нијјәт бағламаг кими әјләнчәләри дә олмушдур. Бу әјләнчәләрдә түрк кишиләрлә биркә ојнамыш вә онларын киши мәчлисидә ојнајырлар.

Кәтирдијимиз бир мисал ону кәстәрир ки, түрк халqlары һәјаты севән, нечә мисал һәзз алмағы бачаран, естетик зөвгә малик олан јүксәк көзәлликлән халг олмушдур. Онлар өзләриндә олан бу мәнәвијјәтләр кәнч нәслә апыламаг мәгсәди илә бајрам, шәнлик, кәјфијјәтләр кәнч нәслә апыламаг мәгсәди илә бајрам, шәнлик, ојун вә маһныларындан бир тәрбијә васитәси кими истифадә етмишләр.

Гәдим түрк халqlарынын милли ојунлары бајрамлардан даһа тәсирли тәрбијәви характер лашымышдыр. Бу ојунлар түрк кәнчләринин физики тәрбијәсинә тә’сир кәстәрмәклә јанашы, һәм дә кәнчләри јадәлли ишғалчылара гаршы мүбаризәјә һазыр олмаг, чүр’әтли, горхмаз, тәдбирли, тәмкинли, чәтин вәзијјәтлән чыхмағы бачармаг руһунда тәрбијә етмишдир. Мә’лум олдуғу кими физики тәрбијә бүтүн халqlарын һәјат мүбаризәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Һәлә ибтидаи-ичма дөврүндә инсанлар сојундан, јыртычы һејванлардан горунаркән онлардан гүввәттилик, давамтылыг тәләб олунурду. Дүшмәндән хилас олмаг, она мүтавимәт кәстәрмәк үчүн гүввәтли гол, ити көз, гачан ајаг, бөјүк мәсәфәләри гәт етмәјә гадир сағлам үрәк тәләб олунурду. Ибтидаи чәмијјәтдә хүсуси тәрбијә очаглары олмадығындан ушаглар валидејиләрини изләмәклә, ачыг һавада сүр’әтли һәрәкәтләр етмәклә өзләрини физики чәһәтдән мөһкәмләндиририләр. Тәдричән инсанлар һәјат мүбаризәсини асанлашдырмаг үчүн, әлдә етдикләри не’мәтләри онлардан алмаг истәјәнләрә гаршы даһа тә’сирли мүбаризә анармаг үчүн онлар әмәк вә мүбаризә әләтләрини даһа да тәкмилләндириб, дашдан, дөмирдән ох, низә, гылынч кими муһафизә әләтләри дүзәлтдиләр. Тәдричән аиләнин, гәбиләнин јаранмасы илә әлағәдар кәнчләрин физики тәрбијәсинә, күтләви физики ојунlara хүсуси диғтәг јетирилди. Бу ојунлардан ашағыдакылары кәстәрмәк олар.

Көк-Берри ојуну. Бу ојуна бә’зи түрк бөлкәләриндә “Оғлаг”, “Улаг”, “Күквар” ојуну дејирләр. Бу ојуну јаз вахты ојнајырлар вә ојун бир аја гәдәр давам едир. Көк-Берри ојунунун башладығы күн әввәлчәдән е’лан едилир вә ојунда иштирак едәчәк адамлар мүүјән олунмуш јерә топлашырлар. Ојун үчүн ја бир оғлаг, ја да дана кәсилир. Кәсилмиш оғлагын ичи чыхарылып вә һәмин ағырлында ора гум долдурулур вә тикилир. Гум долдурулмуш оғлаг дәриси бир кечә суда галдыгдан сонра чыхарылып. Ојунун гәјдасына көрә һејван 30-40 кг олмалыдыр. Ојунун кечәчәји јерин ортасына даирәви бир чызыг чәкилир ки, буна да хал-хал дејирләр. Ојунчулар даирәнин әтрафына дүзүлүр. Кәсилмиш оғлаг мүтәввасы јүксәк бир јердән ојун мејданына тулланыр. Оғлаг ағылан кими атлылар һәрәкәтә кәлир вә ону көтүрүб даирәнин

ичәрисиндән көтүрмәк атыи вә сүрүчүнүн гүввәтли олмасын
аслыдыр. Оглагы көтүрән ојунчу ајагы илә оглагы ага сыхыр
даирәјә чатмага чалышыр. Бапга бириси оглагы ондан аймаг
аты чаныр. Ојун кәркин мүбаризә иһәраитиндә кечир. Бә'зән ојун
просесиндә өләһләрдә олур. Көк-Берри ојуну кәнчләрдә
чәллик, гүввә, һүнәр, чәтиһлији дәф етмәк, дүшмән һәдәфи
горхмамаг, гәләбә инамы кими кәнч нәсил үчүн вачиб
кејфијјәтләр јарадыр. Өзбәк түркләриндә Көк-Берри ојуну даш
кәсәкли, сулу, хәндәкли релјефи олан бир әразидә апарылар.
Бә'зән тојларда да бу ојун ојнаныр. Мәсәлән, бәј евинин кәсди
гојуну гыз евинин чаванлары көтүрүб гачыр. Бәјин достлары гојун
салдырмаг үчүн гыз евинин чаванларыны говурлар.

Чөвкан ојуну. Бу ојун инди истифадә олунан хоккеј ојунунун
илк атла ојнанаи формасыдыр. Чөвкан ојуну Орта Асијадә иһә
ләфә түркләр тәрәфиндән ојнаһымышдыр.

Ох атмаг-Атычылыг. Ән гәдим заманлардан ох вә јә
түркләрин әсас һүчүм вә мүдафиә әләтләри олмушдыр. Сонралар
исә бу түркләрин ән башлыча мүһарибә әләти олдуғундан, түркләр
ат үстүндә ох атмаг, ат үстүндә саға-сола, јанлара вә архаја ох атыб
һәдәфә вурмаг мәһарәтинә јијәләһмишләр. Түркләрин атдыглары
ох (заманына көрә јени олан) 1км гәдәр чатмышдыр. Һәлә һун
заманында түркләр дүһмәни ләрзәјә салан дөһшәтли сәслә учан
вызылтылы охлар ихтира етмишләр.

Ох түркләрдә о гәдәр милли һүтүг алмышдыр ки, һәтта јер,
гәбилә, алам адларында да ох сөзүнә раст кәлмәк олур. Түрк
аһими Кафисоглунун фикринә көрә "оғуз"-(гәбилә) сөзүдә "ох"
сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Ох-гәбилә демәкдир. "з"-әләвә
етмәклә "оғулар" сөзү јаранмышдыр. Түркләр оха сәчдә еләрәк
она анд ичмишләр. Дәдә-Горгулда гәдим түркләрин тез-тез ох
јарышлары кечирлијини, гызларын да оғланлар кими ох
атдыгларыны көрүрүк.

Ат јарышы (Чыдыр). Чыдыр түрк халqlарынын ән гәдим
ојунларындандыр. Көјтүркләр мүәјјән һадисәләр, шәһликләрдә
бағлы ат јарышлары кечирмишләр. Бу јарышлар заманы
кәнчләрин физики чөһәтдән мөһкәмлијинә, габилитјетинә хүсуси
диһәт јетирилдији кими, атларын да сүр'әтли гачмасына, давамлы

билмәсинә диптәт јетирилирди, она көрә дә хусуси фәргләнмиш атлардан дамазлыг сечиләрди. Гәдим түрк кишиләри өз атларыны антәси гәдәр әзизләмишдир. Оңлар Ата арпа верәр, гашовлајар, тумарлајыб онун назы илә ојнајардылар. Белә атлар саһибидән баһга кимсәни минмәјә гојмазды. Атла бағлы гәдим түрк мәсәлиндә белә дејилир ‘Рамазанын аһындан, гурбанын әтиндән, новрузун атындан өзүнү көзлә’. Түркләрдә адәтән чыдыра чыханлара гојун, кәлајағы вә с. кими һәдијјәләр тә’сис едилирди. Чыдыр мәрасими әсасән тој вә бајрам шәһликләри габагы олурду. Бу ојун кәңчләрин физики инкишафына вә һәрби һазырлығына јахындан көмәклик көстәрирди.

“Кирит ојуну”. Кирит ојуну да гәдим түркләрин ән севимли ојунларындан бири олмушдур. Бу ојунда ат үзәриндәки кәңч рәғибин фырлатдығы адәти һәләфә дәјмәјә гојмамаг үчүн ону көјдә тутмалы вә јенидән дүшмәнә сары атмалы иди. Бу ојун кәңчләрдә һүчум етмәк, мүбаризә аһармаг, ата саһиб олмаг, мүвазинәт сахламаг кими кејфијјәтләр тәрбијә едирди. Түрк ојунлары ичәрисиндә гоша атын үзәриндә ајаг үстә дурмаг, гачдығы замап атын гарнынын алтындан кечмәк, ити сүр’әтлә јердәки бир шеји көтүрмәк, ат үзәриндә сојунуб-кејинмәк кими бачарып, чәддлик тәләб едән әјләнчәләр дә олмушдур.

Гапыб-гачма ојуну. Бу ојунда јерә бир күмүш көмәр гојулур. Кәңчләр сыра илә атыны дөрд наһа чапараг јердән көмәри бүдрәмәдән көтүрмәлидир. Көмәр көтүрәнләр ојунун галиби олур.

Күләш. Түрк халqlарынын ата-баба ојунудур. Гәдим түркләр күләш заманы белләринә ишәк шал бағлајыб күләшә башламышлар. Күләшәнләрдән бири о бирисинин архасыны јерә вурмалыдыр. Гәләбә газананлара инәк, гојун, пул вә с. кими һәдијјәләр вериләрди. Күләш ојуну кәңчләрин физики һазырлығында бөјүк рол ојнамышдыр.

Ат үзәриндә күч көстәрмәк. Ат үзәриндә гачан сүвари јердә олап гојунун ајағындан тутуб ону хејли аралы мәсафәјә атмалы иди. Бә’зән елә гүввәтли сүвариләр олурду ки, онлар һејваны јердән көтүрүб ирәли атаркән гојунун дәрисы вә ајағы онун әлиндә галырды.

Сим-сим ојуну. Бу ојун заманы мејданын ортасында бөјүк бир тонгал галанырды. Чаванлар тонгалын әтрафына даирәви шәкилдә дүзүлдүрләр. Зурна, гавал, сим-сим һавасыны чалдыгча кәңчләр 2 бир ортаја чыхыб әлләр белдә рәгс едирдиләр. Ојун заманы баһга

оир групп кәнч ортажа чыхыр вә ойнажанларын белинә думрут
вурла онлары ортадан чыхарыб өзләри охујуб ойнајырдыла
Мәсәлән:

Оғул сәнин шәнинидир
Бурасы мејданындыр
Һәрә бир әр сечмиш
Сән дә бир әр сечсәнә.

Сапанд даш атма ојуну. Бу ојунда ушаглар 2 гол иш
арасында һөрүлмүш балача бир нарчанын ичәрисинә даш тојуб он
һәрләдәрәк әввәлчәдән нәзәрә тутулмуш һәдәфә вурурлар.

Беләликлә, түрк халqlары лап гәдим замандан ушагларының
һәрби физики вә естетик тәрбијәси үчүн бүтүн васитәләрдә
истифадә етмишләр. Бу ојунлар Түрк халqlарының мухтәлиф
бөлкәләриндә дәјишилмиш шәкилдә апарылса да, онлар
маһијәт вә мәзмуну бир мәгсәдә-кәнч нәслин тәрбијә
мәгсәдинә табә едилмишдир.

3. Дастанларын тәрбијә имканлары.

Гәдим Түркләр кәнч нәсли һәјата һазырламаг үчүн
тәчрүбәләрини сонракы нәсилләрә ашыламаг јолу илә кетмишләр.
Әкәр илк Түрк тәбиләләриндә кәнч нәслин тәрбијәси әмә
аләтләри дүзәлтмәк, бөјүкләрин нүмунәсини тәглид етмә
олмушдурса, сонракы дөвләрдә тәрбијә даһа планлы сәчиј
дашымыш вә бу мәсәлә илә хусуси адамлар мәншул олмушдур.
Бпросесдә шиһәһи халq әдәбијјатының дастан, нағыл, әфсанә ким
нүмунәләриндән истифадә едилмишдир. Бу әдәбијјат кәнч нәсли
гәһрәмәнлыг, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм вә с. кими әхлақ
сифәтләр руһунда тәрбијә етмәклә јанашы, онлара һәм дә гәди
Түркләрин әләти, мәншәји, дөвләт үсул-идарәси вә с. һагында
кениш мә'лумат вермишдир. Бизә мә'лум олап бир исчә һу
түркләринин "Оғуз Хаган", Ғырғыз түркләринин "Манас",
Койтүркләрин "Алп-Әр-Тунга" дастанларыдыр. Бу дастанлардан
гәдим түркләрин 2 мин иллик тарихи олдуғуну өјрәнирик
Јухарыда тејд етдијимиз кими Алма-Ата јахынлығында
археоложи газынтылар Түрк тарихини 2 мин илдә ирәли чәкәрә
ону 4 мин ил едиб, бизим ерадан әввәл 3-чү вә 4-чү әсрә апары
чыхартды. Бу гәдимлији сүбүт едән вә түрк халqlарының
тәрбијәси, мәшпәти, дил вә јазысы, рәсм вә һәјкәлтәрашлыг
шәһәрсалма вә ме'марлыг, театр, мусиги, әкинчилик вә

олмушдур. Бу дастанлардан бизе кәлиб чыхан ерадан әввәл 3-чү әсрдә жаранмыш “Оғуз Хаган” дастаныдыр. Бу дастандан ајдын олур ки, һәлә бизим ерадан әввәл 3-чү әсрдә Түркләрин јүксәк мәдәнијјәти олмушдур. Белә ки, онлар дәмирдән, мисдән истифадә сләрәк, бу металллары әритмәклә силаһ вә мәһпәт әшјалары дүзәлтмишләр. Дәмир вә мисдән истифадә етмәк, силаһ вә аләт дүзәлтмәк елми билик, кениш тәчрүбә, бачарыг вә габилијјәт тәләб едилди. “Оғуз Хаган” дастанында дејилир ки, онун әразисинә бир кәркәдан дајаныр. Оғуз Хаган ону өлдүрүб дејир: “Кәркәдан маралы, ајыны једи, гарғым ону өлдүрлү, чүнки гарғым дәмирдән иди. Кәркәданы тузғун једи, јәј вә охум ону өлдүрлү. Чүнки охум мисдән иди”.

Брамыздан әввәл 4-чү әсрдә Сака түркләрини таныдан “Шу” дастанында исә һунлардан вә илк һун һөкмдарларынын савашларындан, гәһрәмәнлыг вә вәтәнпәрвәрлијиндән бәһс едилир. Бу дастанла о заманкы дәвләт идарә-үсулу һағында мараглы мә’луматлар вардыр. Даһа сонралар исә кәнч нәсли вәтәни горумаг, ондан өгәри һәр чүр фәдакарлыга кетмәк әзми јарадан, онларла гәһрәмәнлыг, вәтәнпәрвәрлик һиссләри ашылајан, Түрк халлары тәрәфиндән чох севиләи, һәр түрк айләсиндә ушагларын илк тәрбијәчиси олаш “Алп-Әр-Тунга” дастаны жаранмышдыр. Бу дастан бизим ерадан әввәл 7-чи әсрдә Түрк һөкмдарлыгындан Алп-Әр-Тунгаја һәср едилмишди. Дастанда Тунганын Түрк бәјләри ичәрисиндә әгли, савады, икидлији, әхлаги, тәшкिलाгчылыгы илә фәргләндији сөјләнир. Иранлылар түркләр тәрәфиндән тез-тез мәғлубијјәтә дүчар олдугу үчүн Иранлылар “Алп-Әр-Тунга дастанына Әфрасијаб ады вермишләр. Әфрасијаб исә иислик, шәр рәмзи олмушдур. Лакин Түрк халлары өз гәһрәмәһныны јүксәк гијмәтләндирәрәк ону кәнч нәслә нүмунә кәстәрмиш, онун әмәлләрини давам етдирмәји мәсләһәт көрмүшләр. Бу гәһрәмән дәвләт башчысынын көрдүју хејирхаһ ишләр хал тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш вә онун шәрәфинә ше’рләр јазмышлар. Бу ше’рләрин бириндә дејилир:

Алп-Әр-Тунга адлы бир Хаган варды
Она јер үзү дар, көј үзү дарды
Туч јанмышды көј үзүнә күнәши
Биликдә даһа јохдур бәрәбәри
Көјтүрк, Ујғур, Гарлуг вә Гараханлы
Даһа нечә Түркләр адлары шанлы.
Ону өзләринә ата сајдылар

Түрк халгларынын әрази бүтөвлүјүнү һәмийә горумаға чалынан Алп-Әр-Тунганын өлүмү Түрк халлары тәрәфиндән дәрин кәдәрлә гаршыланмыш вә онун тән'тәнәли дәфи мәрәсәм белә вәсф едилмишдир:

Учмаға варынча ол улу Хаган
Јыхылды көјләрдән үстүнә зиндан
Халгы адәт үзрә дәфи етди ону
Көз јаны селинин јох иди сону².

Түркләр өз торпагларына бағлы олмушлар. Ага-баба јурду өңү үчүн әзиз вә һеч бир шејлә әвәз едилмәз иди. Бизим ерадан әвә 119-чу илдә Чин бөлкәсиндә бир Чин ағысы³ табымышдыр. Ағы түркләрин чинлиләрлә мүһрибә заманы итирдик. Торпаглара һәср едилмишдир. Бу ағыны Ёун ашыглары Гоппуз⁴ мүшәиәти илә охујар вә халг ағлашарды:

Јен-Чи-Шан дағыны итирдик
Ғадынларымызын көзәллијини алдылар,
Силан-Шан јайлағларыны итирдик
Һејванларымызын отлағыны алдылар.

Бу сөзләр елә бил Кәлбәчәр, Лачын, Хочалы, Губадли торпағларындан диләркин дүшән минләрлә азәрбајҗанлылар охуудуғлары ағылардыр. Бу мисралардан ајдын олур ки, Түрк халғлары вәтәни севмәји, торпағыны, ана вә бачыларына намусуну горумағы тәрбијәнин ән мүтәддәс вәзифәси һәср етмишләр.

Түрк халғларында алимә вә елмә бөјүк һөрмәт олмушдур. Гәдир түркләр өз тојларында алимләри дә'вәт етмәклә, онларын дәрдә гәмнини дағытмағла фәхр етмишләр. Дастанларын бирини дејилирди "6 күн аш вериб алимләрин гәмнини дағытдым, еј оғлу Ханлара лајиг доғулдуғун үчүн мән сәнә бу мәрәкәни ачдым. Түрк дастанларындан мә'лум олур ки, тојлар, ушағларын күнләри халгы бирләшдирмәк, онларда хош әһвали руһијә јаратмағ үчүн дә бир васитә олмушдур. Тојлар еләчә дә кәңчләри

¹ "Түркүн гызыл китабы", 1-чи һиссә, Бақы 1992.

² Јенә дә орала.

³ Ағы. Ағлашма заманы дејилән ше'р.

⁴ Гопуз. Чалғы әләти.

физики тәрбијәси үчүн өнәмли бир васитә иди. Елә һәмийн дастанда Идкә бәј оғлу Мурадын тојунда дејирди: "Мән истәдим ки, ач кишиләр јесин, кејим кејинсинләр, ат миисинләр". Түрк дастанларынын әсас идејасы халгы зәнкий, варлы, күмраһ јатпамағ олмушдур. Мәсәлән, Манас дастанында дејилирди: "Јурдумун халғыны зәнкин едәчәјәм, папағ илә башларыны өртәчәјәм, достум". Түрк дастанларында һуманизм гырмызы хәтлә кечир. Мәсәлән, "Кутадгу билик" дә дејилирди "Әли дарда олан варса көмәк әлини узат, јардым көстәр". "Әкәр хәстә варса ону јолух, мә'насыз адамларын пис һәрәкәтләрини сахла", "халғын һагыны одәсән, өз һагыны халгдан истәмә" вә с. Гәдим түрк тајғаларындан бири дә Ујғур түркләридир¹. Түрк халғлары ичәрисиндә ән јүксәк мәдәнијјәт гәдим Ујғурларда олмушдур. Бунун әсасы вардыр. Белә ки, Ујғур түркләри бүгүн дүнјаға елм вә мәдәнијјәт нүмунәләри вермиш гәдим Чинин әразисиндә јатпамышлар вә бу күн дә һәмийн әразидә јашамағдадырлар. Ујғур Түркләри Чинлиләрдән алдығлары мәдәнијјәт нүмунәләрини өз мәдәнијјәтләри илә бирләшдирәрәк Ујғур мәдәнијјәтини јаратмышдылар. Мәсәлән, Ујғурлар кағызы, кағызын е'малы вә ишләдилмәсини Чинлиләрдән көтүрсәләр дә, китаб чаныны авропалылардан әввәл өјрәнмишләр. Һәтта Әрәбләр дә кағызы, чап ишини Ујғур түркләриндән өјрәнмишләр. Гәдим Ујғурлар бир мүддәт "Орхон" јазысыны ишләтмишләр. Соңралар исә јазыларыны "Мани" диинин тә'сири алтыда дејишмишләр. XII-әсрдә Буддизми гәбул етсәләр дә јаратдығлары әдәбијјат формаға Будда, маһијјәт е'тибары илә өзүнүн зәнкин Түрк тајнағларыны, даһа доғрусу түрклүјүнү сахламышдыр. Гәдим Түрк гәбирләри вә тәпәләрләп табылан миниатурлар вә фрескәләр көстәрир ки, ујғур мәдәнијјәти бир чох дүнја халғларынын ме'марлығ, мусиги, рәгс, һејкәлтәрашлығ сәнәтинә чидли тә'сир көстәрмишдир. Ујғур миниатурләриндә олан спесифик хусусијјәтләр, Туран вә Асија түрк халғларынын кејим, мусиги вә рәгсләриндә өзүнү бирузә верир. Ујғур түркләри рәсм сәнәтинин илк пионерн олмушлар. Онлар рәсмләри тәкчә кағызда дејил, ипәк, кәтан, гумаш, тахта үзәриләлә чәкиб өз ушағларына бу сәнәти өјрәтмишләр. Ујғур түркләринин тикдији мә'бәд вә дүзәлтидији һејкәлләр 10 м гәдәр уңа олмушлар. Шәһәрсалма ишиндә дә Ујғурлар кениш билијә вә тәчрүбәјә малик олмушлар. Онларын јаратдығлары Шәрги Түркүстандакы Јаркәнд, Гашғар, Камал, Гарахоча шәһәрләриндәки дүз јоллар о гәдәр ағыл вә мәһарәт, елми шәкилдә салынмышдыр ки, нечә јүз илләр бу јоллар дејишмәмиш вә бу күн дә ишләмәкдә

¹ Јусиф Баласағунлу "Кутадгу билик", Бақы 1994.

² Рафик Өзләк. Түркүн гызыл китабы, Бақы 1992.

давам едир. Ујғурларын тәкмилләпмиш суварма системлар олмушдур. Оплар дәмјә јерләрдә суварма јолу илә бол гарғыдалы, памбыг, сәбзә вә мејвә јетипдирмишләр. Бу Ујғур түркләринин јүксәк елми билик, бачарыг вә тәчрүбәјә олдуғуна дәләләт едир. Ујғур түркләри әкинчилик, тичарәт вә тохучулуг кими чох вачиб олан пешәләри ушакларына өјрәтмәк үчүн хусуси бу ишлә мәшғул олан пешә саһибләринин көндәриб онлара бу пешәләри өјрәдәрдиләр. Ујғур түркләри мусиги, рәгс саһәсиндә дә зәнкин ирсә малик олмушлар. Онларын сәһнәләриндә “Тәриб вә Сәнәм”, “Фәрһад вә Ширин”, “Таһир вә Зөһрә” кими әсәрләр көстәрилмишдир. Ујғурлар өзләринин бәһәнәләрини исламы гәбул етдикдән сонра да етдирмишләр. Ујғурларын Капикарда театр төһсил мүәссисәләри вә зәнкин китабханалары олмушдур. Онларын чалғы аләтләри “Топшуз” вә 12 рәис нөвү олмушдур. Кәнч иәслин тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләрдән бири дә Ујғур түркләринин тој мәрасими иди. Онлар тој мәрасимләрини әләмәтдар һадисә күнләринә салармышлар. Мәсәлән, Бөј оғлулу илк дөфә ова чыхмасы, бөј оғлунун тахта чыхмасы, баһар шөһри вә с. Тојларын белә әләмәтдар күнләрлә бағланмасы кәнчләрин һәјата илк аддымларыны даһа мә’сулијјәтлә атмасына јөнәлтмәк үчүн едилирди.

Ујғур түркләри әсасән тојун, кечи сахладыпларыннан онларын чохлу јун еһтијаты олмушдур. Бу сәбәбдән дә Ујғурлар маһир тохучулар вә халчачылар идиләр. Онлар јундан чох көзәл зөвг тикилмиш кејим шејләри һазырлајырдылар. Үмүмијјәтлә, геј етмәк лазымдыр ки, гәдим түркләрин чох јүксәк бәдии зөвг олмушдур. Сәлтүг вә Харәзм түркләринин, Түркүстан, Һиндистан Иран, Азәрбајҗан, Әфғаныстан, Мисирдә тикдирдикләри Чамы Түрбә, Көрпү, чешмә вә сарајлар дүнјанын ән көзәл сәнә әсәрләри олмушдур. Түркмән гызларынын тәкраролунмаз зәри халчалары, Түркләрин ше’р вә нағылларынын көзәллији бир дә көстәрир ки, Түрк халғларынын јүксәк зөвиү олмушдур. Нәсиңдән нәслә тәрбијә олунан бу зөвг бизим зәманәмизә гәдәр кәли чыхмышдыр. (Мәсәлән, Азәрбајҗан халчаларынын көзәллији инчәлији, нахышы, сәлигәси инди дә дүнјанын мүхтәлиј јерләриндә хусуси ләјагәтлә гаршыланыр). Јухарыда гејд етдијим кими Ујғур түркләринин белә јүксәк мәдәнијјәт нүмунәләри елм әсаслар үзәриндә гурулурду. Елмсиз гурулан иш ишләри, әсрләр аддымлаја билмир. Бәлә вахты илә Кашкари јазырды: “Билик ағыллы адамларын, һикмәт саһибләринин сөзүнү динлә, онда ол

әдәб вә әрканы өјрән, өјрәндикләринә әмәл ет"¹. Гәдим түркләр елми биликләри садәчә охумаг дејил, онлары әмәли һәјата кечирмәји лазым билирдиләр. Гәдим түркләрии нәсиһәтләри дә белә олмушдур: "Елми бир адамла растлашлыгда, она јахынлаш вә ондан фәјдалан". Гәдим Түркләр елми ишһи зәр, күнәш кими тиймәтләндирәрәк ону дәриндән өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдүләр. Мәсәлән, Ујғур әдәбијатында елм белә вәсф едилирли:

Елм өјрәнин, еј бәјим.
Билик сизә дост олур.
Билик саһиби әрләрә
Бир күн дәвләт јар олур

Биликли инсан белиндә
Даш јығылса, даш олур (зәр)
Наданынса јанында
Гызыл дүшсә, даш олур².

Ујғур түркләринин аталар сөзү дә тәрбијә нөгтеји нәзәриндән чох әһәмийјәтлидир вә бу аталар сөзү кәнч нәсли елми олмаг, ләјагәт кәстәрмәк, гәһрәман, вәтәнпәрвәр олмага гәһрик едән аталар сөзләридир. Мәсәлән, 1. Аличәнаб адам чөвһәрә, надаи адам чәкмә ичишләки астара бәнзәр. 2. Икидин дәјәри гөрхулу заманда, сүјүн дәјәри дәринлијиндә. 3. Ләјагәтсиз адам бәј олса, һәр кечидә зопалы гојар. 4. Мин адамы таныјынча бир адамын ацыны бил. Инсанларын үзләри илә дејил, биликләри вә әсәрләри илә таны. 5. Бәләдчи азмаз, биликли јыхылмаз, ағыл унутмаз.

¹ М. Кашкари. "Дивани-Лүғәти-Ит-Түрк". Анкара. Чилд. 2. сәһ.428.

² Рафик Әзлөк. Түркүн Гызыл китабы. Чилд 1. Бақы. Јазыгы. 1992. сәһ.146.

**I. Исламын јаранмасы әрәфәсиндә Әрәбистанда
ичтимаи-сијаси дурум¹**

Шәрг аләминдә әмәлә кәлимиш јенилик, дирчәлиш вә тәрәтқи исламијјәт илә башлады. Ислам Әрәбистан јарымаласында јаранмышдыр. Әрәбистан јарымаласы дағларла әһатә олунмушлур. Онун ичәри һиссәси дүзәнлик вә сәһратыг иди. Бу сәһраларда вәһһи дөвәгушлары, дөвәләр, илан вә чәјирткәләр чох олдуғундан буранын торнағларынын чох һиссәси әкин вә бичип үчүн јарарсыз иди. Әрәбистан јарымаласынын шимали-шәрги һәддән артыг истә олдуғундан күн әрзиндә бүтүн чанлылар әлдән дүшәрди. Кечә исә гумлар тез сојујар сәрт сојуј оларды. Белә бир зилдијјәтли иглим әрәбләрә әкиб-бечәрмәјә имкан вермәдијиндән бурада јашајан әһалинин әсас тиласы сәһраларда јетипән хурма вә дөвә сүдү оларды. Бу сәһраларын иглиминә кечиләр давам кәтирдиләр. Әрәбләр онлардан игтисади мәсәлләр үчүн истифадә едиб кечиләрин түкүлдән сап әјириб, дүјү, буғда, пал-палтар алмаг үчүн башта пәһәрләрә апарыб сатардылар. Белә алвер олдуғча ағы шәраитдә кечәрди. Сусуз гумлу чөлләри кечиб кетмәк, гу бурулғанларыны јәт етмәк дөзүм, ирадә, әзм, сәрт вә амансы олмагы тәләб едирди ки, бу да гәдим әрәбләрдә вар иди. Әрәбистан јарымаласынын чәпуби-гәрб һиссәси вә онун иглими даһа көзәл олдуғундан бу јерләрлә јашајан инсанлар сәчијјәләндирән хүсусијјәтләр шаирлик, гонагпәрвәрлик гәһрәманлыг мәрдлик, ағыл, гызғын пәһвәт олмушдур. Әрәбләр бу кејфијјәти онларын истедады илә бирләшмишдир. Бә әразиләрдә јашајан әрәбләр вахты илә бүтпәрәст олара чә аллаһлыга инанмышлар. Онлар не'мәт ағачынын будағларында кәлкәлик дүзәлдәрәк, дашдан, ағачдан вә мүхтәлиф әңјаларда дүзәлтдикләри фигурлар ситајип едәрдиләр. Лакин Ибраһим Пејғәмбәрин дүнјаја кәлиши илә аллаһын варлығына инан јаранды. Ибраһим бүтүн дүнјаја баһа салды ки, аллаһ бирлир вә о бүтүн дүнјаја һакимдир. Инсанларын дүзәлтдикләри бүтләр исә аллаһын ирадәси гарпысында ачиздир. Илләр өтдүкчә әрәбләр кайнатын бир аллаһ тәрәфиндән јарандығына вә онун тәк өлдүгүнә инанараг, бүтүн сәнәдләринин башланғычында "Бисмиллаһ-ир-рәһман", јә'ни аллаһын ады илә башлајырам сөзләрини јаздылар.

¹ Мәһәммәд пејғәмбәрин һекајәти-Бақы 1991.

Исламијјәтдән әввәл Әрәбләрин гызлары дири-дири басдырмаг, әкеј аналары илә евләнмәк кими бир сыра вәһһи адәтләри вар иди. Белә ашағы һәјат тәрзи кечирән әрәбләр ичәрисиндә сәјјәрә улдузуну вә башта сәма чисимләрини кәһпф едән әгилли, камил аһим адамлар да олмушдур. Әрәбистанын ич әразиси илә онун сәһралары арасында чох бөјүк фәрг вар иди. Мәсәлән, сәһралардан көјүн үзәриндәки улдузлар чох ајдын вә парлаг көрсәнирди. Елә бу сәбәбдән дә әрәбләр мүшаһидә етмәклә күн, ај, фәсилләр һагында илк тәғвими јаратмыш, данғын вә күдәкләрин башлајачағы вахты дәғиг тә'јин едә билмишәр. Белә ишләри өзләринин пешәләринә чевирән әрәбләр сонралар астраномија елмини јарадыб ону инкишаф етдирмишләр. Јухарыда гејд етдијимиз кими әрәб бедуинләри иглим вә һәјат тәрзи илә әләгәдар тез-тез јерләрини дәјишәркән јахшы јерләри тугмагла әләгәдар гонну гәбиләләрлә мүбаризә апарар вә онлардан горунмаг үчүн һүнәр вә гәһрәманлыг көстәрәрдиләр. Тарихән әрәбләрдә јаранмыш олан бу ирси кејфијјәт онлары шаир вә гәһраман етмишдир. Онлар кечмиш заманы растлашдығы көзәл мәнзәрәли јерләрин тә'сири атында ше'рләр јазмыш, вурушмалар заманы аламларын гәһраманлыг лөвһәләрини маһпы вә ше'рләриндә тәрәннүм етмишләр. Гәдим Әрәбистан да шаирлик о дәрәчәдә кениш вүс'әт тапмышды ки, һәр ил Мәккәдә Зилчәдә ајында "Указ" мөһәлләсиндә шаирләрин мүсабигәси кечириләрди. Бу мүсабигәдә галиб кәләнләрин ше'рләри "Кәбәнин" гара дапынлан асыларды. Гәдим Әрәбистанда гочалар исә ушағлары топлајыб онлара әчдадларынын гәһраманлыгы, достлуг, шан, шөһрәт, тәвазәкарлыг, сәдагәтдән бәһс едән ше'рләр охумагла ушағларда јаһадығлары јерә, мөһәлләјә, гәбиләјә севки вә һөрмәт, гәбиләнин шәрәфини, намуսуну горумаг һисси ашылајырдылар.

Исламдан әввәлки дөврдә елмәр системли шәкилдә әјрәдилмирди. Мүәллимлик ади сәһбәт, һәкимлик зинһарчылыг, Астраномија мүшаһидә шәклиндә олурду. Бүтүн бунлара бахмајараг Әрәбләрин Исламдан әввәлки дөврдә тәрбијә саһәсиндә һәјат кечирдикләри тәдбирләр, апардығлары ишләр Исламын јаранмасы үчүн әсас база олмушдур. Ислам Буда дөврүнүн тәрбијә саһәсиндән бир чох мәсәләлери ахз етмишдир. Тарих өз ипини көрдү, о Исламын јарадычысы Мәһәммәд Пејғәмбәри инсанлыга бәхш етмәклә јени дин, јени тәрбијә вә әхлағын әсасыны гојду.

**2. Мәһәммәд Пејғәмбәр ислам тәрбијәси вә әхлағынын
банисидир**

Мәһәммәд Ибн Абдуллаһ исламын баниси, дөвләт вә сијасы хадим олмушдур. Исламын еһкамларына көрә аллаһын елчиси (Рәсул Аллаһ) Мәһәммәд Пејғәмбәр һагында дүнјада чохлу һекајә вә

рəвəјəтлєр олдугундан онун һəјаты һагтында реал фактлар, дəгəн рəгəмлєр кəтирмєк мўмкўн дејилдир. <Мə'лум олдугуна кəрə Мəһəммəd Пејгəмбєр Гўрəјишлєр нəслиндєндир.¹ Пејгəмбєр доғулмамыш атасы Абдуллаһ вə 6 јашында икəп анасы Əмигə вəфат етмишдир. Кичик јанларындан зəһмэтə алышмыш Мəһəммəd дəвə карванларыны мўшəјəт етмєклə чєрєк пулу чыхарармыш. Бу сəфəрлєри заманы əгл вə камалы илə фəрглєнєн Мəһəммəd 594- чу илдə Хəличə адлы дул гадыла евлєнєрєк онун тичарəт ишлєринə рəһбєрлик елиб Хəдичəнин кəлирини бир беш артырмышдыр. 610-чу илдə Мəһəммəd Пејгəмбєрə вəбє верилдијиндєн исламын јаранма тарихи дə бу кўндєн һесаб едилир.>

Пејгəмбєр 622-чи илдə Исламы јəјмаг үчүн Мəккəдєн Мəдинəјə кəчдү. О, бурала өзүнə хєјли тəрəфдарлар топлады вə бўтпєрəстлијин һүчумларыны дəф елиб Мəккəни, даһа сонра исə Əрəбистанын хєјли һиссəсини тугуб мўсəлман дəвлəти јаратды. Пејгəмбєр јаратдығы дəвлəтин рəсми дини ислам дини е'ман етмишдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, исламдан əввəl мөвчуд олан бўтпєрəстлик ипсанлары бир мəслєк уғрунда мўбаризəјə вə јашајышпа дə'вəт едə билмəди. Бўтпєрəстлик доврўндə ипсанлар бир чох аллаһларын олдугуна инам бəслəјєрєк даша, тахтаја, ағача вə с. кими мўхтəлиф əшјалара ситајиш едирдилєр. Ипсанларын əхлагында бєјўк позғунлуг вə һəрчмєрчлик һəкм сўрўрлў. Бўтпєрəстлик илк гыз овладларыны торпаға дири-дири басдырмаг гадыны əп алчаг мөхлуг һесаб етмєк, она шəһвəт кəзү илə бахмаг кими ипс адəтлєри илə фəрглəнирдилєр. Чəһиллијин бу доврўндə Əрəбистанда елəчə дə гејри инсани никаһ нєвлєри мөвчуд иди. Мəсəlєн, гадынын бир нечə кишијə эрə кетмəsi, ана илə евлəнмөк вə с. Əрəб кишилєри арвадларына гаршы имансыз олуг онлары итаəтдə сахлајар, јохсул кєјиндирəдилєр. Кишилєр өзлєри исə бўтўн кўнү шəрəб ичмөк, ејш-ипрəтлə мəшғул олмаг рəгтасəlєрə бахмаг илə əјлєнєрдилєр. Мəһəммəd Пејгəмбєр гəдим Бўтпєрəст Əрəблєрин бунун кими бир чох јарамаз адəтлєринə сөг гəјдү. О, Кəбəнин əтрафында чылпаг кəзєн əрəблєрə бел кəзинтилєри гəти гадаған етди вə ган тəкмəји ағыр чинајəт билди. Пејгəмбєр гəдим Əрəблєрдə гадына олан вəһли мўнасибəти пислəјєрєк онлары инчитмəмəји, тəһгир етмəмəји сəјлəјиб дејирди: "Унутмајын асиман сизин ананызын ајағы алтында гəрар тутур". Чохаллаһлығын белə бир доврўндə Мəһəммəd Пејгəмбєр 40

¹ Мəһəммəd пејгəмбєрин һəјаты-Бакы 1990.

яшымда икән жени динлә-аллаһын ваһидлијинә, тәклијинә инанан бир фәлсәфә илә мејдана чыхды.

Мәһәммәд Пејғәмбәр өз динини јарадаркән зәнкин адамларә дејил, халға архаланды вә өз фәлсәфи ичтимаи фикирләрини халғ васитәсилә һәјаҗа кечирә билди. Халғ ичәрисиндән чыхан Мәһәммәд Пејғәмбәр халғын әзаб вә әзијјәтләрини даһа дәриндән дујдуғу үчүн дејирди: “Һәр мөмүн мүсәлман нә олурса олсун дикәр мүсәлманларла бәрәбәр олмалыдыр”. О, һеч бир тәбәғәјә имтијаз верилмәмәсини мәсләһәт көрдү.

Мәһәммәд Пејғәмбәрин ашағыда ифадә олуначағ кәламларындыкы әхлағи мудриклик бу күндә өз дәјәрләрини сахламағладыр. “Әмәлләрин дәјәри онларын мәгсәд вә нәтичәси илә өлчүлүр”. “Чох јејиб ичмәклә үрәјини күчә салма”. “Дүнја үрәклә пириң, көздә исә јашлыдыр. Лакин Аллаһ сизи, сиздән әввәл дүнјадан көчәнләрләң сонра јарадыб. Демәли, өз әмәлләринизи јахшыгча көзләјин. Дүнјаның бүтүн хәбисликләриндән узаглашын”¹

Әдәбдән бәһс едән кәламларда исә дејилир: “Тәвәзәкарығ вә әдәб пәһризкарлығың, динарлығың нишанәләриндәңди”². “Тонағың ев саһибини тәнкә кәтирәнә гәдәр галмасы јарамаздыр”. “Атаның өвладына өјәтдији әң јахшы шеј әдәбди”³. “Һеч кәсә сөјүш сөјмә. Әкәр бири сәни сөјүб сәнин сиррини апкар етсә, сән она аид билдијин сирри апкар етмә”. “Мүләјимлик вә тәвәзәкарлығы иманың ики һиссәсидир (гулудур). Јалан сөз вә мүбалиғә исә һиләкәрлик вә ријакарлығың мәнбәјидир”⁴.

Јахуд: “Һансы әмәл јахшыдыр?– Инсан үрәјини севиндирмәк, ачлары једиртмәк, дарда галанлара көмәк етмәк, әлдән дүшәнләрин кәдәрләрини азалтмағ вә зијан чәкәнләрин сәһвини дүзәлтмәк”⁵.

Пејғәмбәр бујурур: “Өмрү узун әмәлләри јахшы олан инсан һамьдан үстүндүр”⁶.

3. “Гуран” да тәрбијә мәсәләләри⁵.

Мәһәммәд Пејғәмбәрин јаратдығы Гуран өлкәдә әхлағ вә тәрбијәјә гүввәт вермәји әсас мәгсәд һесаб етди. Пејғәмбәрә көрә әхлағы сүтүг етмиш бир халгла иш көрмәк вә бу халғы сәәдәтә чағдырмағ, хошбәхт етмәк олмаз. Мәһәммәд Пејғәмбәр халы бүтпәрәст-

¹ Мәһәммәд Пејғәмбәрин кәламлары. Бақы, Жәңчлик, 1990. сәһ. 10.

² Мәһәммәд Пејғәмбәрин кәламлары. Бақы, Жәңчлик, 1990. сәһ. 22.

³ Јенә орада. сәһ. 40.

⁴ Јенә орада. сәһ. 45.

⁵ Гуран - Азәрбајҗан дилиндә.

ликләи чәкиндирмәклә онары саф вә тәмиз әхлага дә вәт етди. Мәһәммәддән әввәлки Муса вә Иса пејғәмбәрләр өзләрини аллаһ сәвијјәсинә галдырмаға чалышырдылар. Мәһәммәд аллаһың ваһидлијии, пејғәмбәрин онун јердәки нүмајәндәләри олдуғуну сөйләди. Әкәр Муса пејғәмбәрин дөврүндә сәһирбазлыг шәрәфли бир иш сајылырдыса да, Иса пејғәмбәрин дөврүндә һәкимлик мө'чүзәләри (јә'ни өлүнү дирилтмә, корларын көзүнү ачмаг ким мө'чүзәләр) кениш јајылды. Мәһәммәд пејғәмбәрин дөврүндә исә инсанын шәхсијјәт кими формалашмасы үчүн инсан әхлагыны јүксәлдән ше'рә вә нәтигијә хусуси дигтәт јетирилди. Инсан мө'нәвијјаты өн плана кечди. Адамларын ше'р охумасы вә көзәл данышмасы Мәһәммәд пејғәмбәрин дөврүндә инсан үчүн ән бөјүк үрфан вә фәзиләт сајылды. Һәтта Кәбәнин диварындан 7 мәшһур шаирин гәсидәси асылмышдыр. Ше'р демәк вә рәван, көзәл данышмаға, јалныз мәдәни Әрәбләр дејил, чәлләрдә јашајан көчәриләр дә бөјүк һәвәс көстәрирдиләр. Ше'ријјат вә нәтиглик тәрзиндә јазылмыш Гурани-Кәримин һәзрәти Пејғәмбәрә бәхш олунмасы да дөврүн тәкрат олунмаз мө'чүзәләриндән бири иди. Гурани-Кәрим сөздә јох, өзүнү әмәли һәјатда 100 илләрдә доғрултмуш реал мө'чүзәләрдән ибарәт олан бир китабдыр. Бу китабын мәзмуну еһкам вә дәлилләрә әсасланараг кечмиш вә кәләчәкдән хәбәр верән гәлим һекајәләрдән ибарәтди. Бу китаб инсанлара бу дүнјада әдәб вә мүкәммәл билик алмағы, мәрифәт саһибә олмаг үчүн нәләри билмәји, ахирәт дүнјасына нечә һазырлашмағын јолларыны көстәрән бир китабдыр. Бу китаб әсас күчү инсанлар арасында тәмиз вә јүксәк мәнәвијјаты тәблиг етмәјә, тәмиз әхлагы кејфијјәтләри инсанлар арасында ашыламаға јөнәлтмишди. Пејғәмбәр дејирди: "Валидејнләриизи севин, онларә һөрмәт един, гәрибләрә, јохсуллара көмәк көстәрин, нә хәсис, нә дә иһрафчы олун, хош әхлаг олун, адам өлдүрмәјин, гәјјуму олдуғунуз јетимләрин пулуну јемәјин. Тачир олмаг истәсәни: инсафы јаддан чыхартмајын, һәр ешитдијинизә кор-коранә инаимајын, дикбаш, шөһрәтпәрәст вә ловға олмајын, ијбәт едиб адамлара бөһтан атмајын, онарын архасынча данышмајын, дејигә году идә мәшғул олмајын, инсанын чисмәни гүсурларынга күлмәјин, кирдијиниз һәр евә аллаһдан хејир-бәрәкәт диләјин". Бу әхлагы сифәтләрә әмәл етмәјән адамлары Пејғәмбәр өлмүш гардашынын әтини јејән вә ганыны ичән адама бәнзәдирди. Һәзрәти-Пејғәмбәрин тәрбијә нөгтеји нәзәриндән чох гијмәтти олан бу кәламлары мүсәлман аләминдә әхлаг тәрбијәсинин

¹ Мәһәммәд Пејғәмбәрин кәламлары. Бакы, Кәңчлик, 1990. сәһ. 40.
46

әсасын тәшкил етди. Булар инди дә, кәләчәкдә дә өзүнүн гијмәтини вә дөјәрини итирмијән кәламлардыр.

Мәһәммәд Пејғәмбәр инсанларын хошбәхт, һалат јашамасыны, сәәләгә чатмасыны зәһмәт вә әмәклә көрүрдү. Әмәјә јүксәк гијмәт верән пејғәмбәр һағтында белә бир рәвәјәт сөйләнилир. Күнләрин биринлә бир нәфәр Пејғәмбәрә, һеч бир шејим јохдур мәнә көмәк көстәрин, дејә мүрачият едир. Пејғәмбәр чавабында ола билмәз ки, сәнин һеч нәјин олмасын, киши јенидән анд аман едир ки, бирчә газандан башга һеч нәјим јохдур. Пејғәмбәр дејир: "Газаны сат, пулуна балга ал, одун доғрајыб сат вә өзүнә чәрәк пулу газан". Әмәјин инсан һәјатындакы ролуну јүксәк гијмәтләндирән Пејғәмбәрин өзү һәлдән артыг сәдә вә тәвазәкар јашамыш, һеч кәсә әзијјәт вермәдән өз ишләрини өз әмәји илә көрмүшдүр. О, адамлара мүнәсибәтиндә дә һеч бир вахт аға нөкәр ајры сечкилијинә јол вермәјәрәк дәғиг, доғручул вә сәлигәли олмушдур. Бу сәлигә вә дәғиглик онун вәрдиш вә адәтләриндә, кејим, хасијјәтиндә мүнәһидә едиләрмиш. Мәһәммәд Пејғәмбәр Гуранда инсанын мө'налы, дүзкүн, долгун һәјат тәрзи кечмәси вә бүтүн мәһфи әхлагы сифәтләрдән тәмизләnmәси үчүн инсанлары дуа етмәјә чағырарды. Пејғәмбәр дуаны тәрки дүнјалыг үчүн дејил инсан әхлагыны тәмизләмәк, инсанда јүксәк мәнәви сифәтләр јаратмаг васитәси кими истифадә етмишди. Бу мүнәсибәтлә дејирди: "Силкәләнән ағачларын гурумуш јарнағлары төкүлдүју кими инсан да дуа илә гәлбинин кунәһларыны вә шисликләрини тәмизләјир²".

Һәзрәти Пејғәмбәр инсанлары мәғрур, јүксәк, шәрәфли јашамаға чағыраркән өзүнә вә аиләсинә дигтәли олмаға, аиләни мадди вә мө'нәви чәһәтдән тә'мин етдикдән сонра, имкансыз адамлара көмәк көстәрмәји мәсләһәт көрүрдү. Рәвәјәтә көрә бир күн Пејғәмбәрин јанына чыр-чындыр кејинмиш бир киши кәлир. Пејғәмбәр кишинин нијә белә пис кејиндијини сорушдугда киши чаваб верир: "Нәјим вар идисә, һамысыны сәдәгә вермишәм". Пејғәмбәр мө'јус өлүб дејир: "Аллаһа о заман хош кедир ки, өзүнү вә аиләни мадди чәһәтдән тә'мин едәсән, сонра артыг галаныны сәдәгә верәсән³".

Мәһәммәд Пејғәмбәр тәрбијәнин тәвазәкар, мәрифәтли олмаг, гәзәбли олмамаг, тез өзүндән чыхмамаг, зәиф адамлара әл галдырмамаг кими дикәр чох мүһүм мәсәләләринә дә

¹ Мәһәммәд Пејғәмбәрин һекајәси. Бакы 1991.
² Јенә орада.
³ Јенә орада.

тохунмушдур. Мөһөммөд Пејгөмбөр өзүнү элө ала билмөжөн, гөзөблөнөи, өзүндөн зөиф адамлар күзөштө кедө билмөжөнлөрү ирадәсиз адамлар адландырырды. Пејгөмбөр гөзөблөнөндө өзүнү элө ала билән, өзүндөн зөифлөрө күзөштө кедө билән адамлары исә күчлү адамлар һесаб едирди. Пејгөмбөр кичик јашларындан јетим галдыгындан, ата-ана нөвазиши көрмөдијиндөн инсанлар ушаглара хүсуси һөссаслыла јанашмагы, онлара гајгы көстөрмөји төлөб едирди. Пејгөмбөр өзү ибадәт кими мүгөддәс бир иши ичра едөркөн, һөтта дизлөри үстүнә бапшыны гојуб јатмыш ушаглары нараһат етмөздү. Мөһөммөд Пејгөмбөр бир ата, баба, әр, әмиогту вә гајната кими бүтүн мүсөлманлара нүмүнә олмушдур.

Мөһөммөд Пејгөмбөр инсанын бир шөхсийјәт кими формалашмасында елми биликлөрин мәнимсәнилмәсинә хүсуси дигәт јетирәрәк дејирди: “Елм инсанын һөјәтыдыр, иманын дирәјидир”. Бунула јанашы о, анчаг шәриәти өјрөнмөклө кифәјәтләнмөмөји, башга елмлөри дә өјрөнмөји төвсийјә елиб дејирди: “Билик һөмишә чөтинликдә әлиндөн тугар, гаранлылары ишыгландылар, елм инсанларын е’тибарлы достудур, о гөһәлыгдә инсана дајагдыр. Елм инсаны хошбөхт, јүксәк, мөғрур вә гүввәтлө едир. Елм инсаны достлар арасында да шөһрәтлөндирдији кими, дүшмөнлөрдөн дә горујар”. Пејгөмбөрин Гурани-Көримини охуругча, пөргдә елми биликлөрин нә үчүн Авронадан чоһ-чоһ өввәл јаранмасы вә јайылмасынын сәбәблөрини ајдын дүјаг олур. Мөһөммөд Пејгөмбөрин заманында ичтимаи ишлөри мүөјјән бир тәшкилат дахилиндә һөјата кечирмәк мүмкүн олмадыгы үчүн Пејгөмбөр әрәб дүнјасына кәтирдји јеи Ислам идеолокијасын вә онун тәрбијәви тә’сирини Чамилөрдә һөјата кечирмөји олдугча дүзкүн дүшүнмүшдү. Гуранда јазылан “Гыл көрпүсү”, “Чөһнәт” “Чөһөһнөм”, кими инсан әхлагына тә’сир едөн амиллөр, заманкы ашагы сәвийјәли Әрәб Бедуинлөринин формалашмасында мүтәшәккилијиндә, оғрулуг, әјрилик, мәишәт позгушугу худпәсәндлик кими мәнфи кејфијәтлөрин арадан галхмасында әсаслы рол ојнады. Рөвајәтлөрдөн мә’лум олур ки, Мөһөммөд Пејгөмбөрин Гураны Мөһөммәдин јүксәк амалы, тәмизлији әхлагы, һалаллыгы, доғрулуг вә дүзлүјү онун хәлифәлөриндә өзүнүн әксини тапмышдыр. Белә бир рөвајәт сөјлөјирлөр: “Би күн һәзрәти Әмәрин јанына, ахшам чагы, бир Мөккәли дост гонаг кәлир. һәзрәти Әмәр евдә дөвләт ишлөри илә мәшгу олдуғундан, достуна бир аз көзләмәсини хаһип едир. Рәсми дөвләт ишини битирән һәзрәти Әмәр јанан чырагы сөндүрүр вә бапш бир чырагы јандырыр. һөч нә бапша дүшә билмәјән гонаг буну сәбәбини сорушудга һәзрәти Әмәр дејир: “Сөндүрдүјүм чырагы

јагы хәзинәјә аид иди. Бу чыраг анчаг дөвләтин вә халгын ишлөрини көрдүклә мәнә һалат олур. Сән исә мөним достумсан вә сәнинлә хүсуси сөһбәт едөчәјик. 2-чи чырагын јагы шөхси пулусла алынмышдыр. Әкәр дөвләт малы хүсуси ишлөрдә ишләдиләрсә, о, ишыг јох, зүлмәт вә хәчаләт кәтирәр”¹.

Ислам бүтүн динлөрдөн фөргли олараг халгын руһуна даһа јахын олдугу үчүн о Әрәб халгына јеи бир мәфкүрә верди вә бу мәфкүрә илә Әрәб халгы бөјүк наилијәтләр әлдә етди

Ислам әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин ән бөјүк абидәси олан Мөһөммөд Пејгөмбөрин Гураны шифаһи халг әдәбијјатынын инкишафына да әсаслы тә’сир көстөрмишдир. Бу шифаһи халг әдәбијјаты Гурандан бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едөн бир сыра сүжестләр көтүрүб онлардан мүхәлиф вариантларда истифадә етмишдир. Тәәссүф ки, Гуранын әсл маһијјәти онун тәрбијәви әхлаги мәзијјәтлөри бә’зән төһриф едилмиш вә бир чоһ һалларда аз савадлы Уламалар тәрәфиндән дүзкүн јозулмамышыр.

4. Мөһөммөд Пејгөмбөр гадын тәрбијәси һаггында.

Мөһөммөд Пејгөмбөр аилә тәрбијәсиндә дә гајда-ғанун јаратды. О, аилә тәрбијәсинин әсасыны тәпкил едөн гадынларын мөвгејини һәм аиләдә, һәм дә чөмијјәтдә јүксәлтди, онлара кениш һүтуглар верди вә гадынларын мүдафиәчиси кими чыхыш едәрәк киши вә гадыны аллаһ гаршысында бөрабәр һүтуглу е’лан етди. Ислам, гадыны сөвмөји вә һөрмәт етмөји пејгөмбөрлөрин әхлагы сајды. һәзрәти Пејгөмбөр сәләһмөји вә никаһы аиләнин әсас тапуну, Аллаһын әмри кими бујураркән гадына гаршы Исламдан әввәлки гејри әхлаги һәрәкәтлөрин гаршысыны алды. Мөһөммөд Пејгөмбөр киши илә гадыннын аилә функцијаларыны мүөјјәнләшдирәркән кишијә евини мадди чөһөтдөн тә’мин етмөји, гадына исә ејни һүтугла евин там идарәсини тапшырды. Пејгөмбөр гадыны өз чөһизинин там саһиби етди вә өләнә гәдәр бу ихтијары онда сахлады. һәзрәти Пејгөмбөрә көрә гадыннын ишләмәси вә онун вәзифә тутмасында һөч бир күнаһ јохлур. Мә’лум олдугу кими мүһарибә заманы һәзрәти-Ајишә ордуну идарә етмишдир.

Мөһөммөд Пејгөмбөрин гадына олан мүтәрәгги мүнасибәтини Гуранда ашагыдакы төләблөрдөн даһа ајдын көрмәк олар. 1. Гадын һагтлары мәсәләсиндә Аллаһдан горхун, онлары дөјмөјин, ханымларыны дөјәнләр сизип хејирхаһыныз дејилдир. 2. Ханымларынызла јахшы лавранын. 3. Гадынларынызла једијиниздән једијин, кејдијиниздән кејдијин, пис сөз сөјләмөјин, онун көрдүјү ишләрә әсла пис демөјин, нөгсаныны үзүнә вурмајын.

¹ Гуран охумага дө’вәт-Анкара. 1993-чү ил. Ислам мәчмуәси. 1951-52.

Мөһөммөд Пејгөмбөр сон вәсијјәтиндә гәдһинлары кишинләре тапшыраг дејирди: “Еј инсанлар! Гәдһинларын һагларыны горуагынызы вә бу хусусда Аллаһдан горхмагынызы вәсијјәт едирәм. Сиз гәдһинлары таңры әманәти олараг алдыныз. Онларын намусларыны вә гејрәтләрини аллаһа анд верәрәк һалал един. Сизин гәдһинлар үзәриндә, онларын да сизин үзәринизлә һаглары вардыр. Сизин һаггыныз онларын һәр чүр еһтијачларыны тәмин етмәнизди”¹. О башга бир јердә бујуруб ки, “Һәр ким гәдһин һөрмәт етсә, өзүнүн шәхсијјәтини көстәрир, һәр кәс гәдһин тәһгир етсә, өзүнүн алчагыны бәјән едир”².

Бу күн Мөһөммөд Пејгөмбөрин һәјәти вә онун Гураныны дәриндән өјрәнмәк бизим сојкөкүмүзә гајытмаг јолунда вә тәрбијә ишимизә бөјүк хејир верә биләрди. Елә бирчә онун “Елм Чиндә олса белә арајыныз!” шүары көстәрир ки, Мөһөммөд Пејгөмбөр инсанлардан тәкчә ахирәт дүнјасы илә јашајан адамлар дејил, һәм дә бу дүнјанын мүрәккәб мәсәләләрини һәлл едәчәк елмий адамларын јетипдирилмәсини лазым билминдир. Мөһөммөд Пејгөмбөрин назил етдији Гураны билмәдән исламдан сонрақы дөврләрдә Түрк халларынын тәрбијә тарихинин нечә инкишаф елдијини, јүз иләр боју јүксәк мәнәви сифәтләрин нечә горуруб сахланылдыгыны вә ән’әнәјә чеврилдијини билмәк мүмкүн дејилдир.

¹ С. Сандыгы. “Исламда айлә”. “Елм” гәзетинин әләвәси. 26 Октјабр. 1961.

² Ислам дининдә гәдһин мәсәләси. Бақы. 1995.

III ФӘСИЛ ИСЛАМЫН ШӘРГДӘ ПЕДАГОЖИ ФИКРИН ЗӘНКИНЛӘШМӘСИ ВӘ ТӘКМИЛЛӘШМӘСИНӘ ТӘ’СИРИ.

Тәрбијә Исламдан чох-чох габаг мөвчуд олмушдур. Гәдим Түрк тәјфалары өз унагларында гәһрәмәнлыг, әмәксевәрлик, һөрмәтчилик, әәблик вә с. кими әхлаги сифәтләр тәрбијә етмишләр. Лакин бу әхлаги сифәтләр чөмијјәтин әхлаг нормалары һүтүгуну алмамылды. Мөһөммөд Пејгөмбөр исә инсанлыгын тарихиндә мөвчуд олан әхлаги сифәтләри үмумиләшдириб, ону мүсәлман халларынын шәраитинә ујғунлашдырыб әхлаг нормаларыны һүтүти норма сәвијјәсинә галдырды. Тәдричән јаранмагда олан мүсәлман дөвләтләри бу нормалары јаратмыш олдуғлары чөмијјәтин әсас әхлаг нормалары кими гәбул етмишләр. Бунунла да Ислам Шәрг педагогикасынын инкишафына чидди тә’сир көстәрди. Бурадан да Шәргдә, о чүмләдән, Түрк халларында мүсәлманлыгын гәбулундан сонра јаранан халг әдәбијјатынын әсас мөвзуларынын тәрбијә илә бағлы олмасынын сәбәбләри ајдынлашыр. Мүсәлман әләминдә елә бир әсәр тапмаг олмаз ки, орада тәрбијә мотивләри олмасын. Она көрә дә Гәрб алимләри Шәрг әдибләрини маралист-нәсиһәтчи, јазычы вә шаир адландырмышлар.

Гуран-Кәримин мејдана чыхмасындан сонра Шәрг нәсрипин вә Нәсиһәтнамәләринин әсас мөвзусу әхлаг мәсәләләри олду.

1. Имам Гәззалинин педагожи идејалары.

Мәшһур ислам Уламаларындан олан Имам Гәззали һичри тарихлә 455-чи илдә доғулмушдур. 484-чү илдә Багдадын Низамијјә мәдрәсәсиндә мүдәррислији гәбул етмишдир. Илк тәһсилини Тус вә Нишаншурда алмышдыр. 484-чү илдә һәччә кетмиш вә 505-чи илдә вәфат етминдир. Имам Гәззали “Әһја-үл-Үлүм”, “Чавахүрүл Гуран”, “Мәшкәвәтүл Әнвәр”, “Кимбә Сәадәт” “Хошбәхтлик иксири” вә с. кими бир сыра бөјүк һәчмли әсәрләрин мүәллифидир.

Гәззали “Хошбәхтлик иксири” әсәриндә инсан тәбиәтини дөрд јерә бөлүрдү: һејвани, јыртычы, шејтан вә мәләк. О, јазырды ки, һејвани кефијјәтдә еһтирас вә тамаһ олдуғундан, орада ачкөзлүк, чох јемәк, јыртычыла гәзәб олдуғундан вурмаг, өлдүрмәк, әл вә дил илә һүчүм етмәк, шејтанда һјләкәрлик, фитнә, мәләкдә исә ағыл, елм,

¹ Исламский Энциклопедический словарь -Москва Наука 1991

дүзлүк, шәр ишлөрдөн гачмаг, һагги таалаы дәрк етмөжө шад олмам чаһиллик вә наданлыгдан утанмаг вардыр.

Гәззалиҗә көрә мүсәлман давраиш рукиләри¹ дә дөрддүр:

Гәззали 1- чи рукиҗә етигад, елмә чан атмаг, намаз ғылмаг, ору тутмаг, һәчч вә с. кими дини ајинләри јеринә јетирмәк;

2- чи рукиҗә - јемәк гајдалары, никаһ, сөнәткарлыг вә тичарәт һаһаллыг, сөнбәт гајдалары, аһамлары хејирхаһлыға сөвг етмәк, бә әмәлләрдән чәкиндирмәк;

3-чү рукиҗә - нәфси чиловламаг, гәзәб, кин вә һәсәди арада галдырмаг, мәнсәбпәрәстлик, шөһрәтпәрәстлик, төкәббүр вә ловғалығы, гәфләти арадан галдырмаг;

4- чү рукиҗә - дүзлүк, һәрәкәтләринә дигтәт јетирмәк дүшүнмәни даһил едирди.

Тәрбијә мәсәләләринин бүтүн саһәләринә тохунан Гәззали тәрбијәнин әсас мәсәдини пис кејфијәтләри ушагларын тәбиәтиндән чыхармаг, јахшылары исә оиларын һәјагы талабатын чевирмәкдә көрүрдү. Гәззали әсәрләринә кәнч нәслин тәрбијәсини бу дөрд кејфијәт өтрафында мәркәзләширәк ушагларын кејфијәтләри ирсән кәтирмәдикләрини сүбүт едир вә јазырды ки инсанда мүхтәлиф хасијәтләр вар. Онларын бә'зиси писдир вә он мөһвә апарыр, бә'зиси исә јахшыдыр ону хошбәхтлијә апарыр. Гимәтли мәхлуг олан ушаға һәр нә апыласан она мејл едәр, хејир алышдырсан хејирли, зәрәр ашыласан зәрәрли мәхлуг олар. Гәззали "Еһја-үл-Үлүм" (һәјат верән елм) әсәриндә јазырды: "Ким ушағын хејирә өјрәтсә онун ахирәт дүнјасы саваблы олар, һәр ики дүнјад ата-ананын үзү ағ олар". Инсан шәхсијәтинин формалашмасында тәлим вә тәрбијәнин бөјүк ролуну көрән Гәззали јазырды ки ушаглары пис вәрдишләрдән узаглашдырмаг үчүн тәлим вә тәрбијә вермәк, көзәл шәјләр өјрәтмәк лазымдыр. Инсан бүтүн елмләр өјрәнмөжә вә сәнәтләрә јијәләнмөжә гадирди². Гәззали ушагларын мә'нәвијјатыны корлајан, онларын әглини лүзумсуз биләкләрлә долдуран, әхлагыны позан зијнәт шәјләриндән узаг олмам

¹ Әбу Һәмид әл-Гәззали "Хошбәхтик икери" Ајдынлыг гәзети № 9 29 сентјаб 1990 "Хошбәхтлик икери" Мәснаға Мөһәммәди тәрәфиндән Ајдынлыг гәзетини 9,10,11,13 сәјларында тәрчүмә едилиб 1990 -чы илдә чап елимишиди

² Руки - төмәл дашы

³ Әбу Һәмид әл-Гәззали "Хошбәхтлик икери", "Ајдынлыг" гәзети №10, 6 октјабр 1990.

⁴ Јенә орада.

мәсләһәт билирди. О, јазырды ки, ушагларын авара, вејил, бош вахт кечирмәсинә имкан вермәк олмаз.

Имам Гәззалиҗә көрә ушағын тәрбијәсинин илк әлифбасы онда һәја һисси тәрбијә етмәклир. Ушағын бә'зи шәјләрдән һәја етмәси онун ағыллы олмасына дәләләт едир. Гәззалиҗә көрә һәјалы ушаг пис вә јахшыны бир-бириндән ајырыр, чиркии шәјләрдән утанмаға башлајыр, бу исә онун тә'биринчә әхлаг тәрбијәси үчүн һәдијјәдир. Гәззалиҗә көрә исә икраһ, јахшыја мејл етмәк ушағын тәрбијәсидир.

Гәззали ушагларә мөдәни вәрдишләрин апыланмасындан данышаркән јазырды ки, ушагларда ачкөзлүжә, һәрислијә, нифрәт һисси ојатмаг лазымдыр. Ушаға сағ әли илә јемәји өјрәтмәк лазымдыр. Јемәжә башлајаркән ушаг "Бисимиллаһ" демәлидир. Ушаг јемәји өз габағындан јемәли, сүфрәнин архасында отуранлардан габаг әлини јемәжә узатмамалыдыр. Тез-тез јемәмәлидир. Ушагларә өјрәтмәк лазымдыр ки, јемәк заманы әлини вә палтарыны булашдырмасын. Ушагларә сәлигә илә јејәнләри, көзү тох оланлары мөдһ етмәк, нүмунә көстөрмәк лазымдыр.

Гәззали мөдәни вәрдишләрдән данышаркән ушагларын өзләрини мәктәбдә вә ичтимаи јерләрдә нечә апармалары барәдә дә бир сыра кәрәкли төвсијјәләр вермишди. Гәззалиҗә көрә адамлар ичәрисиндә түпүрмәк, бурнуну бәркдән силмәк, бөјүкләр гаршысында ајағыны ајағынын үстүнә, әлини чөнәсинин алтына, башыны голунун үзәринә гојмағын әдәбсиз һәрәкәт өлдүгуну ушагларә баппа салмаг лазымдыр. Гәззали ушагларын мә'нәвијјатыны зәһәрләјән пул, күмүш, ғызылдан узаглашдырмағы лазым билирди.

Гәззали ушагларын истәр доғру, истәрсә дә јаландан анд ичмәк вәрдишиндән узаглашдырмағы лазым билирди. О, даһа сонра јазырды ки, ушагларә лазым кәләндә сусмағы бачармаг, сөзү кәсмәмәк, өзүндәи бөјүжә јер вермәк кими мәсәләләри дә өјрәтмәк лазымдыр.

Гәззали ушагларын, хүсусән дә оғлан ушагларынын мәтин, дөзүмлү олмасы үчүн мүәллим вә валидәјиләрдән тәләб едирди ки, дөзүмлү адамлары мөдһ едиб онлары нүмунә көстәрсинләр. Гәззали белә һесаб едирди ки, ушаглар иһәриәт гаһунлары чәрчивәсиндә һарам, һалал, јалан, хәјанәт, икиүзлүлүјүн нә өлдүгуну билмәлидирләр. Гәззали бу кејфијәтләри ушагларә апылајаркән онларын јаш хүсусијјәтләрини иәзәрә алмағы лазым билирди. Әкәр өјүд-нәсиһәт һәр ушағын јапына мүвафиг изаһ едилмирсә, сөјләнилән фикир ушагларә тә'сир көстәрә билмәз.

Гәззали тәрбијәнин бир вачиб мәсәләсинә дә хусуси дигәтә
јетирирди. Гәззалијә көрә ушаглар мәктәбдән сонра әјләнчә
ишләрлә мәшгул олмаг истәјирсә, онлары бу ишләрден мәһри
етмәк олмас. Чүнки һәр шәјдә мәһрумийјәт ушагларда јаланчылыг
һижләкәрлик, дәрсдән күсмә вә с. кими мәнфи мејилләр јара
биләр.

Имам Гәззали ушагларын кејиминдән данышаркән кејим
тәмиз, сәигәли, бәр-бәзәксиз олмасыны гызларла оғланлары
кејимләри арасындакы фәрғи ушаглар баша салмағы лаза
билирди. Гәззалијә көрә ушагларын пис мејлинин гаршыс
вахтында алынмаса онлар кәләчәклә өзүндән разы, худпәсәнд
икиүзлү, һижләкәр, һәсәдчи вә хәбәрчи адамлар ола биләрләр. (с
јазырды ки, ушагларда әхлағи сифәтләр вә хејирхаһлыг апылама
үчүн онлары мәктәбә көндөрмәк лазымдыр. Гәззали ушаглар
јашларына мувафиг олмајан мәлүматы вермәји зәрәрли һеса
едирди. Гәззалијә көрә тәрбијә нөгтеји нәзәриндән јарарсә
тәлим материалы ушагларда фәна фикирләр јарада биләр. Гәззали
ушагларын тәрбијәсиндә доғру јол тутмаг үчүн онларда олан п
чәһәтләри ислаһ етмәклә јанашы ушағын тәбиәтиндә өзүнү бүрү
верән мүсбәт һадисә, һәрәкәт вә дарваншындакы чәһәтләри мө
етмәји вә бу кејфијәтләр васитәсилә ушаглары тәрбијә етмә
лазым билирди. Имам Гәззали јазырды ки, әкәр ушагда әхла
нөгсан биринчи дәфә баш верирсә вә ушаг буну нәрдәләмәмә
чалышпырса тәрбијәчи сәһви шиширтмәмәли, ушағын үзү
ачмамалыдыр. Тәрбијәчи елә һәрәкәт етмәлидир ки, ушаг дујс
ки, мүәллим онун мәнфи һәрәкәтини һисс едиб. Гәззалијә кө
белә бир үсул ушағы чәсарәтләндирәр вә јахны аддым атма
тәһрик едәр. Гәззалијә көрә тәрбијәчинин хырдачылығы, һ
балача хәгадан өтрү һај- һарај салмасы ушағын тәбиәтини т
позар вә онун гәбаһәтли һәрәкәтләринин күнү-күндән артмасы
сәбәб олар.

Имам Гәззали тәрбијә просесиндә валидејиләрин ролунада бөј
әһәмијјәт верирди. Гәззалијә көрә ата ушағы илә сәмими, еј
заманда чидли доланмалыдыр. О, тәрбијәдә тәләблә мөһәббәт
бирләшдирмәји, валидејиләрин ушаг үчүн нүмунә олмасыны ч
вачиб һесаб едирди. О, белә һесаб едирди ки, ата ушағын көзү
әзәмәтли, јүксәк, гүввәтли олмалыдыр. Ананын вәзифәсин
кәлдикдә исә, Гәззали белә һесаб едирди ки, ана даим
ушагларын көзүндә атаны шөһрәтләндирмәлидир. Ана ушагларын
һәм дә пис мејилләрден горумалыдыр. Гәззали валидејиләри
вәзифәсиндән данышаркән чәза мәсәләсинә дә тохунмушдур. (с
белә һесаб едирди ки, валидејиләрин вердији чәза чид

олмалыдыр. Ушагларын тәрбијәсиндә рәғбәтләндирмә мәсәләси
дә Гәззалинин нәзәриндән гачмамышдыр. Гәззалијә көрә һәр
хырда шәј үчүн ушаға һәдијјә вә мукафат верилмәмәлидир.
Мукафат тәнтәнәли күнләрдә вә тәнтәнәли шәраитдә тәғдим
едилмәлидир.

Гәззали ушагларын күн режимини јаратмағы онлар үчүн
күмраһлыг, сағламлыг вә мүтәшәккилик һесаб едирди. О, белә
һесаб едирди ки, ушагларын јухусу нормал олмалыдыр. Гәззали
ушагларын еркән дурмасыны, вахтында дәрсә кетмәсини вачиб
шәрт һесаб едирди.

Гәззали ушагларын физики тәрбијәсинә хусуси дигәтә јетирир
вә көстәрир ки, физики тәрбијә ушагларда мәрдлик, тәкиллилик,
өзүнү әлә алма, һәрәкәтләрини идәрә едә билмәк кими
кејфијәтләр јарадыр.

Гәззали белә һесаб едирди ки, ушаглары физики чәһәтдән
мөһкәмләтмәк үчүн бәрк чарпајыда јагыртмаг, сәрт һәјат
шәраитинә өјрәтмәк вә гита мәсәләсиндә ушагларын назы илә
ојнамамаг лазымдыр. О, белә һесаб едирди ки, ушаглар даима
һәрәкәтдә олмалыдыр. Онлар јүјүрмәли, ат чапмалы, ох
атмалыдырлар. Биз бу фикирләрә Гәззалидән бир нечә әср сонра
јашамыш Инкилис филсофу педагогу Чон Локкун (1632-1704)
нәзријәсиндә раст кәлирик.

Гәззалидә инсана, онун күч вә гүдрәтини бөјүк инам вар иди.
О, адамларын бир-биринә инсани мүнәсибәт көстөрмәсини, дост
јашамасыны лазым билирди. Она көрә дә бу кејфијәтләри
ушаглар кичик јашларындан өјрәтмәји вачиб һесаб едирди.
Гәззалијә көрә ушаглар өз ојунчагларыны јолдашлары илә
бөлушдүрмәјә, јолдашынын јахшы ишиндән ифтихар һисси
дујмаға, јолдашларына гаршы һөрмәтли олмаға, достла ширин
данышмаға, досдан тәмәннә уммамаға, өз нәфсини, һејсијјәтини,
мәғрурлуғуну сахламаға өјрәтмәк лазымдыр. Гәззали јазырды ки,
бир парча чөрәк үчүн јолдаша хәјанәт етмәјин инсан үчүн ән
алчаг, ән гәбаһәтли һал олдуғуну ушаглар баша салмаг
лазымдыр.

2. Ибн Гафилин тәрбијә һағгында фикирләри.

Ислам алыми, философу Ибн Гафил "Тәбиәт инсаны" адлы
әсәриндә педагожи мәсәләләрә даир олдуғча гијмәтли фикирләр
сөйләмәшди. Бу әсәрдә о, өзүндән әввәлки әдиб вә недегоглардан
бир аз да ирәли кедәрәк тәрбијә просесиндә ушагларын фикри
фәаллығыны артырмаг, мушаһидәчилик габилијјәтини ишкешаф
етдирмәји ирәли сүрмүшдүр. Ибн Гафил "Тәбиәт инсаны" адлы
әсәри зәманәсиндә о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, о нәинки

Шөргдә, һәтта Авропада да Икилис, Алмаи дилләринә тәрчүмә
едиләрәк дүнја педагожи фикрини инкишафына
вермишдир. Эсәрин мазмуну беләдир. Бир крал узаг бир
сүркүн едилер. Адада кралын оғлу олур. Крал ушагы сүркүндә
азад етмәк мәсәди илә ону гутуја гојуб дәннзә атыр. Далгата
гутуну башга адаја кәтириб чыхарыр. Бу адада ушагы бир чәйра
көтуруб әмиздирер вә бөјүдүр. Ушаг адада һејванларла кәзиб
долашыр, физики чәһәтдән мөһкәм, сағлам бөјүјән ушаг һәја
угрунда мүбаризә апарыр вә бу просесдә ушаг өзүнә кәјим шәјләрә
ихтира едир. Сонра ушағын һисс вә әгли инкишаф етмәј
баплајыр. 21 јашында икән кәнч оғлан нобәтәт вә һејванч
әләмини, дашлары, онларын гурулушуну мүшаһидә едәрәк етмә
нәтичәләрә кәлир. О, мүшаһидә етдији шәјләрин елми көкләрини
арашдырыр. Ушаг јаша долдугча даһа жүксәк вә мөрамлы ишләрлә
мөшғул олур. Ибн Гафилдин гәһрәманыны елмә кәтирән илк аддым
һәвәс олдугундан Ибн Гафилдин тә’лимдә биринчи иедагожи
нәтичәси марағын јарадылмасы иәзәријјәси иди. Ибн Гафил бәлә
һесаб едирди ки, һәвәссиз, марагсыз өјрәнилән бир шәј һеч вахт
ушагларын әмәли фәәлијјәтиндә кәрәкли ола билмәз. Эсәрин
гәһрәманында ојанан илк һәвәс од, алов, илдырым кими (тәбиәт
һадисәләрини мүшаһидә етмәклә) физика елминә олмушдур. Даһа
сонра Ибн Гафилдин гәһрәманы мөвһумлар дүнјасына гапылмыш вә
онун сонунчу тәрбијәчиси дини руһ олмушдур.

Ибн Гафилдин бу әсәри демәк олар ки, Даниел Дефонун
“Робинзон Крузо” әсәринә охшајыр. һеч шүбһәсиз ки, Жан Жак
Руссо да “Емил вә јахуд тәрбијә һағында” әсәринин әсас
мөвзусуну вә бу әсәрдәки ушағын јарадычы габилитјәтини
инкишаф етдирмәк кими педагожи идејалары Ибн Гафилдән
көтүрмүшләр. Алман алыми доктор Карл Шмидт “Тәрбијә тарихи
адлы” әсәриндә Ибн Гафилди Эрәбләрин Руссо
адландырмашдыр”. Һалбуки, Руссодан чох-чох габаг јашамыш чо
мүтәрәғти, орижинал фикирләр сөјләјән Ибн Гафилди Руссодан
јүксәк гүјмәтләндирмәмәк инсафсызлыг оларды. Бәлә демәк даһа
доғру оларды: “Руссо Авропанын Ибн Гафилдир”.

Франсыз алыми Алберт Чамполор “Сәләһәддин ислам
гәһрәмәнләринин мөһтәшәми” адлы әсәриндә јазырды
“Үмумијјәтлә Шәрг Гәрбин мөһсуллары (игтисади һәјәтында. С.
Ф.) үзәриндә әсаслы дәјишикликләр әмәлә кәтирдји кими
Авропа, Шәрг мәдәнијјәтиндән дәрс алмышдыр”¹

¹ Albert Chamholor - Saladin, Le plus sur heros de Islam Paris 1956 Һәдәр-Баммә
Гәрб мәдәнијјәтинин инкишафында мүсәлманларын ролу - Бакы 1994

Мөһөммәд Пејгәмбәрин Гурапынын тә'сирн алгында жазылан педагожи, нәсиһәтамиз, тәрбијәви әсәрләр мухтәлиф түрк олмајан мүсәлман өлкәләриндә дә јаранмаға башлады. Мәсәлән, Иранда Көј Кавусун Килан шаһына һәср етдији "Табуснамә" әсәри өзүнүн тәрбијәви мәзмуну илә Ислам аләминин диггәтини чәлб едән педагожи әсәрләрдән бири олду.

3. Көј Кавусун тәрбијә һаггында идејалары.

(Көј Кавусун "Тобуснамә" әсәри динә, јашамағ тәрзинә, елм вә сәнәтә, синиф фәргләринә, мә'мурлут вә хырла сәнәткарлыға даир парчалардан ибарәтдир. Бу фәсилләри мүәјјәнләшдирәркән Көј Кавус һәр кичик вә бөјүк ишдә, вәзифәдә вә һәр кәсин күндәлик вәзифәсинин ичрасы заманы нечә һәрәкәт етмәјин јолларыны көстәрмәјә чалышмышдыр. Китаб белә бир нәсиһәтлә башлајыр: "Оғлум, уца танрынын бу вә о бири дүнјада кизли, јахуд ашкар јаратдығыны, һәр шеји нүфуз саһибләринин вә ағыллы адамларын дәрк етдикләрини өјрән! Аллаһын маһијјәти бәшәријјәт әгли тәрәфиндән тәсәввүр едилмәјәчәк дәрәчәдә узаглардадыр. Әкәр сән аллаһы танымағ истәјирсәнсә, һәр пәјдән әввәл өзүнү танымалысан... Өзүнү таныјан аллаһы да таныјар. Јә'ни, сән танынмыш, о, да танынмајан гүввәдир. Даһа доғрусу сән бир пәкил, бир ләвһәсән, о да сәнин сәнәткарын, рәссамындыр. Ону танымағ үчүн өз пәклини, руһуну танымаға чалыш. Рәссамын сәнәти һаггында һаһаг јерә дүшүнмә, чүнки о сәнәти анлаја билмәзсән".

(Көј Кавус инсанларын биринчи вәзифәсини аллаһа итаәт вә гуллуғ етмәклә көрүр вә јазырды ки, бунунла јанашы һәр кәс өз аиләсини севмәли, она һөрмәт етмәлидир. Чүнки валидејн аллаһ илә инсан арасында јүксәк бир васитәдир. Көј Кавуса көрә өз аиләсинә һөрмәт едән һәр кәс өзүнә дә һөрмәт едир. Өзүнү шәр ишләрә гопмајан бир адама ағыллы дејирләр. Өзүнүн образыны пис көрмәк истәмәјәнләр, өзүнү јүксәлтмәк истәјәнләр һәмишә валидејнләрини јүксәк тутмушлар. Көј Кавуса көрә ким атасына нечә һөрмәт көстәјирсә, ондан да ејни һөрмәти көрәчәк². О, јазырды: "Ата-ана сәнин әсл бөјүдәнин вә тәрбијә верәниндир. Сән онларын һаггыны өдәмәклә каһаллығ көстәрсән, бу она дәләләт едәр ки, сән һеч бир јахшылыға лајиг дејилсән. Чүнки ашкар хејирхаһлығын гәдриин билмәјән адам долајы хејирхаһлығын гәдриини һарадан биләр? Гәдир билмәјән адама јахшылығ етмәк наданлылдыр".

¹ Табуснамә. Бакы. 1989. сәһ. 20 (Аллаһы дәрк етмәк јолу һаггында).

² Табуснамә. Бакы. 1989. сәһ. 33 (Ата вә анаја һөрмәт һаггында).

³ Јенә орада. сәһ. 33.

Хејрхалыга жүксәк гимәт верән Көј Кавус жазырды ки, бир һөрмәтли иәсилдән, әси нәчабәтдән олурсанса ол, хејрхалы ондан үстүндүр. Јадда сахла ки, шәрәф вә намус әглә вә көз әхлага табедир. Она көрә хејрхалыгыны чохалтмаға чатып Хејрхал олмајан адамлары Көј Кавус көлкәси олмајан тикан ағачлара бәнзәдирди. (Көј Кавуса көрә Аллаһ инсапа 10 көз кејфијјәт вермишдир:

1. Дүшүнчә, 2. Өјрәнмәк, 3. Јахшыны пискдән ајырмаг, Данышмаг, 5. Истәмәк, 6. Кормәк, 7. Гохламаг, 8. Ысс етмәк, Дад билмәк, 10. Дилдир.

Көј Кавус бунларын ичәрисиндә ән мүһүмүнү дили һеса едәрәк, дилдә әхлага ујғун әдаләтли, сәлис, рәван, көз данышмағы лазым билирди. О, жазырды, елә данышын к башгаларыны өзүнүзә чөлб едә биләсиниз. Дили ширин олашлары гардашлары да чох олур. Бунларла јанашы Көј Кавус јердә данышмаг, суал вермәк, мәсәләләрдән һали олмадан сөһбәт гарышмаг, наданлыг, шарлатанлыг кими инсан ләјагәтини аша салан мәсәләләрә гаршы мүбаризә апармағы лазым билирди. Јазырды ки, тәрбијәли чаваб алмаг истәјирсәнсә, тәрбијә данышмалысан. Тәрбијәсинин һәрәкәтләринә ән ағыллы чава сусмагдыр. Көј Кавус көнчләрә јалтаг, јерсиз адамлары мә едәнләрдән узаг гачмағы лазым билирди. О, белә һесаб едирди к бу адамлар һеч вахт инсанларын һәгиги, лајигли кејфијјәтләрин демирләр. Көј Кавус жазырды ки, жүксәк савадлы, елмли, ағыл олсан да әхлага зидд һәрәкәт етмә. Чүнки тәрбијәсинин әхлагсызлыг инсанын алимлијини дә јујуб апарыр. Көј Кавус тәрбијәчиләрә ушаглара һәгигәти данышмағы өјрәтмәји, јаланс узаг гачмағы мәсләһәт көрәркән жазырды: “Еј оғул, сән дог данышан ол, өзүнү доғру данышан таныт ки, ишдир бир к зәрурәт үзүндән јалан демәли олсан, доғру гәбул етсинләр”. Ј доғручулуғун инсана шәрәф кәтирдирјини, ону шөһрәтлә дирдијини жазырды. нәсиһәтләриндә дејирди: “Иә гәдәр көл олсан да, јашлы кими һәрәкәт ет, онлар кими тәдбирли ол вә в вахт аллаһы вә ахирәт дүнјасыны јаддан чыхартма. чүнки ол гоча, чаван танымыр. Доғулан мүтләг тәкрат өлмәлидир”.

Инсанын һәјатында вә мәишәтиндә интизама бөјүк јер верә Көј Кавус жазырды ки, интизамсыз адамын өмрү һәмий фәләкәтләрлә долу олур. Көј Кавуса көрә һәр кәс мәишәтдә чәмијјәтдә, аиләдә вә мәктәбдә интизама рияјәт етмәлидир. Инс јемәјиндә дә интизамлы олмалыдыр.

¹ Габуснамә. Бакы. 1989. сәһ. 46.
58

“Падизәһр зәһр олар, чох олса әкәр,
Һәр шеј һәддин аһса, бил, зијан верәр”¹

Көј Кавус жазырды ки, елә је ки, ону һәзм едәсән, ачкөзгүк көстөрмә. Вахтында режимлә је ки, ону ахшам јатана гәдәр һәзм елә биләсән вә һәзм едә биләчәјин гәдәр је. “...јејәркән тәләсмә, томкинлә је вә сүфрә башында, шәриәтдә дејилдији кими адамларә һәдис даныш, лакин башыны ашағы сал, чамаатын тикәсинә бахма”². Көј Кавус ичкини инсанда интизамсызлыг јаратан амилләрдән бири һесаб едәрәк жазырды ки, ичән адамлар ашынны чашдырыр, хәстә олур, сағламлыгыны итирир, интизамсыз вә ләјагәтсиз һәрәкәтләрә јер верир. Көј Кавус ушаглари интизама өјрәтмәк мәгсәди илә онларын охумаг вә ојун вахтыны мүәјјәләшдирмәји, она норма гојмағы лазым биләркәи жазырды ки, һәр шејин өлчүсү олдуғу кими ојун вә тәлимин дә һәдди-һүдулу вар.

Көј Кавус ушагларын тәрбијә просесиңдә ата-аналарын вәзифәсинә тохунараг жазырды ки, валидејнин вәзифәси ушағынын тәрбијәли олмасына чалышмагдыр. онун биринчи вәзифәси исә ушағыны дәрин дүшүнчәли, хош гәлбли, жүксәк зөвлү инсан етмәкдир. Көј Кавус ата-ананын вәзифәләриндән бирини дә ушагларины физики чәһәтдән сағлам бөјүтмәји һесаб едирди. Бу мәгсәдлә валидејнләр ушагларины ох атмаг, ат минмәк, үзмәк үчүн шәраит јарагмалыдырлар³. Валидејн вә тәрбијәчиләрин вәзи-фәсиндән данышаркән Көј Кавус чәза мәсәләсинә дә тохунмушдур. О, жазырды ки, бә’зи валидејнләр ушагларины ләјәнәк горхусу илә тәһсил верирләр, белә ушаглар һеч вахт дәрин бир шеј өјрәнә билмәз, мүәллим вә валидејнләрлә мәрһәмәт, мәрифәт олмалыдыр. Ушаглари чидди нәзарәт алтында сахламағы валидејнләрин вәзифәси һесаб едәркән, о, дөјмәјн гадаған едир вә лаһа сәмәрәли чәза нөвләри тапмағы мәсләһәт көрүрдү.

Көј Кавус ушагларда фәјдалы әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә етмәји мәсләһәт көрәркән онлары пул, гызыл, күмүш кими ширникләндиричи шејләрдән горумағы лазым билирди. Ушаглара пул вермәји тәрбијә үчүн ән нөгсанлы һал һесаб едирди. Көј Кавуса көрә ушаға пул вермәк олар, лакин бу пулун һаггы-һесабы чәкилмәлидир. О, жазырды ки, әкәр пул истәјән ушағын арзусуну рәдд етсән, о, башга јол тапар, һәтта сәнин өлмәјини арзулајар.

¹ Габуснамә. Бакы. 1989. сәһ. 65.
² Јенә орада. сәһ. 75
³ Јенә орада. сәһ. 116.

Көј Кавус гыз ушагларынын да әхлагы кејфијјәтлеринә хусуси дигәтәт јетирәрәк онлары хусуси тәрбијәчи дајәләрә вермәк мәсләһәт көрүрдү вә јазырды: “Нә гәдәр гыз сәнин евиндә онунла мәррибан долан, чүнки гызлар ата вә аялларынын әсир оларлар...Гыз саган олма, онда күрәкәи дә мүрвәтли олуг инсанлығыны јеринә јетирәр”¹. Вә көстәрирди ки, бу дајәлә ушаглары јалан, икиүзлүлүк, пахыллыг кими кејфијјәтләрди узаглашдырмалыдыр.

Көј Кавус ушагларда әхлагы кејфијјәтләри тәрбијә етмәк үчүн тә’лим, дуа етмәк, намаз гылмаг, оруд тугмаг кими ислам вәзифәләри јеринә јетирмәклә башламагы лазым билирди.

Көј Кавус елмин әһәмијјәтини јүксәк гүјмәтләндирирди вә јазырды:

“Ләјагәт әгл вә әдәбләдир, әсил-нәчабәтдә дејилдир!
Бөјүклүк мә’рифәт вә биликләдир”².

О, бир гисм сәриштәсиз валидејнләрә мүрачигәт едәрәк дејирди ки истә’даллы ушагын гаршысында манеә олма. Әкәр ушагын истә’далы олмаса белә ону тәһсил вә тәрбијәләи мәрһум етмәк гүввәсинә мувафиг охут, чүнки елм онун мә’нәвијәтгә јүксәлмәсинә зәмин јарадар. О, јазырды ки, ушагларынын тәһсил алмаға гојмајан валидејнләр онлары оғрулуг, чанилик кими пи әмәлләрлә мәшғул олан адамларын ағушуна атмыш олур. Көј Кавус јазырды ки, дүнјада 2 нөв инсан вар. Биричиси әсилли әгилли адамлар, икинчиси исә чаһил адамлардыр. Әгилли адамлар өлөндән сонра ушагларына јахшы тәрбијә вә ишпә мирас гоју кедирләр, чаһилләр исә ушагларына хырда дәјәрсиз сәнәтлә әјрәдиб кедирләр.

Көј Кавус кәнчләрдән сөзү јериндә ишләтмәји, рәван данышын тәләффүз нүмунәси көстәрмәји лазым билирди. О јазырды “Мүдриг адамлар сөзү шәраба охшатмышлар, о һәм мәст едәр, һәм мәсти ајыллар”³. Көј Кавус мүәллимләрә мүрачигәт едәрәк дејирди ки, һәр бир гәрарынынз гыса вә тә’сирли олмалыдыр, чалышын он бир чүмлә илә ифадә един. Көј Кавус елм, тәһсил аланлар мүрачигәт едәрәк дејирди ки, сәиә елм әјрәтдији үчүн мүәллим тәшәккүр ет”.

“Табуснамә” әсәриндә бәдии чәһәтдән зәиф, зиддијјәтли вахтыны кечирмиш фикирләр олса да орада тәрбијә нөгтәји

¹ Табуснамә. Бакы. 1989. сәһ. 119, 120.

² Јенә орада. сәһ. 35.

³ Јенә орада. сәһ. 36.

нәзориндән бу күн үчүн чох вачиб олан лазымлы фикирләр
кардыр. Мәсәлән, онун пешөләр һагтында сойләдији һәр кәсин бир
пешгә саһиб олмаг фикри олдугча мараглыдыр.

Јухарьда Ислам Үламаларындан кәтирдиймиз 3 нүмунә бир даһа
сүбүт едир ки, Мөһәммәд Пејгәмбәрин "Тураны" вә орада елмә,
тәрбијә, әхлага вердији јүксәк гижмәт мұхтәлиф мұсәлман
өлкәләринин алимләри тәрәфиндән тәгдир едилиб Шәрг
Педагогикасынын инкишафына әсаслы тә'сир кәстәрди.

Бу тәкзиб олунмаз бир һәгигәтдир ки, Мөһәммәд Пејгәмбәрин
һәјәтыны, Шәрг Педагогикасынын рүшејмләриши билмәләп
Исламы тәбул едән Түрк тајфа вә дәвләтләриинин тәрбијә тарихини
ојрәнмәк дәрк етмәк мүмкүн дејилдир.

ИСЛАМЫ ГӘБУЛ ЕДӘН ИЛК ТҮРК ДӨВЛӘТЛӘРИНДӘ (ГАРАХАНЛЫ ВӘ СӘЛЧУГ) ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ.

Түрк тәдгигатчысы Рафиг Өздәкин яздығына көрә боги¹ Булгар дәвләтинин тәһәззүлә уғраыб парчаланмасы илә әләгәдә, хырда-хырда түрк тајфалары јаранды. Олардан бири дә Оғуз тајфасы олды. Онлары “Оғурлар” атрапдырдылар. Оғурлар, Һулар, Сабырлар вә Узлардан ибарәт олан Түрк тәбиләләри илә бирләшәрәк Итигү (Волга) сәһилини тамамилә түркләшдирдиләр. Түрклүјүнү горујун сахламын олан Татар аднанан Оғурлар Исламы гәбул едән ислам Түрк тајфаларындан олды. Бу тајфалар Исламы анчаг дин кими дејил, һәм дә түрк ислам тајфаларында тәрбијә вә әхлагын јеткән дәврүнүн башланғычы кими гәбул етдиләр.

Исламы күллү һалында гәбул едән Гараханлы² дәвләти олды. Бу һалисә Түрк тарихиндә ән чидди донүш нигтәси олмуштур. Гараханлы Түркләри Исламы гәбул етдиклән соңра тәрбијә вә мәдәнијјәт сәһәсиндә бөјүк уғурлар газандылар. Гараханлыларың ичтимаи-сijаси, мәдәни һејәты, илк Түрк мүсәлманларының тәрбијә вә әхлагы һаггында мә’лумат верән “Алгун китаб” “Күнәш китаб”, “Сатун-Буғра хан һаггында” дастанлар јаранды. Ады чәкилән Сатун-Буғра хан әфсанәси шәхс дејил, дәвләт башчысы олмуштур. О, көңүлү дәстәләр топлајараг ичәр әразиләринә сәһиб олмаг истәркән улу хан кими шәһрәт тапмыш вә Исламы рәсми дәвләт лини е’лан етмишдир. Бунуңла дин исламың јәһымасыны сүр’әтләндирмишдир. Буғра хан дастанында исламың гәбул едилмәси тарихи белә нәгл едилир: “Алаһы Рәсулу Мәһәммәд Мирача чыхдыгы заман Пејгәмбәрләр ичәрисиндә танымадыгы бир адам көрүр. Пејгәмбәр Чәбрајылда соруштур бу һансы Пејгәмбәрдир. Чәбрајыл дејир бу Пејгәмбәр дејил, 333-чү илдән соңра Түркүстаны динимизә кәтирәчәк “Сатун-Буғра” ханын руһудур. Һәзрәти Пејгәмбәр севинәрәк јергә енир вә Буғраја дуа охујур. Пејгәмбәрин әјанлары да Буғра хангә көрмәк истәјәркән, Мәһәммәд Пејгәмбәр башларында Түрк папаглары үстләриндә түрк силаһы олан 40 атлыны чыхарыр.

¹ Булгар-гарышыг демәкдир. Оғуз бәшкәләринин гарышыг бирләшмәси мә’насыны дашыјыр. Булгарлар индики болгарларын бәбасыдыр. Олар Дунај сәһилиндә јерләнмиш вә христианлығы гәбул едәрәк түрклүјүнү итирмишләр.

² Гараханлы дәвләти Орта Асија вә Түркмәнистан әразиләрини әһәтә етмишдир. Гараханлы Гара хан демәкдир, јә’ни бөјүк һокмдардыр.

Онлар салам вериб, кечирләр. Бунлар Буғра ханын
јолдашларынын руһлары иди. Рәвәјәтә көр Буғра хан 333 ил сонра
бир инсанын көјдөн јерә сндијини вә она “Мүсәлман ол, дүнја вә
ахирәтини гуртар”¹ дедијини ешитмишди. Буғра хан јухулан дуран
кими мүсәлман олур. 135 сәһифәлик бу дастанда ислама кечидин
мүрәккәб јоллары вә бу просесдә кедән савашлар, мүбаризлик,
мәрділик, сәдагәтлик, тәмиз әхлағ кими тәрбијә-нөгтеји
нөзәриндән чох гијмәтли мәсәләләр барәдә мә’лумат верилр.
Гараханлылылар дөврүнүн тәрбијә вә мәдәнијјәти адларыны
чәкдијимиз дастанларла гуртармыр. Тәрбијә, әхлағ нөгтеји
нөзәриндән олдугча гијмәтли олан јени-јени әсәрләр мејлана
чыхыр. Мәсәлән, Маһмуд Кашкарийин “Дивани-Лүғәт-Ит Түркү”,
Јусиф Хас һачибин “Кутадгу-билик”, Әһмәд Јүһәкинин “Әгибәт-
Үл-Һағаит”, Әһмәд Јасәвинин “Дивани һикмәт” вә с. көстәрмәк
олар. Башдан ајаға тәрбијәви фикирләрлә долу олан Јусиф Хас
һачибин “Кутадгу-билик” әсәри Түрк аләминин педагожи
абидәләриндән биридир.

1. Јусиф Хас һачибин педагожи идејалары.

Јусиф Баласағунлу 1019-чу илдә анадан олмушдур вә 1077-чи
илдә вәфат етмишдир. О, өз үзәриндә гәтијјәтлә ишләмиш вә даһа
кениш фәалијјәт даирәси әлдә етмәк мәғсәди илә о заман
Гараханлы дөвләтинин мәркәзи олан Кашкара кәлмишдир. Бурада
о әввәлләр баһламыш олдугу “Кутадгу-билик” әсәрини јазыб
тамамламышдыр. Әсәр тамамландындан сонра мүәллиф ону
Гараханлы һөкмдары Тафтач Улуг Буғра хана көндәрмишдир.
Әсәри бәјәнән һөкмлар мүәллифә һөкмдардан вә вәзирдән сонра
үчүнчү ад (титул) олан Хас һачиб адыны вермишдир. Шаир
тарихдә бу адла да мәшһур олмушдур.

“Кутадгу-билик” әсәри “хошбәхтлик нәсиб едән”, “елм”,
“угурлу мә’лумат”лар верән китаб демәклир. һачибин бу әсәри
Ујғур түрк миссионерләри тәрәфиндән Нәстүри јазысы³ илә
гәләмә алынмыш вә Ујғур түркләри арасында кениш
јаһылмышдыр. “Кутадгу-билик” дастаны 6645 бејтдән ибарәтдир.
“Кутадгу-билик” китабы инсанлара хошбәхт олмағ јолларыны
көстәрир, дөврүн һөкмдарларына нәсиһәтләр верир вә кәнч нәслә
һансы әхлағи сифәтләрин верилмәсини көстәрир. Бу әсәрдә 4
нәфәр әдаләт тәмсил едәнләрин ады чәкилир:

¹ Рафиг Әзһон “Түркүн гызыл китабы”(“Сатук Бутрахан дастаны”), 2-чи һиссә,
Бақы 1993.

² Јусиф Баласағунлу- “Кутадгу билик”. Бақы. 1994. сәһ.3.

³ Нәстүри јазысы 300 ил Ујғур түркләринин јазысы оларағ ишләнимишдир.

1. Хаган- "Күн доғду".
2. Бәхти, дәүләти тәмсил едән "Ај толду".
3. Ағылы тәмсил едән Вәзириң оғлу "Өјүлүмүш".
4. Гәнаәт вә агибәт тәмсилчиси Вәзириң гардашы "Одгурмушлур".

Һачиб бу пәхсләрин диалогунда јашадығы дөврүнүн ичтиман сијаси гурулушу, дәүләт тәшкилаты һагында да мөјјән фәјдәли мә'луматлар верир. Бунунла јанашы әсәрин мөзмуну охучулар Түрк халқларынын тәрбијә тарихи илә јахындан таныш олма имканы верир.

Јусиф-Хас Һачиб елмә, билијә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: "Бүтүн јаманлығларың анасы чәһаләтдир". О халқ үчүн ән дөјәрли мәсәләниң елм, тә'лим вә тәрбијә олдуғуну јазаркән дәүләт башчыларына белә мәсләһәт верирди. "Әлиинизин алтында ола валидејиләр вә онларын аилә үзләринин охумасына, тәрбијә верилмәсинә наил олун". Һачиб инсана, онун зәкасына, ағыл камалына јүксәк гијмәт верәрәк јазырды ки, ән һөрмәтли вә јакшы о аламлардыр ки, онлар елмидир. Һәр шејдән баш чыхараңла габилијјәт вә зәкалы адамлардыр. О јазырды: "Иә вахт олурс олсун, бу күнә гәдәр ән уңа јер биликлијә гијмәт олмушлур" вә јахуң :

Һарда идрак олса, орда улуғ олар,
Кимдә билик олса, о бөјүк олар¹.

Һачибә көрә габилијјәт мөјјән бир пеји гаврамағ, елм исә он идарә етмәк үчүн лазымдыр. Инсана, онун јарадычы гүввәсини бөјүк инам бәсләјән Һачиб јазырды ки, һәр кәс вә тәшәббускарлығы, инаны вә ирадәси илә һансы бир ишә бапласа она мүнәффеғ ола биләр. Чүнки, инсан јазы илә китаб охујур ше'р әзбәрләјир, Астраномија, Тибб, Ријазиијат вә һәндәсә елмләри һагында мә'лумат топлаја билир.

Һачибә көрә тә'лим инсанда шән әһвали-руһнијә јаратмалыдыр. О, адамлара ох атмағ, шаһмат ојнамағ, ығлың ишләтмәк кими чәддлик тәләб едән физики ишләрә вә әғл ишләрә дә һәвәс ојада биләр.

Һачиб тәһсил алаң кәңчләрдән мүстәгил фикир сөјләмәк, рәван данышмағ, нәтиг олмағы тәләб едирди. О јазырды ки, инсан өјрәндијини нә гәдәр көзәл ифәә едирсә, демәли бир о гәдәр д

¹ Јусиф Баласағунлу. "Кутадгу-Билик". Бакы 1994. сәһ. 31.

² Јенә орада. сәһ. 27.

биликти вә һәјага һазырлығыдыр. Елм, билик вә бачарыға јијәләnmәкдә, јазыја мүстәсна әһәмијјәт верән һачиб дејирди ки, јакшы јазан, гәләм саһиб олаң, адамлар һәм дә јакшы пешә саһиб вә сәнәткар олурлар.

Һачиб кәңчләрә дәүләти иларә етмәк мәсәләләрини вачиб һесб едәркән биринчи нөвбәдә онлара вәтәнин әрази бүтөвлүјүнү, мүстәгиллијини горуја билмәк үчүн мүдафиә сәиәтини ојратмәји лазым билирди. Мүһарибә сәнәтини өјрәнмәк үчүн елми биликләрә саһиб олмағы вачиб сајырлы. Савадсыз адамың мүһарибә апармағыны мүмкүн сајмырлы. Һачиб јазырды ки, елм, алим адамлар дәүләтин мәдәнијјәтини инкишаф етдирдикләри гәдәр дә онун мүдафиә гүввәсини мөһкәмләтмәјә чашымалыдырлар. Она көрә дә Һачиб дәүләтин, вәтәнин иларәсини елми, јүксәк савадлы, нәтиг, халқ руһуну дујаң адамлара тапшырмағы лазым билирди.

Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә јүксәк гијмәт верән Һачиб кәңчләри физики чәһәтдән мөһкәм, чүр'әтлн, сијасәтчи, дүшмәнә гаршы гәддар олмағ руһунда бөјүтмәји лазым биләрәк јазырды: "Икидә бир нечә нишан кәрәк, јағыја гаршы үз тутанда, сәфәрә чыханда, дүшмәни көрүнчә кәрәк аслан үрәкли олсун, кәрәк пәләңк биләкли олсун. Габан кими ипаңкар, гурд кими гүввәтли, ајы кими азғын, буға кими кинли, гырмызы түлкү кими һијләкәр, еркәк дәвә кими гисасчы, сағсаған кими ајығ, гаја гузғуну кими сәрраст көзлү, аслан кими дөимәз, амансыз, бајғуш кими кечәләр јатмаз олсун"¹.

Һачиб әхлағи сифәтләрдән данышаркән кәңчләри һәрислијә, тамаһкарлығы нифрәт руһунда тәрбијә етмәји лазым биләрәк јазырды: "Һәрислик вә тамаһ инсаны даима касыб едәр. Белә адамлары дүнјаның һеч бир вары, дәүләти дојлурмаз." О, бу нәсиһәтләри верәркән дејирди: "Еј инсан! Инсанлығ ет, бөјүк инсан ол, инсан бу јолла инсанлығы говушур вә инсан адына лајиг олур."

Ачкөз адам бүтүн дүнјаны әлдә етсә дә,
Она һеч вахт варлы демәк олмаз².

Һачиб ушағларда, доғрулуғ, дүзлүк тәрбијә етмәји лазым биләркән икиүзлүк, кобулуғ, јалаң кими сифәтләрин инсан һәјагы үчүн тәһлүкә олдуғуну белә ифәдә едири... "Јалаңчы адамың дили бапына бәләдыр. Онун һејвандан фәрги јохдур. Јалаңчы адамдан вәфа, е'тибар умма, бу ишләрлә сынанмыш һәгигәтдир".

¹ Јусиф Баласағунлу "Кутадгу-Билик". Бакы. сәһ. 182.

² Јусиф Баласағунлу "Кутадгу-Билик". Бакы. 1994. сәһ. 393.

Халгдан вәфа кечди, чәфа чохалды,
Инанылачаг адам тана билмәзсән.

Гоһумлардан јахынлыг, гардашлыг узаглашды,
Артыг сәими достлут галмады.

Кичикләрдә гәрбијә, бөјүкләрдә билик јох,
Габалар чохалды, зәрифләр ортадан галхды.

Адамлар пул үчүн бир-биринә јахылашдылар,
Доғрулут вә һәгигәт уғрунда иш көрән јохдур.

Әманәтин ады вар, она сәдагәт јохдур,
Нәсиһәтин сөзү галыб, өзүнү сшидән кимдир.

Биликли өз сөзүнү доғру-дүрүст демир,
Гадынлардан һәја кетди, үзләрини өртмүрләр.

Доғрулут кетди, јеринә әјрилик кәлди,
Аллаһ хәтринә иш көрән кимсә галмады.

Иисанларын һамысы пула гул олду,
Күмүш кимдәдирсә она бојун әјирләр.

Дүнја баһдан -баша позулду,
Буну көрүб һејрәт едән бирчә адам вармы?

Үрәкләр дашлашды, дилләр јумшалды,
Доғрулут гејб олду, анчаг гоһусу галды.

Оғул атаја аталыг едир,
Оғул бәј, ата исә гул олду.

Дүнјанын сону кәлди, низам позулду,
Јахшылар писләрә бахыб дәјишдиләр.

Оғул-ғыз ағаја һөрмәтдән әл чәкди,
“Гоча” сөзү инсана һәгарәт олду¹.

68 ¹ Јусиф Баласағуни “Кутадгу-Билик”. Бакы. 1994. сәһ. 466-467.

Хас Һачибин тәрбијә мәсәләләринә нә ләрәчәдә јүксәк гиймәт
вердијини даһа әјани көстәрмәк үчүн онун һикмәтли
кәламларынын бир нечәсини дә һөрмәтли охучуларымыза тәғдим
стмәк истәрдик. Һачибин өзү бу кәламлар барәдә белә јазырды:

Бу китаб әзиз бир китабдыр
Гананлар үчүн елм дәрјасыдыр. (К. Б. сәһ. 5)

Бунларын һамысында һикмәтли сөzlәр
Инчи кими сыра илә дүзүлмүшдүр (К. Б. сәһ. 5)

Китабын гәдрини биләнләр биләр
Ағьелсыз адамдан нә көзләјирсән (К. Б. сәһ. 6)

Дүзлүк, һөрмәт вә мөминлик кими
Тәмизлик вә алимлик дә она хас имиш (К. Б. сәһ. 8)

Сөзүнә дигтәт елә, башын кетмәсин
Дилини сахла, дишин сынмасын (К. Б. сәһ. 28)

Бах, доғулап өлүр, сөз дири галыр
Сөзүнү јахшы сөјлә, өлмәз ол. (К. Б. сәһ. 29)

Мөндән сәнә күмүш вә алтын галса
Сән онлары бу сөзә бәрәбәр тугма

Күмүшү хәрчләсән, ахыр гуртарар
Сөзүмү хәрчләсән, күмүш газандырар. (К. Б. сәһ. 29)

Биликсиз биликлијә јағы олду
Биликсиз биликлијә гаршы вурущур. (К. Б. сәһ. 29)

Писә сөјүрләр, јахшыны өјүрләр,
Көр һансыны сечирсән. (К. Б. сәһ. 33)

Каматын бәзәји дил, дилин бәзәји сөздүр,
Инсанын бәзәји үз, үзүн бәзәји көздүр. (К. Б. сәһ. 35)

Һачибә көрә инсана бир нечә шеј зәрәрлидир:

1. Дил јаланы
 2. Сөзүндән јайынмаг
 3. Ички дүшкүнлүјү
 4. Инадкарлығы
 5. Кобудлуг
- (К. Б. сәһ. 140)

2. Маһмуд Кашкаринин тәрбијә һаггында фикирләри.

Ислам түрк дүнјасынын ән бојук алимләриндән бири Маһмуд Кашкари олмушдур. Түрк халqlарынын мәшһур ел китабларындан бири олан Маһмуд Кашкаринин "Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк" әсәриндән мә'лум олур ки, о Барсаганын Кашкари шәһәриндә анадан олмуш, Түркүстан бәйләринин нәслиндәндир. Кашкаринин дөврүндә Шәриғә Ислам дүнјасынын елим вә мәркәзи Мисир вә Бағдад һесаб едиллирди. Она көрә дә јүксәк елми билик алмаг, алим олмаг үчүн адамлар бу өлкәләрдә кедирдиләр. Бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, Кашкаринин дөврүндә Түрк дили Ислам дүнјасында, Шәриғә әләминдә ән һөрмәтли јерләрдән бирини тутмушдур. Түркләрин мәрдлији, икидлији, халг поезијасы, инчәсәнәти һаггында Мисир вә Бағдада охумаға келән адамлар мүхтәлиф рәвәјәтләр данышар вә Түрк әдәбијјатынын, поезијасынын бу өлкәләрдә кениш јайылмасына, тәблиғ олунмасына тәкан верирдиләр.

Ислам дүнјасына дахил олан түрк мәдәнијјәти әрәб мәдәнијјәтинин инкишафына да чидди тә'сир көстәрди. Бунлардан әлавә бүтүн сијаси ишләр Түркләрин әлиндә олдугу үчүн Бағдадлы валиләри дә түркләрдән тә'јин олунурду. Түрк дилини билмәдән вәзифә саһиб олмаг, јүксәк мөвгә тутмаг мүмкүн дејилди. Бәлә бир вәзијјәт Түрк дилинин өјрәнилмәси зәруријјәтини доғурурду. Маһмуд Кашкаринин "Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк" әсәринин јазылмасы да бу зәруријјәтдән ирәли кәлмишдир. Кашкари Түрк халqlарынын вәтәнпәрвәр оғлу кими бу әсәри илә көстәрмәјә чатышырды ки, түрк дили көзәлдир вә сијаси дил кими һеч дә әрәб дилиндән керидә галмыр. Кашкаринин дүнјәви шәһрәт таһав бу диваны Түрк халqlарынын дили, тәрбијәси, мәдәнијјәти, мәишәти, әдәбијјаты һаггында кениш мә'лумат верир.

Кашкари Түрк халqlарынын бојуклүјүнү, онун әзәмәт вә гүдрәтини көстәрмәк үчүн, елми педагожи әсәрләри илә јанашы Түрк халqlарынын јерләшдији бүтүн әразиләри көстәрән хәритә чәкмишдир. О, бу хәритәдә гәдим түрк кәнд вә шәһәрләри, чәј вә көлләри, дағ вә чәмәнләринин адларыны вә әразиләринин мүхтәлиф бојаларла вермишдир. Бу хәритә Кашкаринин "Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк" әсәрини јазмаға руһландыран зәмин олмушдур. Бу әсәрин јазылмасы үчүн Кашкари бир чох шәһәр вә кәндләри кәзәрәк зәнкин материал тошламыш вә Түрк дүнјасынын мәһәббәтлә тәсвир едиб әсәри Бағдадда тамамламышдыр. Диванын "Таһрынын ады илә әсиркәјән, горујан" бөлмәсиндә дејилир: "Таһрынын сәадәт күнәши Түрк бүрчләриндә доғулдуғуну вә

онларын мүлкләри үзәриндә һеч вахт сәнмәдијини көрдүм. Таһры онлара "Түрк" ады верди вә онлары јер үзүнә һәкмиар кәтирди. Зәманәмизин башчыларыны да онлардан сечди. Дүнја милләтләринин иларә олунмасыны онлара тапшырды. Онлары һамыдан үстүн тутду вә гүввәт вериб хошбәхт етди. Бојук таһры Түркләрә бирликдә ишләјәнләрин, онлара һүснү-рәғбәт көстәрәнләрин бүтүн диләкләрини ешитди. Онлара бүтүн хәтә вә бәлалардан горулмаг үчүн түркләрә јахынлашмағы вә онларын дилиндә данышмағы мәсләһәт көрдү". Кашкари даһа башга бир јердә дејирди ки, мәнә бир Бухаралы вә башга бир Ниһанпүрлү имам дәлилләрә сүбүт етди ки, һәзрәти Пејғәмбәр дејиб ки, гијамәт олачаг вә ортаја оғуз түркләри кәләчәк, она көрә түрк дилини өјрәнин чүнки, онларын һакимијјәти узун сүрәчәк. Кашкари јазырды ки, мән бу дејиләшләри һеч јердә охумамышам. Әкәр онларын дедијиндә бир јалан варса, күнаһы онларын бојнуна. Анчаг мәнә көрә ағыл да буну дејир ки, түрк дилини өјрәнмәк һәр кәс үчүн чох вачиб вә хејирлидир. Маһмуд Кашкари Диванын киришиндә Пејғәмбәрин алындан белә бир һәдис дә лејирли: "Уча таһры мәним бир ордум вар она түрк ады вердим вә ону Шәриғә јерләшдирдим. Бир милләтә һүснү-рәғбәтим варса о да түркләрдир. Она көрә дә онлары јер үзүнүн ән јүксәк, һавасы ән тәмиз олан јерләрдә јерләшдирдим вә онлара өз ордум дедим". Кашкари јазырды ки, бунларла јанашы улу таһры Түркләрә илаһи көзәллик, севкилилик, дадлылыг, әдәб, бојукләрә һөрмәт, сөзүнү јеринә јетирмәк, сәләлик, икидлик, мәрдлик кими тәмиз дөјәр вә јахшылыглар вермишдир. Кашкари Диванында түркүн бу ләјәрләрини ачыгламаға јанашы, түрк халqlарынын бу јүксәк әхлаги сифәтләрини кәнч нәслә ашыламағы вачиб һесаб едилди. Кашкари әсәрләриндә кәнчләрин әхлаг тәрбијәси үчүн чох вачиб олан кәнч нәсли елмә, әдәләтә, јүксәк зөвг, ипсани дүјғуларә сәсләјән вә бу күн дә өзүнүн әһәмијјәтини итирмәјән чохлу кәләмлар, аталар сөзү, ше'р, халг һикмәти вермишдир. О, нәсиһәтләринин бириндә тәһсилә јүксәк гијмәт верәрәк дејирди: "Еј оғул? оху ки, өзүндә олан сәфаләти јох едәсән. Гојуг уну олан бир имсә ону бәһмәзә гатар. Ағылды олан кәс нәсиһәти гәбул едәр".

Елмә, тәһсилә јүксәк гијмәт верән Кашкари јазырды: "Оғул, сәнә фәзиләт вә әдәб арзулајырам. Ағылы, елми адамла растандылда она јахынлаш вә ондан фәјдалан". О, јазырды:

¹ Гојг уну. Говрулмуш ун.
² "Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк". сәһ. 521. чыш1.
³ Јеә орада. сәһ. 441. чыш 3.

“Сәни җашлы адам сәсләјирсә кет, гураглыг илләриндә милләтә көмәк ет, ел һараја кедирсә сән дә кет”¹ Кашкари елмли адамларә җахынлашмагы, онлардан өјрәнмөји, халт адамы олмагы лазым билиб вә өзү охујуб башгаларына һеч иә вермөјәнләри, гарлашыны танымајан, инсанлыг дәјагәтини көзләмөјән, вар-дөвләтә сусајан адамлары сүмүју башгаларындан горујан итә бәнзәдирди².

Кәнч пәслин әхлаг тәрбијәсинә јүксәк гиймәт верән Кашкари кәнчләрдә мәрдлик, јолдашлыг, јүксәк инсани сифәт, шәр ишләрдән узаг олмаг, јалан данышмамаг, бөјүкләрә һөрмәт көстәрмәк, дәјагәтли данышмаг, әдәбли отурмаг кими әхлаг сифәләри ашыламагы лазым биләрәк јазырды: “Зүлм гаһылан кирәрсә, мәрһәмәт бачадан чыхар”. Буздан су дамар, сәнә пислик едән адама сән җахшылыг ет, чүнки сәнин җахшылыгын ону тул едәр, баһарын көзәллијинә инанма, суда дәјанма, шәр ишләрдән узаг гач, дилиндән җахшы сөзләр чыхарт, кизли севки ајрылыг чагында билинәр, кичик икид олса да ағсагтала күчү чатмаз, әмәлсиз данышан әсир олар. Јајда инсанын агы, чарыгы вә гүввәти онун азығыдыр³ (азугәсидир). Кашкари кәнчләри дәјагәтли, өзүнә вә башгаларына һөрмәт едән адамлар кими тәрбијә етмәк үчүн јазырды:

Палтар көзәлдирсә, өзүнчүн көтүр
Ашын ләззәтлисини гонаға өтүр
Һөрмәт көстәрдијин һәр бир мүсафир
Сәнин шөһрәтини јајан сәфирдир.

вә җахуд пинти адамын иши баш тутмаз, дәјирманда доғулан сичан көј курултусундан горхмаз, сөјүдә гуш кәләр, адама сөз, тәнбәл адама булуд да јүк олар вә с.

Кашкаринин “Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк” әсәри түрк дилинин грамматикасыны гәјдәја салмаг, ону снстемләшдирмәк, елмиләшдирмәк, дилин ганун вә ганунаујундугларыны јаратмаг ишиндә олдуҗа бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир. Кашкаринин јаздыгы кими, о, грамматиканы исим вә фе’лләр олмагла 2 јерә бөлүб. Әввәлчә исимләри, сонра фе’лләри өјрәтмәји лазым билирди. Лүгәтдә Кашкари тәкчә сөзләрин мәнасыны ачмагла кифәјәтләнмәјиб, онларын ишләдилмә гәјдасыны, һәр сөзлә әлағәдар Түрк халгларынын фолклору, әдәбијаты, елми барәдә дә кениш изаһатлар вериб. О, кәтирдiji мисаллары, сөзләри.

¹ “Дивани-Лүгәти-Ит-Түрк”. сәһ. 69. чилд 3.

² Јенә орада. сәһ. 23. чилд 3.

³ Јенә орада.. сәһ. 381. чилд 3.

мүхтәлиф әразиләрдә јашајан түрк дилләринин грамматик
гурулушлары, шивәләри, тәләффүз ғајдалары, әдәбијјаты илә
мугајисә едәрәк кәстәрмәјә чалышмышдыр ки, түрк халqlарынын
шивәләриндә мүхтәлифлијин олмасына бахмајараг, ошлар ејни
көк, сојдан јаранмышлар.

3. Әһмәд Југнакинин тәрбијә һаггында фикирләри.

Исламын бајрағына вә онун әхлаг нормаларына садиг ғалаи
Гараханлы түркләри Әдиб Әһмәд Југнаки кими бөјүк шаир, насир,
алим вә тәрбијәчи јетиншдирди. Әдиб Әһмәд кор олмушдур. О,
һалә кәпчлијиндә кор олмағына бахмајараг Бағдаддан 4 км
аралыда јашајан бир алим имамын дәрсләрини динләмәк үчүн һәр
күн бу узун јолу гәт етминшдир. Ағыр мадди чәтинликләр
ичәрисиндә јашајан Әһмәд Југнаки өз үзәриндә гәтијјәтлә
ишләјиб, јүксәк рүтбәјә чата билминшдир. О, өзүнүн ағыр һәјатыны
ше'рләринин бириндә белә тәсвир едирди:

Бу дүнјанын дады ачы вә ширин
Әзабы даһа чох, сәфасы да аз
Бал һардадырса, ары да ордадыр
Арынын һәм балы вар, һәм дә зәһәри.¹

Әһмәд Југнаки бир сыра елми, тәрбијәви әсәрләрин
мүәллифи олмушдур. Онун “Әтабәт-Үл-Һәгајиг” (һәгигәтләр
һејбәси) адлы әсәри тәрбијә бахымындан чох гијмәтлидир. Бу
әсәрдән мә'лум олур ки, Әдиб Әһмәд елмин әсасларыны дәриндән
мәнимсәмиш, Гураны мүкәммәл билмиш вә орадакы тәрбијәви,
әхлаги мотивләри Түрк халqlарынын адәт-әи'әнә, мәишәтинә
мүвафиг шәкилдә јазмышдыр: “Һәгигәтләр һејбәси” китабынын
тәрбијә бахымындан әсас мәнфи вә мүсбәт мотивләри гүрүр,
кәрәм, һәлимлик, дүнјанын вәфасызлығы, хәсислик, һәрислик,
елм, билик вә с. иди. О, јазырды:

Гијмәтли динардыр биликли адам
Биликсиз чаһилдир, гәлп пулдур.
Биликсизлә биликли тај ола билмәз,
Биликли гадын әр, биликсиз әр исә гадындыр.

Бир биликлини мин биликсизә дәјишмә,
Сынагчы сынады билијин чәкисин.

¹ Әзбәк педагожи фикринин анталокиясы. Әһмәд Југнаки-Москва 1986, сәһ.
103. (Әтабәт үл-Һәгајиг-дән)

Билик вары-дөвлөт олмајана вари-дөвлөт,
Ад саны олмајана өлмөз ад сандыр.

Биликлинин сөзү өјүд, нәснһәт, әдәбдир,
Биликлини әчәмдә, әрәбдә өјәр.
Билик вары дөвлөт олмајана вары дөвлөт,
Ад саны олмајана, өлмөз ад сандыр.¹

Әлиб Әһмәд адамлары елмли, биликли, мәрд олмајана чағырмагла јанангы хејирхаһлыгы јүксәк гијмәтләндирир вә јазырды ки, хејирхаһлыг инсанларын бир чох нөгсанларыны өрт бастыр едир. Әлиб Әһмәдә көрә халг чомәрд адамлары севир, әкәд халгын севимлиси олмаг истәјирсәнсә чомәрд вә хејирхаһ ол. О бу мүнәсибәтлә јазырды:

Халиг хејирхаһдан мәсләһәт көзләр,
Хејирхаһлыг бүгүн ејбләрин үстүнү өртәр.
Чомәрд ол ки, адына сз кәлмәсин,
Адына сөз кәлсә, о сөзүн габағына чомәрдликлә чых.
Бу халг чомәрд инсанлары севир,
Хејирхаһлыг шәрәф вә көзәллији артырыр.
Севилмәк истәсәи инсанлар арасында,
Чомәрд ол, чомәрдлик сәни севдирәр.

Әлиб Әһмәд инсани мүнәсибәтләрә, сөзүн гијмәтинә, онун дејилмә тәрзинә хүсуси әһәмијјәт верәрәк јазырды ки, дил гијмәтли сөзләр демәк үчүндүр. Дил нсана бәла вә хошбәхтлиг кәтирә биләр. Әлиб Әһмәдә көрә дилини динч сахлаја билмәјәнләр дилләрини дә итирмишләр. Дил бүгүн дунјагы, кечмиши, кәләчәји, елми ифадә етмәк үчүн олан ән көзәл васитәдир ки, ондан ләјәгәтлә истифадә етмәк лазымдыр. Бир нечә әср Әлиб Әһмәддән сонра јашамыш олан К.Д.Ушински (1824-1870) Әлиб Әһмәдин халгын јарадычы гүввәсини јүксәк гијмәтләндирмәк фикирләрини тәкрарлајараг јазырды ки, көр халг нә бөјүк бир варлыгыдыр ки, онун јаратмыш олдуғу дил инсанлығын тарихиндә тәкрар олунамашыдыр. Бу дилдә инсанлар кечмиши индијә, индини кәләчәјә верә билмишләр. Дили јүксәк гијмәтләндирән Әлиб Әһмәд исә јазырды:

¹ Түркүн ғызыл китабы, 2-чи китаб. Бақы 1993. сәһ. 25.

Ешит көр биликли адам нә дејир
 Әдибләрин гијмәти онларын дилиндәдир
 Дилини динч сахла ки, дилин сынмасын
 Дил чыхса јериндән диш дә гырылар.
 Инсана нә бәла кәлсә дилиндән кәләр
 Дил адамы һәм көзәл едәр, һәм дә јүксәлдәр
 Ешит инан бу сөзләрә һәр саһаһ, ахшам
 Бәдән әјилиб дилә јалварар.¹

Әдиб Әһмәд дүңянын һамар јол дејил, онун ағыр вә сәфалы күнләри олдуғуну јазаркән дејирди ки, ким әзаблара дөзә билирсә, о дүңянын сәфасыны да көрүр. Мүбариз олмаг, руһдан дүшмәмәк, һәр чәтинлик гаршысында әјилмәмәк Әдиб Әһмәдин шүары олмушдур. Онун тәрбијә һаггында сөјләдији фикирләр түрк кәнчләринин формалашмасында бөјүк рол ојнамын вә бу күн дә өзүнүн әһмијјетини итирмәмишдир.

4. Әһмәд Јасәвини тәрбијә һаггында фикирләри.

Тараханлы түркләринин банга бир нәсифәтчи шаири Әһмәд Јасәви олмушдур. Әһмәд Јасәви һаггында чохлу рәвәјәтләр вар. Дејиләнә көрә о узаг көрән, һадисәләри әввәлчәдән дујан бир шәхс олдуғу үчүн аллаһ ону јер үзүнә өзүнүн нүмәјәндәләриндән бири кими көндәрмишдир. Әһмәд Јасәви әфсанәви шаир олдуғундан түркләр ону “Өвлијјә шаири” чағырмышлар. Онун топладығы ше’рләри исә “Һикмәт” диваны адландырмашлар. Әһмәд Јасәви әсәрләриндә Исламын әсасларыны тәдир едиб ачыламагла јанашы, ше’рләриндә доғрулут, дүзлүк, намус, һатаалыг, зәһмәт вә с. кими әхлаги сифәтләри тәрәннүм етмишдир. Елми, китабы јүксәк гијмәтләндирән Јасәви јазырды: “Алимләрә китаб кәрәк, сүфиләрә мәсчил кәрәк”. Дүңја малында көзү олмајан вә сон тикәсини еһтијачы оланларла бөлүшдүрән Әһмәд Јасәви мүхтәлиф өлкәләрдән алдығы дөјәрли һәдијјәләри еһтијачы оланлара пајлајармыш. Инсан һөјәтында зәһмәти, әмәји јүксәк гијмәтләндирән вә ону јашамаг үчүн ән зәрури амил сајан Јасәви јазырды: “Һәр бир мүсәлман јемәјини, кејмәјини әмәји илә газанмалыдыр. Мүфтәхор олмамалыдыр”. Белә зәһмәт шүары илә јашајан Әһмәд Јасәви дејиләнә көрә һәр күн ибадәтдән сонра тахта гашыг вә чөмчә дүзәлдиб сатмагла доланырмыш. Өлүмүндән 200 ил сонра Әһмәд Јасәвини јүксәк гијмәтләндирән Тејмурләнк әфсанәјә чеврилмиш бу бөјүк алим-педагога түрбә тикдирмишдир.

¹ Түркүн гызыл китабы, 2-чи китаб. Бақы 1993. сәһ. 25

² Түркүн гызыл китабы, 2-чи китаб. Бақы 1993.

Түрк тарихчиси Рафик Өздәкин арашдырмаларына көрә Түрк дүниәсынын мәшһур шаир алыми Өвлијјә Чәләби дә Әһмәд Јасәвинин иәслиндән олмушлур. Гараханлы әдәбијјаты вә мәдәнијјәтиндән кәтирдијимиз бир нечә мисал бир даһа сүбү едир ки, Гараханлы түркләри Исламын күлтү һагында тәбулулдан сонра пәјғәмбәримиз Мөһәммәдин идејатарына садиг галараг онун елм вә әхлаг һагындакы фикирләрини кәнч нәслә апыламагдә бөјүк ишләр көрмүшләр. Онлар Гуранын елмә, зәһмәтә вердији жүксәк гијмәтдән чыхыш едәрәк, әмәји зинәт, елми вар-довләт, хејирхаһлыгы жүксәк инсанлыг кими гијмәтләндирмишләр. Гараханлы әдибләри өзләринин шә’р, рәвәјәт, кәлам вә диванларыны да бу мәсәләләр әтрафында мәркәзләшдирмишләр.

5. Гәзнәли түркләриндә тәрбијә.

Гәзнәли дәвләтинин илк түрк һөкмдары Маһмуд Гәзнәли олду. Солтан (пашаһ) ады илк дәфә она верилди. Маһмуд Гәзнәли мүтәрәғги көрүшлү вә вәтән гејрәти чәкән һөкмдар олдуғундан Түрк әразиләрини кенишләндирмәк вә Исламы даһа кениш јаймаг мәгсәди илә Һиндистана зәфәр јүрүшү етди. Бу јүрүш заманы о Һиндистаны, Харәзми вә Иранын бир чох әразиләрини зәбт етди. Пакистан вә Бангладеш кими 2 бөјүк мүсәлман дәвләтләринин јаранмасы да Маһмуд Гәзнәлинин хидмәти иди.

Бөјүк бир империја јаратан Маһмуд Гәзнәли мәдәнијјәт вә тәрбијә мәсәләләринә хүсуи диңәт јетирди. О, сарајына фәлсәфә, ме’марлыг, сәнәтшүнаслыг кими елмләр үзрә 400-дән чох алим дә’вәт етди. Маһмуд Гәзнәлинин зәбт етдији әразиләрдә онун шәхси кәстәриши илә чохлу сарај, чами, түрбәләр тикилди. Һәтта Маһмуд Гәзнәли зәфәр чалдығы өлкәләрдә бу зәфәрләрин нишаны кими, бөјүк абидәләр учалтды вә онларын үзәриндә халг вә орду гаршысында хидмәти олан солтанлар һагында тә’риф ил јазылар һәкк етдирди. Бу јазылар силсилә шәклиндә охундугдә һәгиги бир тәрбијә китабыны андырыр. Мәдәнијјәт, тәрбијә вә елмә жүксәк гијмәт верән Гәзнәли дәвләти гәрбдә вә шәргдә мәшһур олан Ибн-Сина вә Бируни кими түрк алимләри јетирди. Ибн-Сина (980-1037) дүнианын бир чох өлкәләрини кәзмиш, фәлсәфә, тибб, ријазиијат вә астрономија саһәсиндә дүниә әһәмијјәтли әсәрләр јазмышдыр. Онун јаздығы “Тибб елминин гануну”, “Туртулуш”, китабы, “Китаб-үн ничат”, “Әхлаг мөвзусунда рисалә”, “Ишарәләр вә ујғунлулар”, “Китаб-әш-шәфа” вә с. китаблары инди дә өзүнүн әһәмијјәтини итирмәјән әсәрләрдир. Елми билик вә тәдрүбәниң вәһдәгинә жүксәк гијмәт

верен Ибн-Сина јазарды ки, агыл, тәчрүбә вә мүшаһидә бир бүтовдур. Буилары инкишаф етдирән биликдир. Ибн-Синаја көрә аллаһ әввәлчә ағлы, сонра исә фәләк вә пәфәси јаратмышдыр.

Бируни (973-1048). Бу дөврүн ән бөјүк алимләриндән бири дә Бируни олмушдур. Онун тарих, этнографија, чографија, табииәтшүнаслыг, ријазиијат, астрономија, физика, менералокија кими елм саһәләринә аид 150 -дән чох әсәри вардыр. Бируни "Кечминн нәсилләрдән галан изләр" әсәриндә јахын Шәрг вә Орта Асија халгларынын Исламы гәбул етдикдән сонракы дөврүнүн үмуми мутәјисәли храналокијасыны јазмышдыр. Бу әсәрдә еләчә дә мүхтәлиф халгларда вә дөврләрдә ксчә-күндүзүн башлангыч вахтынын тә'јин олунмасы, шәмси вә гәмәри илләр, гәринәләр, бир сыра Түрк халгларынын бајрамлары һаггында да кеиш зонкин мә'лумат вардыр. Бируни Коперникдән 500 ил әввәл Јерин Күнәш әтрафында һәрәкәт етмәси фикрини сөјләмишдир. О, "Кечминн нәсилләрдән галан изләр" әсәринин 10-чу мәғаләсиндә чографи узунлуғларын тригонометрик методла өлчүмәси, дүняны бир чох өлкәләри илә јанашы Азәрбајҗанын Нахчыван, Әрдәбил, Тәбриз, Бәрдә, Бәјләган, Ширван пәһәрләри вә еләчә дә Бакынын аг нефт мәдәниләри, Хәзәр дәнизи һаггында да бир сыра елми мә'луматлар вермишдир.

Гәзнәлиләр Түрк әразиләрини кенишләндирмәк, Исламы јаймаг, Түрк мәдәнијјетини мүхтәлиф бөлкәләрдә инкишаф етдирмәк саһәсиндә нә гәдәр бөјүк һүнәр, шүчаәт, вәтәшпәрвәрлик нүмунәси көстәрсәләр дә Маһмуд Гәзнәлинин өлүмүндән сонра онун јаратдыгы империја тәдричән сүтута уғрады. Белә ки, Маһмуд Гәзнәлинин оғлу лазымсыз, көрәксиз, аравуран адамларын тә'сири алтына дүшдүјү үчүн атасынын јолуну давам етдирә билмәди. Гәзнәли дөвләтинин күнү-күндән зәифләмәсиндән истифадә едән гоншу башга бир сәлчуг Түрк дөвләти Гәзнәлиләрә һүчум елиб үзәриндә гәләбә чалды.

6. Сәлчуг түркләриндә тәрбијә.

[VII әсрдән башлајараг оғузлар түрк гәбиләләри ичәрисиндә өзүнүн гочағлыгы, мәрдлији вә вәтәшпәрвәрлији илә хүсуси сечиләрәк әсас мөвгә тутдулар.] Сәлчуглар XI әсрдән сонра Орта вә Јахын Шәргә јайылаараг Иран, Анадолу вә Суријаны зәбт етдиләр. Даһа сонра Мисир, Шимали Африка, Балкан, Вијана вә саирә өлкәләри тутараг Орта Асијадан Аралыг дәнизинә гәдәр бир саһәни зәбт етдиләр. Оғузлар тарихин кедишини дәјишпәрәк бөјүк Сәлчуг империјасы јаратдылар.]

Сәлчуг түркләри кәңч нәслин тәрбијәсинин, әхлагынның мәгсәдини вәтәнин әразисини кенишләндирмәк вә онун бүтөвлүжүү горуада көрдүләр. ¹

Сәлчуг дәвләтинин солтаны Тоғрул 25 ил һөкмранлыг етди. Онун өвлады олмадыгы үчүн орду сәркәрдәси, гарлааны оғлу Алп Арсланы (1029-1072) тахта кәтирди. Алп Арслан Тоғрул бәјин Сијаны фәтһ етмәк сијасәтини һәјата кечирәркәи Ширваны вә Күрчүстаны фәтһ етди. “Бәјләрим, гарлаи оғланларым сәркәрдәләрим, билиниз ки, биз әмим Тоғрул бәјин ачдыгы јолда кедәчәјик. Бу јол Түрклүјү јүксәлтмәк, јәни бир вәтән газанмаг үчүн кедәчәјимиз јолтур. Бирлији, гардашлыгы позмајын, Солтанга гаршы савашанлар хејир тапмазлар, бирликдә чалышачагы, бирликдә савашачагыг вә зәфәрләримизин мејвәсини бирликдә дәрәчәјик... Бу саагларда өзүмү дүшмән үстүнә атмаг истәјирәм. Ја мүзәффәр олуб мәгсәдә чатарам, ја нәһид олуб чәниәтә келәрәм. Мәнә гошулмаг истәјәнләр ардымча кәлсин. Ардымча кәлмәјәнләр истәдикләри јерә кетсинләр... Бу јолу тутмајанлар ахирәгдә атәш, дүнјада исә шәрәфсизлик көзләјир”. Әјниндәки ағ палтары кәстәриб дејир: “Бу мәним шәһидлик кәфәнимлир, саваш мејданында өлсәм мәни бу палтарда дәфн едәрсиниз” ¹.

Сәлчуг түркләрнин орду банчысынын әскәрләрә мүрачиәти кәңчләр үчүн һәгиги вәтәнпәрвәрлик дәрси иди. Бу чыхышда халг үчүн јапамаг, дејүш мејдаиында өлмәјин инсан үчүн шәрәфли бир иш олдуғу сөјләнилирди. Алп Арсланын мүрачиәтиндәки вәтән севкиси, вәтән руһу, вәтән гејрәти, кәңч нәсли вәтән урунда һәр чүр фәдакарлыға кетмәјә тәһрик едирди. Солтан Алп Арслан дејүшдән гачанларын намуссуз, ләјагәтсиз адамлар олдуғуну сөјләјәрәк онларын јерини чәһәнәм олдуғуну дејирди. О, белә һесаб едирди ки, шәрәфсиз јашамагданса, шәрәфли олүм даһа гијмәтлидир. Түрк халгларында олан вәтәнә дәрин мәһәббәт тәрбијәсини бу күн кәңчләримизә ашылатмагла әрази бүтөвлүжүмүзү горујуб сахлаја биләрик. Заман кәстәрди ки, 70 ил Совет һакимијјәти шәраитиндә јапајан кәңчләримиздә бу вәтәнпәрвәрлик һисси тәрбијә олунмадығындан Азәрбајчан халгы ермәни тәчәвүзү гаршысында өз торпагларында гачгына чеврилдиләр. Лакии мүстәгиллик уғрунда мүбаризә апаран Азәрбајчанын Хәлил Рза кими вәтәнпәрвәр әдибләри вурулган кәңчләримизи руһлаидырды, онлара Түрк халгларынын тарихи гәләбәләрини, гочаллыг вә мәрдијини тәрәннүм едән ше’рләр

¹ Түркүн гызыл китабы, 2-чи китаб. Бакы 1993.

Һәср едерәк кәңчләри вәтән уҗрунда олмаҗе, торпаг үчүн пәһид олмага чағырды. Гачгыһ аналарымыз өз ушагыларына “Анан мән дежиләм, анан вәтәндир” деҗе лаҗла чаллылар. Шәһид олан балаларына ағы деҗиб аҗлаҗан аналар деҗиләр: “Сиз ана торпагда раһат ујуун, бизим виҗданымыз, геҗрәтимизсиз... Шәһидләр сизсийиз, шаһидләр исә биз. Рәһмәт охујуруг сизләрә”.

Түрк халплары һәники деҗүидә һүнәр, гәһраманлыг көстәрмәҗи, һәм дә деҗүш етикасыны сахламағы өзләринин шәрәфи, намусу, бөҗүклүҗү вә сәркәрдә һәзакәти һесаб етмишләр. Мәсәлә, деҗүш заманы әсир дүшмүш Бизанс императоруну зәнчирләнмиш һалда Түрк сәркәрдәси Алп Арсланын һүзуруна кәтирирләр. Алп Арслан онун һәгигәтәи император олдуҗуну йәгинтәшдирдикдән сонра әлләрини ачдырыб деҗир: “Зәфәри сән газансаҗдын нә едәрдий? Сәни өлдүрәрдим, ја асдырардым”. Бу чавабдан хошһал олан солтан деҗир. Башга чүр десәҗдин јалаң сөҗләҗәрдин. Имперагора мүраҗиәтлә: “Сәпә нә едәчәҗими билирсәнми? Бәли үч шеҗ; ја өлдүрәчәксән, ја өлкәләри көздириб гәләбәни көстәрәчәксән”¹. Алп Арслан императорун чавабындан разы галыб ону бөҗүк тәнтәнә илә өз өлкәсинә јола салыр.

Алп Арслан дүңја шәһрәти газанмыш һүнәрли, мәрһәмәтли, ағыл саһиби бир сәркәрдә, дәвләт башчысы иди. О, әсир алынмыш бир һиҗләкәрин, онун аҗагыларына дөшәииб јалварап бир хәҗанәткар әсирий хәнчәриндән алдыгы јарадан өлдү. Алп Арслан сон вәсийҗәтиндә кәңчләрә, кәләчәк дәвләти идарә едәнләрә, вәзифә саһиби оланлара деҗирди: “Ағыллы вә тәчрүбәли бир шәхс мәнә демишди ки, һеч кими фағыр санма, өз гүввәтинә дә күвәнмә. Бу нәсиһәтә бахмадыҗым үчүн өлүм јатағындаҗам вә инди һәр шеҗи баша дүшүрәм. Мән зәфәрләрдән аҗағым алтында јерин титрәдиҗини зәнн едиб деҗирдим ки, дүңја солтаныҗам мәнә кимсәнин гүдрәти чатмаз. Бу орду илә Чини дә фәһ едәрәм”².

Алп Арслан кәңч нәслә бу нәсиһәтләри төвсийҗә едәркән, вәзифә саһиби оланлары, вар-дәвләт йығанлары тәмкинли олмага, өзүнү итирмәмәҗе, өзүндән ашағыда дуранлары, касыблары, күчсүз, чүр’әтсиз һесаб етмәмәҗе чағырырды. Инсан, адына һөрмәт етмәҗи лазым билән Алп Арслан өлүм габағы вәсийҗәтиндә өз фәһиәсиндән башгаларынын дүзкүн нәтичә чыхармасыны истәмишдир.

¹ Сәлчуг түркләри белә һесаб едирдиләр ки, вәтән торпағыны тәкчә гылынч, күч һесабына јүксәлтмәк, вәтән адына лаҗиг етмәк олмаз. Һәр кәс вәтән адландырдыгы торпағын елмини, тәһсил вә

¹ Түркүн Гызыл китабы-Бақы. 1993, сәһ. 74.

² Түркүн Гызыл китабы-Бақы. 2-чи китаб. 1993, сәһ. 74

тәрбијәсини јүксәкләрә галдырмалыдыр. Чүнки, милләтин кәләчәгидә кәңч нәслин нә дәрәчәдә дүзкүн тәрбијәсиндән асылты олачагдыр. Она көрә дә Сәлчуглар зәбт едиб јашадыглары бүтүн әразидәриә түрклүјүнү сахламаг вә онун милли мәдәнијјәтини јүксәлтмәк үчүн түркләрин ән гәдим адәт-ән'әнәләрини горулулар. Онлар зәбт етдикләри әразиләрдәки халqlарын мәдәнијјәтини әхз етмәклә дүнја мәдәнијјәтинә говушмаға чалышдылар. Сәлчуглар дөвләт гуручулуғуна, линә, әдаләтә, тәрбијә, итгисалијјата, елм, сәнәт вә әдәбијјата бөјүк әһәмијјәт верәркән өзләри дә бөјүк тә'лим тәрбијә мүәссисәләри, дүнја әһәмијјәтли әсәрләр јаратдылар. Сәлчуглар дөврүндә түрк әхлагыны: зәһмәт севәрлик, сәдәлик, руһ тәмизлији вә вәтәнпәрвәрлији халг арасында јайыб нәсилдән-нәсилә чатдырмаг ишиндә түрк суфиләринин ролу бөјүк олду.

Елмә, тәрбијә, тәһсилә вә мәдәнијјәтә бөјүк әһәмијјәт верән Сәлчуглар дүнјанын илк "Низамијјә" университетини јаратдылар. Бу университетә она көрә илк дејилрди ки, бурада дин вә һүгүддан әлавә филолокија, ријазиијат, астрономија кими дүнјәви смләр тәдрис едилрди. Бу университет өзүнүн формасы вә мәзмуну с'тибары илә елә шөһрәт газанды ки, Шәрг вә Гәрблә ачылган али тәһсил мүәссисәләри "Низамијјә" университетини өзләри үчүн модел көтүрдүләр.

Низамијјә университетинин ачылышына гәдәр Сәлчут түркләриндә кәңч нәслин тәһсили фәрли шәкилдә апарылырды. Тәһсил аланлар алимләрин јанына кедир, јахуд да алимләр евләрә келәрәк дәрс дејирдиләр.

Сәлчугларын гүдрәтли бир империја јаратмасы, елм вә инчәсәнәт сәһәсиндә бөјүк наилијјәт әлдә етмәси вә империјаны инкишаф етдирмәк зәруријјәти чохлу савадлы адамларын һазырланмасы тәләбинн ирәли сүрлү. Низамијјә университетинин јаранмасы да бу зәруријјәтлән доғмушду. Бу вахт бөјүк гәләбәләр газанмыш Сәлчут солтаны Алп Арсланын вәзири Низамимүлк дөврүн инкишаф тәләбләринә мувафиг университет ачмагы гәрарлашдырды. Бу тәдрис мүәссисәсини ачмаг үчүн чохлу вәсәнт тәләб едилрди. Солтан Алп Арслан дөјүшләрин бириндә гәләбә чалмаг үчүн сарај ә'јанларындан вә мүнәччимләриндән мәсләһәт истәјир. Бу мәсләһәтләрдән ән дәјәрлиси вәзир Низамимүлкүн мәсләһәти олур. Ону дишләјән Алп Арслан дөјүшләрдә галиб кәлир вә Низамимүлкүн бүтүн арзуларыны јеринә јетирәчәгини сөјләјир. Низамимүлк Алп Арсландан университет тикдирмәк үчүн она мадди јардым көстәрмәсини хаһиш едир. Солтан бу мәгсәдлә 60 мин динар ајырыр вә Дәчлә чајынын кәнарында, чох

мәңгөрәли бир јердә университет тикилир. Университетин нәзиңдә базар, карвансара вә мүхтәлиф тәсәррүфат объектләри илә бәрәбәр зәнкин китабхана, кениш, ишыллы муһазирә оғаһлары да вар иди. Университетдә төләбәләрин пулсуз охумасы, гәләбәләрин вә мүәллимләрин пулсуз паһар етмәси үчүн дә шәраит јарадылмышды.

! Педагогика тарихиндә дәрс-синиф системи Ј.А.Коменскиин (1592-1670) ады илә бағлыдыр. Һалбуки 500 ил Коменскидән әввәл "Низамимүлк" университетиндә дәрс-синиф системи тәтбиғ едилмишди. Шәрг вә Гәрб өлкәләринин бир чоху үчүн модел олан Низамимүлк унивеситетинә охшар (карвансара, базар, китабхана, ојун вә истираһәт мејданчасы олан) университетләр Тәбриздә, Шамда вә с. јерләрдә ачылмышдыр. Шәргдә мәшһур Нәсрин, Бейһакијјә, Бабүкгүн оғлу кими ири университет типли мәдрәсәләр олса да, онларын һеч бири Низамийјә университети гәдәр мәшһур ола билмәмишди. Низамимүлк университетиңдә дөврүн ән көркәмли Үлама вә Мүдәррисләрин (бир нөв бизим зәманәнин профессор вә академикләри) дө'вәт едилмишди. Она көрә дә Низамимүлк университети 200 ил өмүр сүрмүшдүр. Вәзир Низамимүлкә мишиәтдарлығ оламәти кими университетин фасадынын шәрәф лөвһәсиндә онун ады һәкк едилмишди.

! Сәлчуг түркләринин мәдәнијјәти вә елминдән данышаркән гејд етмәк ләзимдыр ки, бу дөврдә дөғиғ елмләр о гәдәр жүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишди ки, һәтта Өмәр Хәјжамын (1048-1122) башчылығы илә сәлчуг алимләри Јер күрәсинин күнәш әтрафында фырланмасы фикринә кәлмишләр. Онлар (Галилејдән 540 ил әввәл) Түрк Сәлчуг Солтаны Мәлик шаһын нәрәфинә Мәлик шаһ тәғвими јарадылмышды. Лакин (Исанын доғулдугу) миладидә вә (Мөһәммәд Пејғәмбәрин Мәккәдән Мәдинәјә кәлдији) һичри тәғвим Мәлик шаһ тәғвимини тез бир заманда арадан галдырса да бу тәғвимин јаранмасы факты Сәлчуг түркләринин жүксәк мәдәнијјәгә малик олдуғуну сүбүт едир. Сәлчуг түркләриндә елми биликләрин иикишафы нәтичәсиндә кағыз е'малы, бојағчылығ сәнәјеси инкишаф етмиш, тибб елмләри јажылмыш, дилчилик елми кеийиш интишар тапмышдыр. Еләчә дә Сәлчуг түркләринин һөкмранлығы дөврүндә бир сыра "Мәлик шаһ рисаләси", "Али Сәлчуг тарихи", "Султан Сәнчәрин фәһләр дастаны" адлы ири һөһмли тарих китаблары јаранды. Сәлчуг түркләрини ме'марлығ вә инчәсәнәт сәһәсиндә јаратдығлары зәриф, рәңкли јазылы чини таблар, көзәл сүжетләрлә чәкилиш сәнәт әсәрләри, онларын тиклирдији сарај, карвансара, мәсчид, түрбә, булаг, рәсм вә мүниәтурләр, дөврүјјәдә олан пуллардакы (гуш, гартал, буга) пәкилләри бир даһа Сәлчуг түркләринин жүксәк елм вә

мәдәнијјәти олдугуну сүбуг едир. Деиз аллы бир гәрб тарихчиси
“Ислам халqlарынын мәдәнијјәти” адлы әсәриндә Сәлчуқ
түркләринин жүксәк мәдәнијјәтә мәнсуб олдугуну вә онун гәрб
әлкәләринә тә’сирини белә тәсвир едир: “Түрк-ислам сәнәт
әсәрләринин, бәзәк шәјләринин Шимали Авропаја тә’сири вә
орада јайылмасынын әһәмијјәти узун мүддәт кизин галмышдыр. Бу
бу тә’сирин сәбәбини түркләрин гәрбә доғру һәрәкәти вә кәчләр
илә әлағәдар чәнуби-шимал тичарәт јолунда көрүрүк. Бу јоллардан
бири шимала доғру кичик Асија үзәриндән кечир. Дикәри, Урал
дағлары силсиләсинин чәнубушдан донүр, јахуа онлары кәсиб
кечир, Шәрги Алманијаны вә Балтик дәнизини кечәрәк
Инкилтәрәјә гәдәр чатыр. XII әсрин иккинчи јарысында һамбург,
Лүбек, Рига, Новгород кими тичарәт мәркәзләри јаранды. О
чүмләдән Москванын шәргиндәки Владимир вә Сузда, Кијевлән
даһа чох әһәмијјәтә маликдир. Ислам-түрк сәнәти үслубунун
Авропада һараја гәдәр јайылдығына, бу күн, бу ики шәһәрин гәлим
килсәләринин фасадлары шаһидлик едир”¹. Бир сыра Авропа вә
совет дөврү тәдигатчылары бу күнки кәчләримизә Түрк
тарихини, анчаг керилик, авамлыг вә чәһаләт кими тәғдим етмәјә
чалышмышлар. Бу күнки кәчләримиз Түрк тарихини, еләчә дә
онун тәрбијә тарихини дәриндән мәнимсәмәлидир. Түрк
халqlарынын тәрбијә вә мәктәб тарихини дәриндән мәнимсәмәк
үчүн онун инкишафында бөјүк рол ојнамыш Ислам тәрбијәси вә
Ислам мәктәбләринин тарихи һаггында мә’лумат алмаг зәруридир.

¹ Деиз-Ислам халqlарынын тарихи. Һәјдәр Баммат-Гәрб мәдәнијјәтинин
инкишафында мүсәлманларын ролу. Бақы. 1994.

ИСЛАМ ТӘРБИЈӘСИ ВӘ ИСЛАМ МӘКТӘБЛӘРИ.

Әсәрин әввәлки болмәләриндә Исламын гәбулундан әввәки әрәбләрин мәишәти, иғтисадийјаты вә тәрбијәси һаггында данышылды вә кәстәрилди ки, Ислам дининин гәбулу әрәбләрин күчлү инкишафына сәбәб олду. Бу идеолокијанын сәјәсиндә әрәбләрин һәјатында, тәрбијә вә әхлагында бојук дөһүш јаранды. Әрәб дүнјасында олан бу инкишаф о заманкы гәрб дәвләтләрнин мәркәзләри олан Бағдад вә Мисирдә даһа сүр'әтлә һәјата кечли. Бу өлкәләрдә доврүн инкишаф сәвијјәсинә мувафиг јени-јени мәктәбләр ачылды. Бу мәктәбләрдә ријазийјат, астрономија, һәндәсә, минеролокија кими дәғиг елмләр тәдрис едилди. Дүнјәви мәктәбләрин ачылмасы вә дәғиг елмләрин кениш вүс'әт тапмасы малдарлыкта мәшғул олан кәчәри әрәбләрин мәишәтини дәјишди. сәнајәсини инкишаф етдирди, елмин мүхтәлиф сәһәләринин әмәлә кәлмәсинә шәраит јаратды. Белә вәзијјәт әрәбләрин бир чох өлкәләрдә мәдәни, иғтисали вә сијаси әләғәләрини кенишләндирди.

Исламы јаратмыш вә јаймыш олан әрәб өлкәләринин инкишафы јавап-јавап гәрбә дөғру аддымлады. Әкәр Гәрб мәктәбләриндә ушағлара Јер күрәсинин һамар олдуғу өјрәдилдирсә дә, әрәбләр өз мәктәбләриндә чоғрафија елмини глобусла кечирдиләр. Франсыз алими Густава Ле Бон јазырды: “Авропа вәһһи заманларынын ән гаты гаранлығында боғулдуғу бир вахтда Ислам даирәсиндәки Бағдад вә Куртубә сәнәт вә елм ишһаһларыны бүтүн дүнјада јајаи ики мәдәнијјәт мәркәзи иди”¹.

Даһа сонра башға бир С.Рислер аллы гәрб тарихчи алими јазырды: “Беп әср бојунча Ислам елмләри, јүксәк мәдәнијјәти вә гүввәти илә дүнјаја нүмунә олду. Јуған фәлсәфәси вә елм хәзинәләринин вариси олан мүсәлманлар бу хәзинәләри Ислам фикирләри илә зәңкипләшдирдикдән сонра Гәрбә-Авропаја вердиләр. Беләликлә, орта әсрдә Исламијјәт Авропанын мәдәни һәјатыны кенишләндириб инсанларын фикир вә мә'нәвијјатында дәрин бир из бурахды”².

Әрәб мәдәнијјәти, инчәсәнәти вә тәрбијәсинин Авропаја тә'сириндә әсас ролу Испанијада јашајан әрәб ичмалары олдулар. Авропа илк дәфә ме'марлыг, астрономија вә мусиги сәһәсиндә

¹ Gustave Le Bon “La Civilisation des Arabe”

² Yagues, C. Riesler “La Civilisation des Arabe” Paris 1965 (Һәјдәр Баммат-Гәрб мәдәнијјәтинин Инкишафында мүсәлманларын ролу Бақы 1994)

мәлүматы Испанијадан алды. Испанијаиын Карлова шәһәриндә ачылмыш Уииверситетдә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән тәләбәләр тәһсил алырдылар. Әрәб мәдәнијјәти, Ислам тәрбијәсә вә әхлағи илә јажындан таныш олан вә ону мәнимсәјән университет тәләбәләри бу мәдәнијјәти дүнјанын мүхтәлиф өлкәләринә јаддылар. Исламијјәт христиан схоластикасына нүмунә олду. Франсыз тарихчиси Саншәт Алборноз бу барәдә белә јазырды: “Авропанын бөјүк бир учурума јуварланмағ, өзүнү дағдыб мөһв етмәк дәрәчәсинә салдығы бир заманда Ислам мәдәнијјәтинин Испанијада јайлыб парладығыны унутмағ олмаз”¹.

Ислам дини Әрәб елминин әсасыны тәшкил етди вә бу сәһәдә илк аддым атылды. Динин, елмин вә һүтүгун әсасы олан Гуран һәр шәји тәчрүбә васитәси илә јохламағы, реал һәјатда тәғбиг етмәји ирәли сүрдү. Бу тәчрүбәләрдән бири дә “Сәрф-нәһф” мәктәбләринин ачылмасы иди. Бәсрә вә Куфәдә ачылан мәктәбләр арасында елми, дини рәғабәт әмәлә кәлди. Мөһәммәд Пејғәмбәрин вәфагындан сонра исә бу мәктәбләрдә Илаһијјәт елми тәдрис едилди.

Илаһијјәт елминин тәдғиги сәһәсиндә чалышан јени дин хадимләри јетишди. Елмин, илаһијјәтин вә һүтүгун кениш јайылмасы илә әлағадар Искәндәријјәдә бөјүк бир китабхана јаранды. Бир сыра тәдғигатчыларын, о чүмлөдән Ислам тәрбијә тарихи илә мөшғүл олан мөһшәчә Алман Шмидтин дедијинә кәрә бу китабхана 634-чү илдә Ислам дининин илк хадимләриндән олан Әмәр тәрәфиндән әсасландырылмышдыр. Китабхана ромалылар тәрәфииндән јандырылмышдыр. Китабхана јарадыларкән мүртәчә дин хадимләри белә һесаб едирдиләр ки, дүнјанын бүтүн ишләри вә елмләри Гуранда јазылдығы үчүн о башга јердә тәкрар едилә билмәз. Она кәрә дә мүсәлман әләминә китабхана лазым дејил.

Лакин мүтәрәғги мүсәлман диндарлары, илаһијјәт алимләри елми јүксәк гијмәтләндирәрәк сүбүг едирдиләр ки, “Һәзрәғи Пејғәмбәр һәмишә елмләрә јүксәк гијмәт вермишдир. Онун бирчә “елм Чиндә белә олса арајын” вә јахуд “елми өјрәнин, өјрәндијинизи дә халға өјрәдин. Дини вәзифәләринизи өјрәнин вә халға өјрәдин. Гураны да өјрәнин вә халға өјрәдин. Чүнки мән өләчәјәм, әкс һалда елм јох олар, фитнә мејдан охујар. Ики нәфәр далашса онлары аралашдыран олмаз” кәламлары Мөһәммәд Пејғәмбәрин елмә вердији әң јүксәк гијмәт иди. Гурандан кәтирилән игтибаслар кәстәрир ки, Гураны мүкәммәл охујан һәр

¹ Lancher Alborno - L' Es pange et L' Islam (Һәјдәр Баммат-Гәрб мәдәнијјәтинин инкишафында мүсәлманларын ролу Бақы 1994)

бир шәхс орада Пејгәмбәрин елм һаггында гиймәтлин кәстәрләрине тапа биләр.

Мөһәммәд Пејгәмбәр елмә жүксәк гиймәт вердији үчүн гәдим Јунаныстанын коркәмли фикир нүмајәндәләринин фәлсәфә, тибб, астрономијаја аид әсәрләри Әрәб дилинә тәрчүмә едилли вә мусәлман әләминдә алимә жүксәк һөрмәт олду. Әләвијјә дөврүндә Ислам мәдәнијјәтинин инкишафына Бизанс мәдәнијјәти, Јуанлар чилин тә'сир кәстәрдиләр. Исламын инкишафынлан вә чичәкләнмәсиндән парһат олаи јуанлар онун инкишафына мане олмага чалышдылар. Бу дөврдә Әрәбләрин әсас мұәллими Јуанлар олдуғундан онлар шиә вә сүннү мәзһәбләри арасында гызындырычы рол ојнајараг онларын арсындакы зиддијјәти даһа да ләринләпидирмәјә чалышырдылар. Јуанларын бу гыстанчылыг чәһдинә бахмајараг Бишопкрат, Аристотел вә с. бу кими бөјүк алимләрин әсәрләри Әрәб дилинә тәрчүмә едилди.

Ислам мәктәбләриндә ријазийјат вә астрономија саһәсиндә чалышан јуан алимләринин әсәрләри кениш шөһрәт тапды. Багдадын мәркәз кими фәәлијјәт кәстәрмәси Әрәб, Јуан елмини даһа да гүввәтләндирди. Мәсәлән, Багдадын Шамазија рәсәдханасы ушдузларын һәрәкәтләрини мұнаһидә едиб һесаблады, Суријанын мұхтәлиф јерләриндә бир нечә рәсәдхана ачыды. Бу рәсәдханаларда илк дөфә күнәшин мұхтәлиф фәсилләрдәки вәзијјәти мұәјјәнләшдирилди.

Әрәб елминин инкишафына тә'сир едән амыләрлән бири дә Әрәстунун (Аристотел) әсәрләринин Әрәб дилинә тәрчүмә едилмәси олду. Бу әсәрләр Әрәб алимләринин јени әсәрләр јазмага, Әрәстун әсәрләринә комментарија вермәјә, ону тәһлил етмәјә, елми мұбаһисәләр кечирмәјә сөвг етди. Әрәб алимләринин бу елми мұбаһисә, мұзакирә вә елми әсәрләринин нәтичәләри Авропаја, христиан әләминә кечмәјә башлады. Һәтта бир чох Авропа алимләри Әрәбләрин елми нәтичәләрини мәнимсәјиб өз адларына чыхдылар вә Авропанын көпфи кими гәләмә вердиләр.

Јуан мәдәнијјәтинин белә гүввәтли тә'сиринә бахмајараг Јуан дили Әрәбләр ичәрисиндә кениш јайылмады. Әрәбләр Јуан дилини билмәдикләриндән, јуан мәдәнијјәтини гәбул етмәдиләр. Јуан елмәринин вә алимләринин кәмәји илә Әрәбләр өз елмәрини вә алимләрини јетирдиләр.

С Әрәбләрин елминин вә сәнајесинин инкишаф дөврүнүн бир мөрһәләси дә Һарун-Әр-Рәшидин дөврүндә башлады. Елм вә тәһсилә жүксәк гиймәт верән Һарун-Әр-Рәшид Багдадда академија ачды, Мәшһур Јуан ријазийјатчысы Леону сарајына дә'вәт етди. Һарун-Әр-Рәшидин сарајында чохлу астроном, астролог, ријазийјатчы топланды вә 300 алимин иштиракы илә "Тәдтиг

сөйжәһәти” салнамәси язылды. >Халг елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә бөјүк ишләр кормуш бу алим-дөвләт банчысынын шәрәфинә мұхтәлиф рәвәјәтләр јаратдылар, “Мин бир кечә” әфсанәсини дә она һәср етдиләр.>

Исламијјәтин күчлү, мүтәрәғти тә’ири нәтичәсиндә Иран, Сурија һәләб, Шам вә с. јерләрдә елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә чилди дөнүш јаранды, елмә вә алимә бөјүк еһтирам вә һөрмәт олды. Багдадда чалышсан, мүсәлман олмајан алимләрә дә мүсәлман алимләри гәдәр һөрмәт вә еһтирам едилди. Әрәбләр арасында алимин дили, дили вә милијјәти нәзәрә алынмады.

1. Илк өзәл Ислам мәктәбләри.

Ислам әләминдә илк тә’лим-тәрбијә очағлары Исламын тәблиғи илә башламышды. Мәһәммәд, Пејғәмбәрлијини 3-чү илинә кими Гураны ојрәдиб исламы кизии шәкилдә тәблиғ етмишдир. Һәзрәти Хәдицә, Әли, Зейд вә Әбу-Бәкир исламы илк дөфә тәбул етдиклән сонра Мәһәммәд Пејғәмбәр (Пејғәмбәрлијини 4-чү илиндә) силаһдашлары илә бирликдә Мәккәлиләри башына јығараг Гураны ачыг ашкар тәблиғ етмәјә башлады.

Пејғәмбәр тәблиғатыны Гураны охумагдан башлады. Илк өзәл мүсәлман тә’лим очағларынын јаранма тарихи дә бурадан башлады. Мәшһур түрк тарихиси Фарук Бајрағдар¹ илк өзәл тә’лим очағларынын евләрдә, мәсчиддә, вә сүффәләрдә кими 3 јердә кечлијини сөјләјир.

Евләрдә тә’лим. Мәһәммәд Пејғәмбәр исламы илк дөфә евиндә тәблиғ етмишдр. Әтрафына топацығы мүсәлманлара Гураны ојрәтмәклә јанашы, габилијјәтли тәләбәләрлә Исламы јаймаг үчүн мұхтәлиф тәблиғатчылар һазырлады. Белә тәблиғатчылардан бири дә (Пејғәмбәрин исламы јаймаг үчүн Мәдинәјә көндәрдији тәблиғатчысы) Мүсаб-Үмери иди. Белә тәблиғатчыларыш сә’ји нәтичәсиндә исламы тәбул едәнләрин сајы о гәдәр чоһалды ки, артыг ев тә’лими вә тәблиғаты кифәјәт етмәди.

Инди бу тәблиғаты апармаг үчүн кениш аудиторија лазым иди. Бу мәгсәдлә һәзрәти Мәһәммәд 622-чи илдә Мәккәдәи Мәдинәјә көчәркән кениш бир торпаг саһәси алды вә Рәсул Икрам адлы бир ме’мар мұһәндисин көмәји илә үч һиссәдән ибарәт мәсчид тикдирди. Мәсчидин биринчи һиссәси намаз гылмаг үчүн нәзәрлә тутулан бөјүк бир салон иди. Икинчи һиссәси исә Гураны ојрәтмәк вә тәблиғ етмәк үчүн олан јер иди. Үчүнчү һиссә исә

¹ Китабдакы Ислам мәктәбләри һағындакы мә’лумат мәшһур түрк алыми Доктор Фарук Бајрағдарын тәдигатына әсасланыр.

Мөһөммәд Пейғәмбәрин айләсинә мәхсус олан отагдан ибарәт иди. Бу мәсчил о заман халгын ибадәт, тәһсил вә топланты јери олмушду.

Мәсчилдә Гураны өјрәнмәк үчүн кәнар јерләрдән кәләи тәләбәләр үчүн дә јатаг јери вар иди.

Үчүнчү өзәл тә'лим очагы сүффә иди. Јухарыда гејд елијимиз кими Мөһөммәд Пейғәмбәрин Мәдинәдә тикдирлији үч һиссәли мәсчидин бир саһәси сүффә адланмышдыр. Бу отаг илк Ислам мәктәби олду. Сүффәдә 400-ә јахын кәлди-кәдәр тәләбә вә 80-ә гәдәр јашајан тәләбә охујурду. Јашајан тәләбәләрин јерләри тахминән индики бизим интернага бәһзәјирли.

Сүффәнин мејдана кәлмәси илә Ислам тә'лимиилә әсаслы дөнүш јаранды. Сүффә өзүндән бир нечә әср сонра Авропада вә башга гит'әләрдә топлу һалда јаранан мәктәбләрдәки дәрс-синиф системи үчүн модел олду. Сүффә давамлы шакирд тәркиби олан мәктәб иди. Сүффәдә тә'лим-тәрбијә ишләринә, низам-интизама чидли дигтәт јетирилирди. Бурада шакирдләр ахшам дүшүкдә нөвбә илә шамтары јандырмалы иди. Сүффәдә һамыдан тәмизлијә риајәт етмәк тәләб олунурду¹.

Сүффәдә тәһсил алаи тәләбәләрин әксәријјәти касыб иди. Ошларын кәјими бәдәнләрини өртән ағ парчадан ибарәт иди. Сүффәдә охујан ушаглар һәм дә өзләрини малди чәһәтдән тә'мин етмәк үчүн ишләјирдиләр. Пешәси олан тәләбәләрин јашајышы даһа јахшы иди. Пешәси олмајанлар исә мүхтәлиф ишләрлә: одун сатмаг, су дашымаг, варлы адамларын јүкләрини кәтүрмәк вә с. илә мәһиғүл олурдулар.

Һәзрәти Пейғәмбәр пешәси олмајан касыб ушаглара она кәтирилән сәдәгәләрдән вә һәдијјәләрдән пәј вериб кәмәк едәрди.

Һәзрәти Пейғәмбәр гадынларын да тәһсилинә хүсуси дигтәт јетирәрәк дејирди: 'Әлим һәр бир мүсәлмаиа истәр киши олсун, истәрсә дә гадын вачиблир'². Бу фикри тәчрбәдә һәјата кечирән Мөһөммәд сүффәдә һәфтәдә бир дәфә гадынлара дәрс деминидир. Она кәрә дә һичрәтин биринчи әсриндә Әрәбистанда чоһлу јүксәк савадлы гадынлар јетишмишдир.

2. Исламда рәсми тә'лим мүәссисәләри.

Ислам тә'лим мүәссисәләри дә башга мүәссисәләр кими чәмијјәтин мәгсәд вә вәзифәсиндән, игтисади инкишафындан асылы олараг тәдричән дәјишмиш вә тәкмилләшмишир. Фарух Бајрагдарын тәдигатындан ајдын олур ки, Ислам аләминдә

¹ Билкиз Әләддин-Мөһөммәд Пейғәмбәрин һекајәси-Бақы, Кәңчлик 1991.

² 101 һәлис, Бақы, "Кәңчлик", 1990, сәһ.7

апагыдакы (рәсми тә'лим мүүссисәләри мөвчуд олмун вә о,
онлары белә сәчијјәләндирмишдир¹ :

1. Мәсчид-Чами.2. Күттаб (китаб) вә ја мәктәб. 3. Үлама
евләри. 4. Мәдрәсәләр.)

Исламын тә'сири илә јаранан мәктәбин вә елмин төмәли
Мәсчид-Чамиләрдә гојулмушдур. Мәсчид-Чамиләрин илк
фәалијјәти дәрслә башламышдыр. Илк иләр ушаглара дини
фәннләр тәдрис едилирди. Мөһәммәд Пејғәмбәрин заманында
елми биликләр Мәсчидләрдә өјрәнилдијиндән мүүллим мәсчиддә
отурар вә ону динләмәк истәјәнләр мүүллимин әтрафына
топлашараг "һалака"² тәшкил едәрдиляр. Һалакалардан чыхан
мүдавимләрин һәр бири Гураны вә елми биликләри јаймаг үчүн
Мәсчид ачмаға вә онлары мәктәб адландырмаға чалышырдылар.
Бөјүк түрк сәјјаһы Өвлүјјә-Чәләбинин дедијинә көрә һичрин 3-чү
әсриндә Бағдадда 30 минә јакын Мәсчид вармыш. Һәр кәс өз
евинин бир көзүнү мәсчид адландырыб дәрс дејәрмиш.
Сәјаһотнамәләрдән ајдын олур ки, бу мәсчидләр һәмишә тәһсил
аланларла долу олармыш. Мәсчид вә Чамиләрин тәдрис планына
Гуран, һәдис вә фикһ кими дини фәннләрлә јанашы, әрәб дили,
тарих, әдәбијјат, тибб, астрономија вә космографија елмләри дахил
олмушдур. Мәсчид вә Чамиләрдә охујанларын сајы күн күндән
артдығындан вә охујан тәләбәләрини сәвијјәси јүксәлдијиндән
Һәзрәти Пејғәмбәрин дөврүндә башлајан тәдрис вә онун үсуллары
дөврүн тәләбәләринә чаваб вермәдији үчүн јени мәктәбләрин
јаранмасы зәруријјәти мејдана чыхды ки, бу да "Күттаб" олды.

"Күттаб" сөзүнүн әсл мә'насы јазы јазмаға өјрәдилән јер
демәкдир. Ислама көрә мәктәб һәм дә ушагларын Гураны
өјрәндикләри јердир. Белә "Күттаб"лар Исламдан әввәл Будда
дөврүндә дә мөвчуд олмушдур. Исламын тәбулу вә онун јайылмасы
үчүн тә'лим -тәрбијә мүүссисәләринин јаранмасына чидди еhtiјач
әмәлә кәлдији заман Исламдан әввәлки мәктәбләрин
тәчрүбәсиндән истифадә едилди.

Бәдир³ мұһарибәсиндән сонра исә мәктәбләр һәр мүүллимин
евиндә јерләниди вә кениш јайылды. Илк әввәлләр мәктәбләрдән

¹ Доктор Фарук Бајрагдар-Ислам тә'лиминдә мүүллим вә тәләбә мұнасибәтләри.
Истанбул. 1987.

² "Һалака". Бизим индики аудиторијадакы тәләбә контингенти иди. Һалаканын
бөјүк, кичиклији мүүллимин дәрәчәсиндән, онун елми савадындан асылы иди.

³ Бәдир мұһарибәси. Һичрәтин 2-чи или Рамазан ајында Мөккәлиләрин
Мәдиналиләрин үзәринә бөјүк орду илә мұһарибә е'лан етмәси вә мөглубијјәтә
уғрамасы иди.

ушагларын жазыб охумасы үчүн олан бир јер кими истифаде едилди. Даһа сонралар бурада Гуран вә елми биликләр өјрәнилмәјә баһлады. Ислам аләминдә "Куттаб"-лар һичрин 4-чү әсринә кими ән ушгар шәһәр вә кәндләрдә дә ачылды. Дин хадимләри ушагларын мәсчидләри чиркләндирмәсиндәи горхараг, мәктәбләри мәсчидләрин ичәрисиндә дејил кәнарда ачылмасыны гәрара алдылар. Мәктәбләр мәсчидләрин јанында, бә'зәп дә ондан хејли кәнарда ачылырды.

"Куттаб"-ларда адәтән бир мүәллим ишләјирди. Бә'зәп јүксәк сәвијјәли тәләбләр үчүн 2-чи мүәллим дә дә'вәт едилирди. Чами вә Мәсчидләрдә мүәллимләр пулсуз ишләдикләри һалда "Куттаб"-ларда мүәллимин һөрмәтини вә дәјагәтнини галдырмаг үчүн она әмәк һаггы ајырдылар ки, бунунла да мүәллимлик бир пешә кими әсасландырылды. Ушаглар "Куттаб"-лара 3 јашындан 7 јашына кими гәбул едилирдиләр. Бурада 18 јаша гәдәр (һәдди-булуға чатана кими) охуја биләрдиләр. Бу мәктәбләрдә оғлан вә гызлар 7 јашына кими биркә гәһсил атырдылар. 7 јашындан сонра гызлар мәктәбдән чыхарылыб ев ишлри илә мәшгул олурдулар. Чох надир һалларда варлы адамлар евә мүәллим чағырыб гызларына јазы, оху вә Гураны өјрәдирдиләр.

Бир сыра Ислам тәдигитчыларынын фикринә көрә "Мәктәб-Куттаб"-ларын тәдрис планы вә програмлары һәзрәти Өмәр тәрәфиндән тәртиб едилмишләр. "Куттаб"-ларда ашағыдакы фәннләр өјрәдилрди: Јазы, оху, Гуран, практики сәрф, практики нәһв, әрәб дили. Бу фәннләр мәктәбдә мәчбури фәннләр иди. Ријазийјат, ше'р, тарих, сәрф-нәһвин нәзәри мәсәләләри исә факүлтәтив фәннләр сырасына дахил иди. Тәдрис планында ән чох јер верилән Гуранын өјрәдилмәси иди. Она көрә дә бүтүн дәрсләрин әввәли Гуранла башлајырды. Тәдрис планында кәстәрилән фәннләри өјрәнмәклә ушагларын күчү, габилитәти һафизәси вә с. психоложи хусусјјәтләри нәзәрә алынырды.

"Куттаб"-ларын заһри вә дахили көрүнүшү сәдә вә бәзәксиз олурду. Бурада мүәллим күрсү әвәзинә һәсирин вә јахуд килимин үзәриндә барлаш гуруб отуармыш. Отада ушагларын јазы тахгасыны силмәк үчүн су илә долу габ гојулурмуш. Бу мәктәбләрдә дәрсләр белә кечиләрмиш. Мүәллим синифдә отуран һәр бир шакирдә лөвһә әвәзи кичик тахта парчасы вә ағ рәнк верәрмиш. Ушаглар әввәлчә бу лөвһәни рәнклә малалајар, лөвһә малаланыб гуртардыгдан сонра мүәллим гамышдан дүзәлмиш гәләми илә лөвһәнин үзәриндә әлифбанын бүтүн һәрфләринин пәклини чәкәрмиш. Шакирдләр һәмин һәрфләрин үстүндән мүрәккәб батырылымыш гамышла тәкрарән кедәрләрмиш. Беләликлә, ушаглар һәрфләрин адыларыны әзбәрләјәрмиш.. Бу үсүл

јоручу, чансыыхчы олдугу үчүн шакирдләрде оху вәрдишләрини формалашмасы узун мүддәт чәкирди.

Ушаглар мәктәбә күн доғана ким топлашар вә наһара гәдәр тәнәффүзсүз охујарлармыш. Дәрсләр наһардан сонра јенидән башлајыб, күн бағана гәдәр давам едәрмиш. Шакирдләр Гураны мүәјјән бир һиссәсини, јарысыны, јахуд там өјрәндикдән сонра валидејиләр бүтүн шакирдләрә, мүәллимләрә вә әтрафда олар фәгир, кимсәсиз ушаглара бөјүк гонаһлыг верәрләрмишләр.

“Күттаб”-ларда чәза вә рәғбәтләндирмә үсулларындан да истифадә едилмишдир. Мәсәлән, мүәллим дигәтәсиз ушаглара чубугла вурармыш, бөјүк күнаһ етмиш ушаглара исә мүәјјән мигдар чубуг ајрылармыш ки, буна да “фалагта” дејәрләрмишләр. Чәза нөвләриндән бири дә нәсиһәт иди. Ушаглар кобуд һәрәкәт етдикдә нәсиһәт вачиб сајылырды. Мәктәбләрде белә һесаб едилирди ки, нәсиһәтин инчә тәсирли олмасы ушағары көзә давраиыша гәһрик едә биләр. Бу хүсусда һәзрәти Пејғәмбәр дејирди: “Дин анчаг нәсиһәтдир”, “Хошбәхт олан баштасындан нәсиһәт аландыр”. Һзрәти Пејғәмбәр чәзада һәдди ашмамағы сөјләјәрәк дејирди: “Чәзаландырачагсанса күнаһын мигдарына көрә чәзаландыр. Әкәр күнаһ ишләјән төвбә едирсә ону әфв ет”. Мәктәбләрде ушагларын тәрбијәси мүәллимә тапшырылдығыннан мүәллим мәктәбдән кәнар вахтларда да ушагларын ләјагәтсиз һәрәкәтләри үчүн чәза иовү мүәјјәнләшдирәрмиш. “Күттаб”-ларда ушаглары тәрифләмәк, тәбәссүмлә гаршыламаг, мәрифәт саһиб оланлара мүәллим әвәзи Гураны охумаға ичәзә вермәк вә мүәллимин көмәкчиси олмаг кими рәғбәтләндирмә үсулларындан истифадә едиләрмиш. Бу мәктәбләр чох чүз’и дәјншикликләрлә мүсәлман өлкәләри үчүн модел олмушдур. “Күттаб”-лар кениш јайылдығындан вә дәрин билик вә бачарыглар вердијиндән онлар бизим әсримизә гәдәр мәктәб ады илә кәлиб чыха билмишләр.

3. Үлама евләри вә мәдрәсәләр.

Чәмијјәтин инкишафы вә тәһсилин кенишләнмәси нәтичәсиндә бир сыра елм вә дин хадимләри јетишди. Онлара Үлама дејирдиләр. Онлар Гураны изаһ етмәк, ону елми нәгтеји-нәзәрдән тәһил етмәклә јанашы, һәм дә елми мәсәләләрлә мәшгул олурдулар. Үламадар дәрсләри евләриндә кечәрдиләр. Әслиндә ев тә’лими о гәдәр дә мәгсәдә мүвафиг дејилди. Бир тәрәфдән евдәки адамларын раһатлыгы позулурду, диқәр тәрәфдән исә һәм евдәки, һәм дә дәрс алан ушагларын тәрбијәсинә дигәт јетирмәк хејли чәтин олурду. Бу чәтииликләрә бахмајараг Үлама евләри бир нечә

эср елм өјрөдилөн јер олмушдр. Мәсәләң, Ибн-Сина төлөбөлөрүнө
“Өл-гауи вә әсл шөфә” әсәрини охутмуш, Ибн-Гәззали евинә
тәһсил верөркән кечә јарысына кими дини мәсәлөлөрлө јанашы.
елми мүбәһисәләр, суал-чаваб апарармыш. Бө’зән варлы адамлар
Үләмалары евләринә дә’вәт едиб, ушагларына фәрди тәһсил
верирдиләр. Гејд стмәлијик ки, сонралар мәдрәсәләрин
јаранмасында Үләма евләринин бөјүк ролу олмушдур. Чүнки
ушаглар бу евләрдә тәкчә оху, јазы, Гуран дејил, һәм дә
астрономија, һәндәсә, ријазийјаг, космографија, фәлсәфә, тибб,
ишәһијјәт елмләринин нәзәри әсасларындан да кениш мә’лумат
верилрди. Ушаглары тәһсиллә, елмлә марағландырмағ үчүн Үләма
евләриндә чәзә верилмирди, дәрсләрә давамијјәт азад иди, ушаглар
бу евләрдә күләр үзлө, шприн диллә гарышыланырды. Она көрә дә
Үләма евләри һәминә төлөбөлөрлө долу олармышы.

Тә’лим вә тәрбијә мүәссисәләринин јаранма тарихи чох
гәдимдр. Бир сыра Түрк тәдигатчыларынын әсәрләриндә
мә’лум олур ки, мәдрәсә типли мә’бәдләр Ујгур түркләринин
әразисиндә олмушдур. Миладдан әввәл 3-чү әсрдә хејријјә мәғсәди
илә тикилән мә’бәдләр Будда раһибләринин игәмәткаһы
олмушдур. Бу мә’бәдләрдә динлә, мәдәнијјәтлә мәшғул олмат
истәјән төлөбәләр тәһсил алмышлар. Түркүстанда апарылан
газынтылар заманы тапылан вәғф сәнәдләриндән ајдын олур ки,
Исламдан чох-чох габаг Буддистләрин тибб вә диқәр пешәләр
верән мәдрәсәләри олмушдур. Бу дөврүн мәдрәсәләри илә
танышылығ костәрир ки, Ислам дөврүнүн мәдрәсәләри јеңи
олмајыб Будда тәһсил мүәссисәләринин давамы олмушдур.
Мәсәләң, Будда дөврүндә тә’лим-тәрбијә очаглары мә’бәдләр
әтрафында мејдана кәлдији кими, Исламда да бу мүәссисәләр
мәсчиләрин ичәрисиндә вә харичиндә јаранмышдыр. Будда
мәктәб вә мәдрәсәләри, вәғф сәнәдләри вә низамнамәләри илә
ганунләшдирилдијн кими, Исламда да тә’лим вә тәрбијә
мүәссисәләринин ганунлашдырылмасы ејнән белә олмушдур. Будда
тәдрис мүәссисәләри мәғсәд вә хидмәт саһәләринә көрә мхтәлиф
пиллә вә шө’бәләрә ајрылдығы кими, Ислам тәһсил
мүәссисәләриндә дә буну мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Буддада
олдуғу кими Исламда да тәдрис мүәссисәләринин мүәллимләри
диндарлар олмушлар. Һәм Будда, һәм дә Ислам тәдрис
мүәссисәләриндә мүәллимләрә мааш верилмиш, фикир азадлығы

1 Будда раһибләринә Төјјумлар дејирдиләр.

2 Вәғф-һәр бир шәхсин дини әгидәси вә хејријјә мәғсәди илә дөвләтә, ичмаја
хүсуси шәхсләрә вердији шәхси әмлакдыр. Бу әмлак торнағ, бина, мәктәб вә
ола биләр. Вәғфләр мүсәлман диндарлары үчүн доланачағ мәнбәји олмушдур.
Вәғф саваб һесаб едилирли.

наким идеолокијанын тәләбләриндән кәнара чыхмамыш вә давамијјәт азад олмушдур. Булда мәктәбләриндә олдуғу Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә дә дини елмләрлә јанашы дөврүн тәләбләринә мувафиг дүнјәви елми верилмишдир. Буддада да, Исламда да мәктәб вә мәдрәсәләр вәифләрин һесабына ачылдығы кими тәләбләр дә хејријјәт адамларын һимајәси илә тәһсил алмышлар.

Көрүидүјү кими Ислам өзүндән әввәлки тәһсил мүәссисәләриндә јахшы нә варса көтүрүб өз тәһсил системини даһа да тәкмилләшдирмәјә јөнәлтмишәр. Исламын елмә, тәһсил мүнасибәтини әсас көтүрән мүсәлман дөвләт халимәрә, Уламалары ачдылары мәдрәсәләри дүнјәвиләшләндирәчәк онлары һәм форма, һәм дә мәзмун етибары зәнкинләшдирмәјә чалышмышлар. Она көрә дә Ислам мәдрәсәләринин һәр бири өзүнә мөхсус орижиналлыгы илә фәргләнмиш вә әсрдән әсрә тәкмилләшәрәк XX әсрин әввәлигә кими кәлиб чыхмышдыр.

Исламијјәт дөврүндә ады илә мәзмунуну тамамлајан әср мә'насында ишләдилән илк мәдрәсәләр IX-XI-әсләрдә Бағладда јаранды. Бу илк мәдрәсәләрдә кәлам, һәдис, тәфсир кими Ислам елмләри илә јанашы Гурандан елмин, тәһсинин әһәмијјәтини ачыглајан тәрбијәви һәдисләр дә өјрәдилмишдир. Мәсәлән, "һәч биләнләрлә билмәјәнләр бир сајыла билмәз. Еј Рәсулум, мәним елмими артыр. Елм һәм гадылар, һәм дә кишиләр үчүн фәјдалыдыр. Елм өјрәнән газанчда јарыдыр".

Бә'зи ислам тәдигатчыларынын мүлаһизәсинә көрә илк Ислам мәдрәсәси Бағладда ачылан "Бөјгүл-һикмәт" олмушдур. Бу мәдрәсәнин үләмалары елм саһәләрини кеишләндирир вә зәнкинләшдирирдиләр. Бу барәдә франсыз алими Седиллот јазырды: "Бағлад мәдрәсәсини ликәрләриндән ајыран хүсусијјәт елми мә'надакы "чалышма методур". Бу да билинәндән билинмәјәнә кедиш (мә'лумдан мәчһула), нәтичәләрдән сәбәбләри чыхармағ үчүн мүшаһидә апармағдыр вә анчағ тәчрүбә илә сабит олан һадисәләри гәбул етмәкдир. Әрәбләр, IX әсрдә узун мүддәт сонракы бөјүк кәшфләринилә тәтбиг едикләри бу мәһсуллар елми метода саһиб идиләр"¹. Бу мәдрәсәдә Чами вә мәсчидләрдән фәргли оларағ дүнјәви елмләр тәдрис едилмиш. тәһсил хүсуси нәзарәт алтында һәјата кечмиш вә тә'лим -тәрбијә

¹ L.A. Sedillot-Histor des Arapes-Paris, 1854 (Әрәбләрин тарихи) (Һејләр Баммат-Гәрб мәдәнијјәтинин инкишафында мүсәлманларын, ролу, Бақы 1994)

иниләри планлы сәчијә дашымышдыр. Тә'лим нәзәријәси
лухарьдан көрүнлүҗү кими Шәргдә бир нечә әср Европада өввәл
мөвчуд олдуҗу һалда биз дәрслик вә китабларымызда тә'лим
нәзәријәсини, мӯшаһидәләрдән нәтичә чыхармагы вә диқәр
педагожи мүддәалары Каменски, Пестолотси, Руссонун ады илә
бағлајырыҗ. Седиллотдан бир әср сонра јаппамыш алим Кибб
язырды: "Мүсәлман алимләри фәрди һадисәләр үзәринә
фикирләрини тәтбиг еләрәк елми методу Јунаныстандакы вә
Искәндәријјәдәки сәләфләриндән даһа ирәли анардылар. Орта
әсрдә елми методу Европәја тәқрар танытмағ хусусунда шәрәф
тајы онлара аилдир"¹. Белә камил мәдрәсәләрдән бири дә
Маһмуд Гәзнәли заманында ачылдығы сөйләнилир. Кетдикчә
мәдрәсәләр чоһалмышдыр. Шәридә 4 мәдрәсә хусуситә мәшһур
олмушдур. Онлардан:

1. "Нәсрин" мәдрәсәси. Буну Бабиқтүноғлу Нәсрин тикдирдиҗи
үчүн онун ады илә бағлыдыр.
2. Бәјһакијјә мәдрәсәси.
3. "Низамијјә" мәдрәсәси. Буну Низамимүлк тикдирмишдир.
4. Әбү-сәд Исмајыл Естарабидин мәдрәсәсидир.

Бу мәдрәсәләр о заман мөвчуд олан бапга мәдрәсәләрдән
фәрqlәнсә дә узун мүддәт өмүр сүрә билмәди. Тарихчиләр 221 ил
өмүр сүрән, Шәргдә вә Европада мәшһур олан илк дәвләт
мәдрәсәси кими (Сәлҷут дәвләтинин бапчысы Алп Арсланын
заманында ачытмышы) "Низамијјә" мәдрәсәсинин адыны чәкирләр
Бу тәһсил мүәссисәси она корә дәвләт мүәссисәси адланырды ки,
бу мүәссисәнин тәдрис планы вар иди вә дәрсләр хусуси
програмлирла тәнзимләнирди. Кечилән фәниләр вә онларын
мүхтәлифлији дәвләтин ичтимаи-сијаси гүдрәти илә
мүәјјәнләширди. Лухарьда Низамимүлк һагьында кениш
данышдығымыз үчүн бурада һәмин мәдрәсәни әсаслаиыран шәхс
һагьында бир нечә кәлмә демәк јеринә дүшәрди. Низамимүлкүн
әсл ады Абу-Әли-Һәсән, ләгәби исә Хачә Низамимүлк олмушдур.
Нә үчүн бу мәдрәсә Низамијјә адланмышдыр. Гейд етмәк лазимдыр
ки, Шәридә ачылан мәктәпләр адәтән һәмин мүәссисәни ачан
адамын ады илә чағрылмышдыр. Хейли мүддәтдән сонра бу
адларын чоһу силениб кетмишдир. Лакин халғ, тарихдә өзүнүн
мәзмуну вә формасы илә башгаларындан фәрqlәнән мәктәб,
мәдрәсә, мәсчид, түрбә, булаг тикмиш адамларын адларыны
өмүрлүк јадда сахламышдыр. Мәсәлән, елә индинин өзүндә
Нәриманов күчәсиндә көһнә бир бина вар. О бина мәктәб олмуш

¹ A.P.Gibb—Les tendances de L'Islam, Haris, 1949 (Һейләр Баммат-Гәрб
мәдәнијјетинин Инжишафында мүсәлманларын ролу Бақы 1994)

вə орада Азәрбајҹанын көркəмли маариф хадимлəриндəн Бəдəлбəҹи мүдир ишлəмишдир. Мəктəб халг арасында о гəдəр һөрмəт мəһəббəт газанмышдыр ки, бу мəктəбə дəвлəт тəрəфиндəн һеч бир ад верилмəсə дə 70 ил кечмəсинə бахмајараг халг ону бу күн "Бəдəлбəҹи мəктəби" аңландырыр.

Низамимүлк мəдрəсəси о гəдəр тəкмил формада гурулмушду ки, бу мəдрəсəнин тимсалында кечмишдəки башга мəдрəсəлəри гурулушуну там тəсəввүр етмəк олар. Чүнки, 221 ил јашајан мəдрəсə дүнјанын бир чох өлкəлəриндə јаранан али мəктəблəр акадemiјалар үчүн модел олмушдур.

Мəдрəсəлəрдə апарычы сима мүдəррис олмушдур. Мүдəррис мүтлəг мəсҹид вə ја мəдрəсə тəһсил и көрмүш диплому шəхс олмалы иди. Мүдəррислəр бизим али мəктəблəрдəки индик досент, профессор вəзифəлəрини əвəз едирди. Мəдрəсəлəрдə 2-чи шəхс муид иди. Муидлəр мүəллимин өјрəтдији дəрслəри тəкрар етдирən вə мүəллим олмадыгда ону əвəз едən шəхс иди. Онлар бизим али мəктəблəрдəки ассистент вəзифəсинə мувафиг кəлди. Мəдрəсəлəрдəки 3-чү шəхс ваиз иди. Ваиз дини ганун һөкмлəри тəблиг едən, нəсиһəт верən вə мəрсијə мəһнəлəлəрини апаран шəхслəрə дəјирдилəр. Бу исə бизим зəмənəмизлəки тəрбијəчилəр дəмəк иди. Мəдрəсəлəрин һər синифиндə синиф нүмəјəндəси олурду. Онлар хəлифəлəр аңланырды. Шəргдə мөвчуд олан ири мəдрəсəлəрин хəстəханасы, китабханасы, базары, һамамы олурду ки, бу да кичик бир шəһəri хатырладырды.

Тəдрис планы. Мəдрəсəлəрин тəдрис планына дахил олан фəһнлəр бунлардыр: Гуран, фитһ (Шəриəт ганунлары əсасында тəртиб едилмиш дини һүгүг елми). Мəдрəсəлəрин тəдрис планында фитһин 4 голу кəстəрилирди: 1-чи Гуран, 2-чи Сүннə (Мəһəммəd Пејғəмбəрин көрдүјү ишдər вə сөјлəдији фикирлəр), 3-чү Ичма (јекдил рə'ј), 4-чү Гијас (бəнзəгмəјə көрə мүһакимə јүрүтмəк). Бунлардан əлавə тəдрис планында Үсул-Дини, һүгүгшүнаслы, Илаһијјəт фəлсəфəsi, Мəнтиг, Ыкмəт, Маани (Мə'налары өјрəдən), Əдəбијјатшүнаслыг, Астрономија-һејјəт, Нүчум-Сəмавəт, Лисан-синтаксис, морфолокија, кимја, Сијəр (əхлаг, рəфтар) фəһнлəри¹ дахил иди.

Мəдрəсəлəрин тəдрис мүддəти олмадыгы үчүн кəстəрилən фəһнлəри охујуб гуртаранлар тəһсилини тамамламыш һесаб олунурдулар. Мəдрəсəлəрдə тəлəбə тəһсилини тамамладылан сонра тəлəбəјə верилən сənəддə Мүдəррисин белə бир гəјди

¹ X-XII əsrlərdə Mədrəsələrin təşkilatı. "Azərbaycan məktəbi", 1978, №10

олурду. "Шәхс бу китабы тамам охумушдур, бу китабы охутмаға
ичазә верирәм". Мәдрәсәни гуртаранларын адлары сыра илә
мәдрәсәнин китабында язылды. Бир сыра Ислам
тәһигатларындан мә'лум олур ки, мәдрәсәләрдә төләбәләрин
биликләрини јохламаг мәгсәдилә имтаһанлар да кечирилмишдир.
Ибн-Саһнун адлы бир алим язылды ки, төләбәләрин
охутушларыни јохламаг, чәршәнбә вә чәршәнбә ахшамы кими
вачибдир. Дәрсликләрә кәлдикдә исә мәдрәсәләрдә Илаһијјәт
дәрсі Гурандан, дүнјәви фәннләр исә мәдрәсәләрдә ишләјән
мүдәрисләрин елми әсәрләриндән кечилирди.

Тәдричән ичтимаи-сијаси вәзијјәттиң дәјишмәси вә
ијтисадијјатын инкишафы илә әлағәдар мәдрәсәләрин форма вә
мәзмунунда да бир сыра дәјишикликләр әмәлә кәлди. Әкәр
әввәлки дәврүи мәдрәсәләриндә бүтүн төләбәләр ејни фәнн вә
ејни програмта мәшғул олуб, ејни саһәнин мүгәһәссиси олурдуса
да XV, XVI әсрләрдә ачылыш мәдрәсәләр 3 шө'бәдән ибарәт
олду.

1. Сузијјәт шө'бәси. Бу шө'бәдә һесаб, һәндәсә, тибб, ријазијјат,
физика, кимја, астрономија кими дәгиг елмләр өјрәдилирди.
2. Үмуми-Алија шө'бәсиндә-мәнтиг, лүғәт, натиғлик, сәрф нәһв
кими һуманитар елмләр өјрәдилирди.
3. 3-чү шө'бәдә исә анчаг илаһијјәтлә бағлы-шәрһ, Пејғәмбәр вә
онун әсәбәләринин һикмәтли кәламлары, Шәриәт кими фәннләр
өјрәдилирди.

XV, XVI әсрдә дүнјәви елмләр диндән ајрылараг
мүстәгилләнди. Белә бир һал елмләрин даһа дәрин, даһа әсәс
өјрәнилмәсинә, алимләрин мүөјјән бир проблем әтрафында даһа
долғун ишләмәсинә кениш имкан јаратды. Адыны чәкдијимиз
Бағдаддакы Низамијјә мәдрәсәсинин ролу, әһәмијјәти о гәдәр
бөјүмүшдү ки, јени ачылан Марағадакы китабханалы Мәдрәсә,
Фас, Тунис, Әндокус (Испанијаын шәһәридир). Орта Асијада
Улуг бәј, Бибиһаным, Мирәрәб, Ширдәр, Тәбриздәки Дар-Әш-
Шәфа мәдрәсәләри Низамијјә мәдрәсәсини модел кими гәбул
едиб гурулушларыни она охшатдылар. Исламын јаранмасы
дәврүндә "мәсчид", "күттаб" вә "суфәләр" нечә сүр'әтлә
јаылырды да XI, XII әсрләрдә Мәдрәсәләр дә ејни сүр'әтлә
јаылырды. Тарихчиләрин дедијинә кәрә бу дәврдә тәкчә Шам
шәһәриндә 300-ә јакын мәдрәсә вар имиш. Мәмијјәттин инкишафы
илә әлағәдар тәдричән мәдрәсәләр нөвләрә бөлүнмәјә башлады вә

3 нөв мәдрәсә жаранды. Оңлардаи 1-чиси хусуси мәдрәсәләр, 2-чи ихтисас мәдрәсәләри, 3-чү Үлүм мәдрәсәләри иди.

Хусуси мәдрәсәләр. Бу мәдрәсәләр дәвләт башчылары, хејријјәчилик етмәк истәјән варлы адамлар вә мүтәрәгги көрүшлү алимләр тәрәфиндән ачылырды. Бу мәдрәсәләрдә һәм үмуми, һәм дә ихтисаслар үзрә биликләр верилирди.

Ихтисас мәдрәсәләри. Анчаг дар пешә чәрчивәсиндә билик вә бачарыглар верирди. Бу мәдрәсәләр һәм фәрди адамлар, һәм дә дәвләтин итисади инкишафынны тәмин етмәк үчүн дәвләт тәрәфиндән ачылырды.

Үлүм мәдрәсәләри диндарлар һазырлајырды. Бу мәдрәсәләрдә дини биликләрлә јанашы дүнјәви, елми биликләр дә өјрәдилирди. Белә мәдрәсәләр әсасән Вәгфләрин һесабына ачылырды. Шөргдә ачылан мәдрәсәләр һәм орта, һәм дә али тәһсил мүәссәләри иди. Орта тәһсил верән мәдрәсәләр мәсчинд вә чамиләр үчүн моллалар һазырлајырды. Али тәһсил верән мәдрәсәләр исә илаһијјәтчиләр һазырламагла јанашы мүхтәлиф һәким, мүдәррис кими мүтәхәссисләр дә һазырлајырды. Бу мәдрәсәләрдән Низами, Физули, Ибн-Сина, Гәззали, Шаһ Исмајыл кими даһи шаир, алим, астроном, дәвләт хадими кими вә с. чыхмышдыр. |

4. Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә мүәллим вә онун вәзифәләри.

Исламда илк мүәллим Мәһәммәд Пејгәмбәр олмушдур. О, дејирди: "Мән бир өјрәдән кими көндөрилдим". Мәһәммәд Пејгәмбәр Исламы тәблиғ етмәклә јени динин әсасыны тојлу. Онун өлүмүндән сонра Һәзрәги Өмәр заманында Исламын јайылмасы даһа кениш вүсәт алды. Бу јени дини јаймаг вә мүхтәлиф милләтләри ислама чәлб етмәк үчүн чохлу мигдарда тәблиғатчылар тәләб олунурду. Бу тәблиғатчылары һазырламаг үчүн чохлу мүәллим лазым иди. Мүәллимлик пешә олмадығындан онун халг арасында һөрмәти јох иди. Она көрә дә мүәллимликә кәләнләр чох аз иди. Оланлар исә аз савадлы идиләр. Бу адамлара дәвләт тәрәфиндән һеч бир јардым көстөрилмирди. Үмумијјәтлә дәвләт мүәллим ишинә гарышмырды. Лакин ичтимаи-сијаси һадисәләр мүәллимин ролуну јүксәлтмәји вә онун һөрмәтини артырмагы тәләб едирди. Бу ишдә әсас һәлледичи ролу Һәзрәти Өмәр ојнады. О, мәсчидләрин тикилмәсинә, мүәллим һазырлығына, исламын јайылмасына кениш шәраит јаратды. Һәзрәги Өмәр мәсчидләрдә вә евләрдә Исламы тәблиғ едән савадлы мүәллимләрин бир һиссәсинә мааш верди. Бунунла да

мүәллимдин нүфузуну артырды. Мүәллимдин жүксәк ролуну көрөн
һәзрәти Әли дә дејирди: "Мәнә бир һәрф өјрәдәнин гулујам".
Даһа сонралар ичтимаи-сијаси һадисәләрин ишқишафы вә
"Күттаб"-ларын јаранмасы мүәллимләрин маанша ишләтмәк
зәруријјәтини ортаја чыхартды. Мүәллимдин бир нешә саһиби кими
һөрмәти мүәјјән дәрәчәдә артдыса да мүәллимлик пешәси дәвләт
структура дахил едилмәди. Мүәллимлик дәвләт структура
анчаг Низамијјә мәдрәсәсинин ачылмасы илә дахил едилди. Артыг
маанша дәвләт адамлары олан мүәллимләрин гаршысында конкрет
тәләбләр гојулду, онларын вәзифәләри мүәјјәнләшди. Мүәллимдән
елми билик, интизам, әгидә, ләјагәт, вичдан, иман, әдәб тәләб
едилди. Мүәллимдин мә'нәви зәнкинлијинә дејил, һәм дә онун
заһири формасына хусуси диғгәт јегирилди. Гуранын Араф
сүрәсиндә дејилрди: "Еј аләм оғуллары, мәсчидә көзәл
палтарларынызы кејиб кедин". Һәзрәти Пејғәмбәр мүәллимдин
кејиминин тәмиз, сәлиғәли, садә олмасыны лазым билирди. Ислам
мәктәбләриндә, хусусән дә Низамијјә мәдрәсәсиндә мүәллимдән
жүксәк савад, дәрин билик, мәдәнијјәт, мөһкәм характер вә
шәхсијјәтини горумағ, тәрбијә етдији шакирдләринә нүмунә олмағ
тәләб едилди. Шәрг Ұламаларындан бири онлуиун мүәллиминә
демишди: "Ушағларын тәрбијәсинә башламаздан әввәл өзүн
тәрбијәлән, чүнки ушағларын көзү сәндәдир. Сәнин көзәл
сајдығын һәр шәј онларын фикриндә дә көзәлдир. Чиркин
сајдығын һәр шәј онларын да көзүндә чиркиндир".

Исламын ғәбулундан сонра "Күттаб", "Суффә", "Ұлама"
өлвәри, "мәсчид" вә мәдрәсәләрдәки мүәллимләрин бөјүк ролуну
көрән ајры-ајры мүтәрәтти јазычы, шаир вә алимләр
мүәллимләрин вәзифәләрини белә мүәјјәнләшдирмәјә
чалышырдылар. Мүәллим дәрс дедији ушағлары севмәли вә онлара
өвләдә кими еһтирамла јанашмалыдыр. Мүәллим ушағлара елм
өјрәтдији үчүн онлардан тәшәккүр, тәманна көзләмәмәлидир.
Мүәллим шакирдләрә рәһбәр олмалы, нәсиһәт вермәли, јери
кәдиклә онлара тә'сир еләчәк нүмунәләр көстәрмәлидир.
Мүәллим ушағлары тәрбијә еләркән тәһгирә јол вермәмәлидир.
Тәһгир ушағларын һәја һиссини арадан ғалдырыр. Тәрбијә һөрмәт
вә мөһәббәт әсасында олмалыдыр. Бир елми өјрәдәркән башпа
елмләри пәсләмәмәли вә бүтүн елмләрин хејирли олдуғуну
сөјләмәлидир. Мүәллим ушағлара дәрси онларын ғабиліјјәтинә вә
сәвијјәсинә мувафиг вермәлидир ки, ушағларда елмә һөвәс
ојансын. Мүәллим елми илә әмәли үст-үстә дүшмәлидир. Мүәллим
сәбрли, јумшағ хасијјәтли олмалы, инады вә дикбаш олмамалы вә
вә шәхсијјәтини көзләмәлидир. Мүәллим мүәјјән мәсәләләри
билмәдијиндән утанмамалыдыр. Мүәллим сөјләдикләрини

дәлилләрлә әсасландырымалыдыр. Мүәллим һәрәкәтләринә һәзрәт етмәлидир. Мүәллим суат верән тәләбәләри даиламамалы, онларә һәрмәтлә јаианамалы, суалы дигтәтлә динләјиб, ушаглара ганесдиҗи чаваблар вермәлидир.

Мүәллимләр гаршысында гојулан ән вачиб тәләбләрден бири дә јахшы гәбли, һумманист аламлар тәрбијә етмәкден ибарәт иди. Бу хүсусда һәзрәти Пејғәмбәр дејирди: “Бәдәндә бир әт парчасы вардыр о јахшы оlanda, башга үзвләр дә јахшы олур. О пис олдугда диқәр үзвләрдән чыхан һәрәкәтләр дә пис олур. Амандыр, дигтәт един, о гәблир”.

Бу тәләбләри ирәли сүрәркән Ислам Үламалары мүәллимләи даима охумағы, өзүнү тәкмилләшдирмәји лазым биләрәк дејирдиләр: “Әкәр инсан охудугу илә кифајәтләниб өзүнү там алим һесаб едирсә демәли өзүнү чәһаләт агушуна атмыш олур”.

Бу дедикләримиздәи ајдын олур ки, Ислам нәинки мәктәбләрин ачылмасы, елмләрин өјрәдилмәси, орта вә али тәһсилин тәнқили мәсәләләринә дигтәт јетирмиш, һәм дә тәрбијәчи мүәллимләрин инамы, иманы, әхлағы, елминә верилән тәләбләри вә вәзифә борчларыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышлар.

5. Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә тәләбә вә шакирдләрә верилән тәләбләр.

Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә тәләбләр анчаг мүәллим гаршысында дејил, һәм дә тәләбәләр гаршысында гојулурду. Тәләбләр гаршысында гојулан тәләбләр Мәһәммәд Пејғәмбәрин Гураны тәблиг етдији илк доврден башлајараг Осман, Әбу Бәкир, Әли кими дини мүгәддәсләр вә Үламалар тәрәфиндәи тәдричән тәкмилләшдириләрәк формалашдырылмыш, низамиамә вә гануи пәклинә салынмышдыр. Мәктәб вә мәдрәсәләрдә шакирдләрдән тәләб олунурду ки, онлар мүәллимләринә әдәб вә һәрмәтлә јанашсын вә мүәллиминдән фајдалансынлар. Бу хүсусда һәзрәти Пејғәмбәр дејирди: “Һикмәтли сөзләр динләјиб ондан фајдаланмајан, пис әмәлләрлә мәшгул олан бир шәхс, чобандан гојун истәјән вә ән јахшы гојуну сечиб көтүрмәјә ичазә верән чобанын сүрүсүндән ити сечән адама бәнзәјир”. Ислам мәктәбләриндә тәләб олунурду ки, тәләбәләр өзүнү ләјагәтлә анарсын, мүәллимин сөзүнү кәсмәсин, данышмаг үчүн ичазә истәсин, нәсиһәти гәбул етсин, мүәллимә елм өјрәтдији үчүн она дуа етсин вә өмүрлүк она гајғы көстәрсин, мүәллимин јанында

жолдашынын гулагына сөз демөсін, мүәллим ичәри дахил олдутуда
вә чыхдыгда ајага дүрсун.

Ислам мәктәбләришдә тәләбәләрин өзләрини мәктәбдән
кәнар јерләрдә апармаларына да хүсуси дигтәт јетирилир вә
ашағыдакы тәләбләр ирәли сүрүлүрдү. Ушаглар мүәллим олан
мәчлисдә өзләрини ләјагәтли ашармалы, сағына солуна дигтәт
јетирмәли, әдәблә отурмалы, мүәллимләрдән габагда әјләшмәмәли,
ичазә алмадан јолдашынын габағына кечмәмәли вә с.

Ислам тә'лим мүәссисәләриндә шакирдләрин мәдәни
вәрдишләринә дә хүсуси дигтәт јетирилирди. Шакирдләрдән вә
тәләбәләрдән сәлигәли олмаг, сәдә, тәмиз кәјинмәк, дишләрини
јумаг, бәдәнини тәмиз сахламаг, дырнагыны вахташыры кәсмәк
(кими тәләбләр гојулурду.) Мәктәб вә Мәдрәсәләрдә тәләбәләрә
кәзәл нијјәтли олмаг, баша дүшмәдији бир шеји сорушмаг үчүн
утанмамаг мәсләһәт билинирди. Елм бәрәкәтли олсун дејә онлара
алдыгы биликләри башгаларына вермәк дә өјрәдилирди.

Ислам Үламалары белә фикирлә идиләр ки, мәдәни
вәрдишләр ушаглара лап кичик јашларындан ашыланмалыдыр. Бир
күн бир гары чәннәтә кетмәк үчүн Һәзрәти Пејгәмбәрә мұрачиәт
едиб, аллаһлан онун хаһишини етмәји сөјләјир. Пејгәмбәр
чавабында “чәннәтә јашлы вахтында кетмәзләр дејир. Јә’ни
хејирли ишләри кәрәк ушагындан кәрәсән ки, јашлананда
чәннәтә келәсән. Чәннәтә хаһишләр кетмирләр.

6. Ислам мәктәбләриндә китаба мұнасибәт

Һәзрәти Пејгәмбәр дејирди: “Бәшиклән мазара гәдәр елм
өјрәнин” вә јахуд “Елм, тәһсил мәгсәди илә сәфәрә чыхан, аллаһ
јолунда чиһада кәдән кимдир”. “Түрбәтдә елм вә тәһсил јолунда
өлән шәһиддир”. Бу кәламлары әсас көтүрән Ислам Үламалары
елм илә мәшғул олан, тәһсил аланлара китаба гаршы һөрмәт вә
мәһәббәт һисси апыламаға чалышараг бир сыра фәјдалы
мәсләһәтләр вермишләр. Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә Гуран,
һәдис китабы, Гуран тәсвири, һәдис тәсвири, Үсули-Дин, Үсули-
Фигһ, Нәһв, сәрф, ше’р тәдрис китаблары илә јанашы
Астрономија, Һәндәсә, Ријазиијат, Тибб вә с. елмләрә аид
китаблардан дәрслик кими истифадә едилмишдир. Китабы јүксәк
гүјмәтләнديرән Ислам Үламалары белә һесаб едирдиләр ки, китаб
инсана али фикирләр вә јүксәк мә’иәви сифәтләр ашыладыгы
үчүн абидәст алмадан она әл вурмаг күнаһдыр. Китаб мүтәддәс
олдугу үчүн ону евдә вә мәктәбдә нечә кәлди дүзмәк олмаз.
Үламалар үст-үстә гојулан китабларын сырасыны белә
мүәјјәнләшдирирдиләр. Ән үстдә Гуран, онун ашағы гатларында
һәдис китаблары, Гуран тәсвирләри, һәдис тәсвирләри, Үсули -

дин, Үсули-фигһ, нәһв, ше'р вә диқәр елми китаблар гојумалы иди.

Ислам мәктәб вә мәдрәсәләриндә ојрәдилирди ки, ушаглар јатан заманы ајагларыны китаба тәрәф узатмасынлар. Китабын үзәринә вә ичәрисинә һеч бир пәј гојмасынлар. Китабын вәрәгләрини чырмамаг вә корламамаг үчүн охудан әввәл дырнаглары тутмаг, китабы гараламамаг, вәрәгләрдә гәјдләр апармамаг мәсләһәт көрүлүрлү.

АЗӘРБАЙҖАН ТҮРКЛӘРИНДӘ ТӘРБИЈӘ ВӘ МӘКТӘБ.

1. V– XIII әсрләрдә тәрбијә мәсәләләри.

Мөһәммәд Пейгәмбәрин өлүмүндән сонра Әбу Бәкир, Өмар вә Осман кими хәлифәләрин башчылығы илә Әрәбләр чохла торпаглар зәбт едиб Әрәб империясыны (Хәлифәлијини) јаратдылар. Узун илләр Әрәбләрә гаршы мүбаризә апармасына бахмајараг Әрәб ордусу гаршысында таб кәтирә билмәјән Азәрбајҗан Әрәб хәлифәлијинә дахил олду. Әрәбләр истила етдикләри әразиләрдә Ислам динини кениш јайдылар. Ислам бу өлкәләрин һојаты, мәишәти, сийасәти вә тәрбијәсинин әсасыны төшкил етди. Азәрбајҗанда Ислам идеолокијасынын јайылмасы әсас мәгсәд кими гаршыда дурду. Тә'лим упуагларын ашламадыгы Әрәб дилиндә анарылды. Гураны әзбәр биләнләр савадлы адам һесаб едилди.

Әрәбләр VIII–IX әсрләрдә Ислам идеолокијасыны јаймаг вә ону мөһкәмләтмәк үчүн Азәрбајҗанын бүтүн шәһәрләриндә мәсчидләр тикдиләр. Бу мәсчидләр базары, мәктәби, тибб еви вә с. мүәссисәләри олан кичик бир шәһәр комплексини андырырды. Белә мәсчидләр Бәрдә, Әрдәбил, Мәрәнд, Дәрбәнд, Шәки вә с. Јерләрдә дә инша едилди. Әрәбләрин истиласы нәтичәсиндә тичарәт кениш инкишаф етди. Бөјүк карван јолунун үстүндә јерләшән Кәнчә, Шамахы, Бәрдә, Шәмкир, Нахчыван вә Тәбриз кими шәһәрләр бөјүдү. Јени-јени орта вә али тәһсил верән мәдрәсәләр јаранды. Әрәб дили орта әсрләрдә латын дилинин Авроиада ојадыгы ролу тәкрат етди. Әрәб дили, ибадәт дили кими Ислам дүнјасыны мејдана кәтирән бүтүн милләтләрин дилләриндә дәрин из бурахды. Азәрбајҗан Әрәб дили васитәси илә Шәрг вә Антик дөврүн Азәрбајҗаны илә таныш олду. Азәрбајҗанлылар Әрәб дили васитәси илә компас, кағыз истеһсалы, һинддиләрин онлуг сәјлары, бүтүн дүнјада мөһшүр олан тәрбијәви мотивләрлә долу “Кәлилә вә Димнә”, “Шаһлар” китабы, “Шәһризад вә Пәрвиз” кими әсәрләрлә таныш олдулар. Әрәбләр Азәрбајҗанда тибб, астрономија елмләринин инкишафына да тәкан вәрдиләр. Азәрбајҗанлылар Әрәб дили васитәси илә Әфлатун, Аристотел, Һипократын әсәрләри илә таныш олдулар. Бу әсәрләрлә танышлыг Азәрбајҗан мәктәбләриндә һәндәсә, астрономија, ријазийјат кими дөгиг елмләрин тәдрисинә зәмин јарады. Дөгиг елмләрә олан бу мүнәсибәт Орта Асија, Иран вә Зағәфғазияда Әл-Фәргани, Әл-Фәраби, Бируни, Ибн-Сина кими бөјүк алимләрин јетишмәсинә сәбәб олду. Әрәбләр Азәрбајҗана анчаг Ислам динини дејил, һәм дә Әрәб дилини кәтирдиләр. Әрәб

дилиндə јазмағ, охумағ вə данышмағ зəруријјəт вə шан-шəһрəт һесаб едилдијиндəн Азəрбајчан шаирлəриндəн Исмајыл-Ибн-Јассар, Муса Шиһабəт, Абул-Аббас вə бир чох бапғалары дини вə тəрбијəви мотивлəрлə долу олан шє'рлəрини эрəб дилиндə јаздылар.

Бир чох тəдғигатчылар Азəрбајчана Эрəб истиласынын анчағ мənфи тərəфини кəстəрмəјə чалышышлар. Һалбуки Эрəб дилиндə олан мəктəб вə мəдрəсəлəрдəн Эрəб дилиндə нəсиһəтнамə, елми эсəрлəр, тəрбијəви мотивлəрлə долу олан шє'рлəр јазмыш. Азəрбајчанлы алим, насир, шаирлəри чыхмышдыр. О заман эрəб дилиндə јазмағ, охумағ вə данышмағ шəһрəтли бир иш саялырды. Филлип К. Һитти адлы франсыз тарихчиси јазырды: «XI–XII эсрлəр арасында фəлсəфə, тибб, тарих, илаһијјат, астрономија, əдəбијјат вə чоғрафија сəһəлəриндə эрəбчə јазылан эсəрлəр бапға диллəрлə јазылан эсəрлəрдəн үстүн тугулурду»¹. Мəсəлən, XI эсрдə Абу Зəкəријјə адлы азəрбајчанлы алим 38 јашында Бағдадын (Низамијјə) мəдрəсəсиндə 40 ил мұдəррис (профессор) олмуш вə Низамимүлк мəдрəсəсинин елми ишчилəринə рəһбərлик етмишдир. Оун јазмыш олдуғу “Ниттин ислаһаты”, “Грамматикаја кириш” эсəрлəри “Турана јаздығы изаһат” ону дүңјада шəһрəтлəндирмиш вə эрəблəр бу Азəрбајчан алимини “Эрəб алимлəринин рəһбəri” адландырмышлар. Низамијјə мəдрəсəсиндə Фазил Исмајыл, Əминəддин Мүзəффəр, Абы Һава Əмər кими башға азəрбајчанлы алимлəр дə фəалијјəт кəстəрмишлəр. Һəмин дөврлə филологи вə дəғи елмлəр сəһəсиндə јүксəк ихтисаслы кадрлар тəкчə Низамијјə мəдрəсəсиндə дејил, Бағдадын Əл-Мəнсур мəсчидиндə дə Һазырланмышдыр. Бир сыра тəдғигатлардан ајдын олур ки, бу мəдрəсəлəрин мə'зунарынын чохусу Азəрбајчанлылар олмушлар. Мəсəлən, азəрбајчанлы Əбдүл Һəсən Бердаји, Чавид Мараға, Сүлєјман Тəбризи кими Һуманитар елмлəрин нүмəјəндəsi Бағдад вə Исфəһанын јүксəк типли мəсчидлəриндə ишлəмишлəр. Əбу-Туран, Əл-Мараға, Əбу-Бəкир, Əли Ширвани вə башғалары кими алимлəр тəһсил алдылары Əл-Мəнсур мəсчидиндə дəрс демиш “Хүласə”, “Суаллар системи”, “Синтаксис һағтында ғыса хүласə” кими бир сыра елми эсəрлəр јазмышлар. “Əл-Азəрбајчанлы” лəғəби илə мəшһур олан Əбдүл-Һəсən Бəһмənјар исə дөврүнүн фəлсəфи фикринин ən көркəмли нүмəјəндəлəриндəн бири олмушдур. Оун “Метафизика елминин предмети”, “Тəһсил китабы”, “Мəнтигин бəзəји”, “Мусити һағтында” китаблары дүңяанын бир чох өлкəлəриндə мəшһур олмушдур. Бу дөврлə фəалијјəт кəстəрмиш Азəрбајчан зиялыларынын əлјазмалары

¹Philip K. Hitti d'Histoire des Araphes, Payot, Paris, 1950. (Эрəблəрин тарихи.) Һєјдєр Баммаг-Бакы 1994.

узун илләр Бејрут, Гаһирә, Тегһран, Лондон китабханаларында Гәрб вә Шәрг алимләринин тәдқиғат мәнбәји олмушдур.

2. Низами вә Хаганинин педагожи идејалары.

Гејд етмәлијик ки, тарихдә Әрәб мәдәнијјәти алданан мәдәнијјәт тәкчә әрәбләрин дејил, Әрәб хәлифәлијнә дахил олан бүтүн халqlарын мәдәнијјәтинин мәчмуу олмушдур. VI әсрә кими әрәб дили Јахын вә Орта Шәргдә нә гәдәр кениш јайылса да XI, XII әсрләрдә вәзијјәт мүәјјән дәрәчәдә дәјинди! Белә ки, елми фәлсәфи әсәрләр тәкчә әрәб дилиндә дејил фарс дилиндә дә јазылмаға башлады. Мәсәләң, Азәрбајҗанын кәркәмли фикир нүмајәндәләриндән, әлиб вә шаирләриндән Гәтһран Тәбризи, Әфсәләддин Хәгани, Низами Кәнчәви кими мүтәфәккирләр әсәрләрини фарс дилиндә јаздылар. Бу әсәрләр фарс дилиндә јазылса да орада Түрк тә'сири, түрк дилләриндән чохлу нүмунәләр вардыр. Азәрбајҗан мүтәфәккирләри Фарс дилиндә јаздылары әсәрләрин мөвзуларыны Шәрг һәјатындан көтүрмәклә бәрәбәр һадисәләрин Азәрбајҗан әразисиндә баш вердијини көстөрмәјә чалышмышлар. Оларын јаздылары елә бир әсәри көстөрмәк олмас ки, орада вәтәннәрвәрлик, әмәк, аилә мүнәсибәтләри, вәфа кими јүксәк тәрбијәви фикирләр олмасын. Бу әсәрләрдә тәрбијә, тәлим, мәктәб, елмләрин әһәмијјәти кими мәсәләләрә һәср едилмиш сәһифәләр дә аз дејилдир. Мәсәләң, Низами "Лејли вә Мәчмун" әсәриндә јазырды:

Ғыса сөз, дүнјада нә сән, нә дә мән
Ојунчаг дејилик хилгәтимиздән
Нә шөһрәт, нә јуху, нә дә ки, јемәк
Һәјатын мә'насы олмасын кәрәк ...

Тәбиәт гуранда хилгәтимизи.
Башға сәһифәдә јазмышдыр бизи.
Анлајыб дүшүнәк һәр шеји кәрәк,
Һәр сирри ачмагда һүнәр көстөрәк.

Низами Кәнчәви әсәрләриндә әгли тәрбијәјә јүксәк ғимәт верәрәк ән јахшы вәтәндашларын тәһсилли, елмли, мудрик адамлар олдуғуну сөјләмин, әсәрләриндә онларла белә адамларын образыны јаратмышдыр.

фигирләринин ғыса хуласәси илә кифәјә етәмишдик.
Мәдәнијјәт педагожи фикирләри бар едә и. Мурадалхановун, Ј.Татыбоғун кениш
тәдқиғаты олдуғу үчүн биз бурада ләззә алағадлар Низаминин тәрбиә һаггында
фигирләринин ғыса хуласәси илә кифәјә етәмишдик.

Низами Кенчәви тәлимә вә онун тәрбијәләндиричи ролун
јүксәк гүмәт верәрәк јазырды ки, тәлим инсанлары һәм мадди, һәм
дә мә'нәви чәһәтдән јүксәлдир. О тәлимсиз ағлы сәрт, габа,
пардахланмамыш, кобуд лаша бәнзәдирди. Н.Кенчәви әсәрләриндә,
хүсусән дә "Искәндәриамә" әсәриндә јүксәк мәнәви әсасларла
фәргләнән бир чәмијјәтин тәсвирини верир. Бу чәмијјәтдә
адамларын өз әхлагы вә тәрбијәләри илә башгаларындан
фәргләндијини кәстәрир. Низами Кенчәви бу чәмијјәтдә јалан,
ачкөзлүк, һижлә, шөһрәтпәрәстлик кими мәнфи әхлаги сифәтләрини
олмадығыны вә фитнә-фәсаддан узаг олан хејрхәһ адамларын
јападығыны тәсвир едир:

... Әјри доланмагла јохдур ишимиз,
Дүзлүкдән башга һеј танымарыг биз ...
Јалан кәтирмәрик биз дилимизә,
Әјри јухулар да корүнмәз бизә ...

Биздә бәрабәрдир һамынын вары,
Бәрабәр бөләрик бүтүн маллары.
Биздә артыг дејил, һеч кәсдән һеч кәс,
Биздә ағлајана бир кимсә күлмәз

Оғурлуг ејләмәз биздә бир нәфәр,
Оғурлаја билмәз биздән өзкәләр.
Гапымыз нә гыфыл корәр, нә ачар,
Бизим мал-гарамыз чобансыз отлар.

Һәлә XII әсрдә Н.Кенчәви гызларла оғланларын биркә тәһсил
алмасыны, тәһсилин һәм гадынлара, һәм дә кишиләрә верилмәсини
вачиб һесаб едирди. Низами әсәрләриндә тәһсилин мәзмунуна да
тохунараг орта әср мәктәбләриндән тамамилә фәрqli олараг оху,
јазы, әрәб, фарс, јунан дилләрини, ријазиијат, астрономија кими
дәгиг елимләрин тәдрис едилмәсини зәрури һесаб едирди.

Азәрбајҗанын көркәмли сәнәткарларындан Хагани Ширвани,
Изаәддин Ширвани, Гәтран Тәбризи, Фәләки вә бир чох
башгаларынын әсәрләриндә Азәрбајҗан һәјаты, мәишәти,
Азәрбајҗанын әмәк адамларындан мирзә, мүәллим, һәким, рәссам,
мүғәини вә рәғасәләри кениш тәрәннүм едилирди. Бу әсәрләр
тәрбијә нәггәји- нәзәрийдән дә јүксәк әһәмијјәт кәсб едир.
Мәсалән, әмәјә јүксәк гүмәт верән Хагани јазырды: "Ләјагәтсизләр
зәһмәт адамы дејил, итин халтасы онларыи тачындан үстүндүр"

Хагани дүнјада мәнәвијатсыз јашајыб, вар-дөвлөт топлајанлары
төнгид едәрәк јазырды:

Зәр ики, бир-биринә јалынмајан һәрфдир,
О адам ки, ғызылһәрәст олду,-
Пул кисәсинин бағы онун боғазына кечди.
Ғызылын рәнки сары олса да,
О, јалныз гәлби гараларын кисәсини долдуруп.

Хагани шаһ сарајларындакы мәнәвијатсыз һәјаты төнгид едәрәк
јазырды: “Онларын сарајы јүзләрлә нағта балығы јашајан, бирчә
дөнә дә мирвари олмајан дәнизә бәнзәјир”¹. Шаһларын сарајы бир
дәнизлир ки, Орада сәләф јох, јүз мин нәһәнк вар¹. Хагани халға
хидмәт етмәји инсанлыгын ән бөјүк, ән вачиб нәртләриндән бири
һесаб едәрәк јазырды: “Инсан сабун кими чәмијјәгә хидмәт
етмәлидир, өзү мәһв ола-ола инсанлыға хидмәт көстәрмәлидир”.
Хагани хағанларын зүлмүнә гаршы чыхырды, јохсуллары, зәһмәткеш
әлигабарлы адамлары мүдафиә едирди:

Истәмәрәм адымы чағыралар Хагани
Мән јохсуллар шаири, хәлгацијәм, хәлгани.

Хагани варлы адамлары, чаһил дөвләт баһчыларыны төнгид
едәрәк јазырды:

Мәнчә ешшәк башына јарапмајыр ғызыл тач;
Ешшәк үчүн јараныб патан, нохта вә ағач.
Бир ешпәјин нохтасы оларса мирваридән,
Көрән дејәр гәрибә мәнәсыздыр бу һејван!

Хагани вәтәнпәрвәрлији әхлағ тәрбијәсинин тәркиб һиссәси
һесаб едәрәк вәтәни севмәји, ону горумағы, онун тарихиндә јахшы
һәр нә варса она һөрмәт вә мәһәббәт көстәрмәји вачиб шөрт һесаб
едирди. О, бу нәчиб һиссләри шә'рләринин бириндә белә тәрәннүм
едирди.

Дәјишим мән печә бу вәслими һичран илә
Бир едим чәннәтми атәши сузан илә
Бу беһишт Тәбризи тәрк ејләмәрәм аләмдә
Ғајыдыб үнсү тутам даһа Ширван илә.

¹ Хагани Ширвани-Сечилминин әсәрләри сәһ 239.

XII əsrдə кəнч нəслин əхлаг тərбијəсиндə чох бəјүк əһəмијјəт кəсб сдəн иншаат инчəсəнəти сəһəсиндə дə гиймəтли сənət нүмүнəлəri мейдана кəлмишдир. Мəсələn, бу əсрдə тикилмиш Ханлардакы “Чуга”, Газакдакы “Тырмызы кəрпү”, Кəнчдəки “Дəмир дарваза”, Нахчывандакы “Мөмүнə Хатун”, Чəнуби Азərbайчандакы “Сурх”, “Кабут” мəсчидлəri, вə саирəлəri кəстəрмəк олар. Бу инчəсəнəт нүмүнəлəri Əрəб вə Фарс дили мəkтəб вə мəдрəсəлəрдə тəһсил кəрмүш Азərbайчанлы түрклəринлən Əчəми, Əбу-Бəкир, Ибраһим Бакунинин вə с. Əмјинин нəтичəлəri олмушдур. Бу Азərbайчан сənətкарлары бизə јадикар гəјдуглары гəјри ади зəвг илə Азərbайчан үслубунда ишлəдиклəri инчəсəнəт инчилəрни кəлəчək нəслə һəдијјə јадикар вермишлэр. Мə'мар Əчəми Мөмүнə Хатун мəгбərəсиндə кəнч нəслə вəсијјəт оларак белə бир јазы һəкк етмишдир “Биз кəлəчəјик, дүнја галачаг, биз əлəчəјик бу јадикар галачаг”.

XI, XII əсрлəрдə Азərbайчанда Фарс дили алим вə шаирлэр тəkчə һуманитар елмлэр сəһəсиндə дəјил, һəм дə дəгиг елмлэр сəһəсиндə јетишди. Мəсələn, Шамахыда илк дəфə улдузларын чəдвəлини һазырлајан Фазил Фəрид Ширвани, Фəлəки кими шаир вə астрономлар јашајыб јаратмышлар. XII əсрдə Азərbайчанда Əһмəd Тəбризи, Нахчыванлы Абу-Абдулла, Омар-Оман кими һəким, философлар, əчзачылар јетишди. XII əсрдə Шамахыја топлашан алимлəрин елми потенциалы сəјəсиндə Дар-Əл-Əдəб кими елмин мəркəзи олан Академија фəалијјəт кəстəрирди. Əрəб вə Фарс дили бу елми мəркəздə Фəлəки Ширвани, Фазил Фəрид, Хагани, Зүлфигар Ширвани, Əбу Бəкир Мəһəммəd кими азərbайчанлы һүгүтшүнас, философ, астроном, шаир, алим вə маарифлэрвəрлəri фəалијјəт кəстəрмишлэр.

XIII əсрдə Азərbайчанын ичтимай-сийаси һəјатында бир сыра дəјишикликлэр олду. Мəркəзи Асияда Јени Монгол дəвлəги јаранды. Бу дəвлəтин башчысы Тимурчин (Чингиз хан) бир чох ханлыглара галиб кəлиб гүввəтлəнди. Чингиз ханын гəлəбəлəri ону јени јүрүшлərə руһландырды. 1220-чи илдə Чингиз хан Ирана, орадан да Азərbайчана дахил олду. Монголлар Азərbайчана һəм биринчи, һəм дə 2-чи јүрүшлəri заманы онун Мараға, Əрдəбил, Сурх, Бəлəган, Шамахи, Кəнчə, Шəмкир кими чичəклəнən шəһəрлəрини, бу шəһəрлəрин маариф вə мəдəнијјəтини, əлəчə дə чохлу сакинлəрини мəһв етдилэр. Азərbайчанын Тəбриз вə Нахчыван шəһəрлəri бəјүк хəрчлəрини һесабына саламат галды. Монголлар əсəрəтлə сахладыглары халыларын иикишафына, тəһсил мүəсиссəлəринə, маариф вə мəдəнијјəт очагына бəјүк зијан вурдулар. Буна бахмајараг Азərbайчан халгы өзүнүн инкишафыны.

жаралычлыгыны дајандырмады. Мәсәлән, Монгол истиласы дөврүндә Тәбриздә "Шәм" атланап бир әразидә Аргун хан тәрәфиндән моһтәшәм бир шәһәр салынды. Бу шәһәр Аргун ханын шәрәфинә "Аргунијјә" атланды. Газан хан исә Тәбризин чәнуби гәрбиндә јени бир шәһәрчик салды. Бу шәһәр дә Газан ханын шәрәфинә мұхтәлиф "Газанијјә", "Шам Газан", "Шәјиб Газаи" атландырылды. Бу шәһәрчикдә Газан хан мәғбәрәси, чүмә мәсчили, "Шафијјә вә һәнәфијјә" мәдрәсәләри, рәсәдхана, Дар-Әш-Шәфа (Хәстәхана), китабхана, Бејт -Үл-Ганун (ганун еви), Ханәкаһ (Шејхләрин, муридләрин вә дәрвишләрин топландығы јер-С.Ф.), Сејид еви, Мүтәвилли еви (Доғум еви), һамам кими комплексләр жаралды. О заманки шәраитдә бу комплексләр Тәбризин ән көркәмли абидәләриндәи бири сајылырды.¹

XIII әсрин сонунда Бакы, Әрдәбил, Тәбриз, Нахчыван, Марага вә Шамахыда тичарәт мәркәзләринин јаранмасы, Бакы нефтинин Бағдада гәдәр ихрач олунмасы иғтисади һајағын дирчәлмәсинә вә мәдәнијјәтин инкишафына сәбәб олду. Азәрбајҗанын бу тичарәт мәркәзләриндә јени-јени мәктәб вә мәдрәсәләр ачылды. Бурада дүнјәви елмләрин тәдрисинә мұһүм јер верилди. Сәрвәт тошламыш Азәрбајҗан тачирләри Тәбриз, Фүзули, Ағсу, Нахчыван вә с. јерләрдә имарәт, гала, мәғбәрә илә јанашы һәм дә мәсчид, мәктәб вә мәдрәсә тикдирдиләр. XIII әср бүтүн дүнја елминә өз әсәрләри илә гүввәтли тәкан вермиш Нәсрәддин Туси кими бөјүк алим-педагог-тәрбијәчи јегирди.

3. Нәсрәддин Тусинин тәрбијә һаггында фикирләри.

Азәрбајҗанын тәрбијә, мәктәб вә мәдәнијјәт тарихиндән данышаркән XIII әсрдә јашамыш, дүнјәви шәһрәтә малик олан Нәсрәддин Туси һаггында данышмамағ олмаз. Онуң Марағада јаратмыш олдуғу рәсәдхана Шәрг тәһсил очағы вә мәдәнијјәтинин ән әзәмәтли абидәләриндән биридир. Рәвајәтә көрә Туси һулаки хана мүнәччиләриндән даһа ағыллы мәсләһәт вериб ханы дөјүшдә гәләбәјә чыхартмышдыр. Бунун әвәзиндә о, һулаки хандан Мараға рәсәдханасынын тикилмәси үчүн лазыми вәсаит ала билмишдир. Рәсәдхананын лајиһәси вә рәсәдхана үчүн лазым олан дөгит чихазлар Туси тәрәфиндән һазырланыб гурашдырылмышдыр. Рәсәдханаја лазым олан елми вә техники кадрлары билаваситә Туси өзү һазырламышдыр. Нәсрәддин Тусинин елм сәһәси олдуғча рәнкарәнкдир. О, нүчум, тибб, һәндәсә, ријазиијат, фәлсәфә, әдәбијјат, психолокија, иғтисадијјат вә с. кими елм сәһәләри илә

¹ С.М. Оиуллаһи - XIII -XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи- Бакы 1982, сәһ.196.

жанашы, тәрбијә мәсәләләри илә дә дәриндән мәшгул олмушдур. Онун “Әхлаги Насири” әсәри јарагмыш олдугу Марага рәсәдханасы кими дунјада мәһшур олмушдур. Бу әсәрин јаранма тарихини шәрһ едән Туси кәстәрирди ки, Исмајилли һөкмдары Насир әхлаг, фәлсәфә, мәнтиг мәсәләләри илә марагландығындан Тусини јагына чағырараг Әбу-Әли-Әһмәд Ибн Мәһәммәд ибн Јагуб Мискәвинин “Әт-Тәһарә” адлы әхлаг китабыны фарс дилинә тәрчүмә етмәји она тәклиф едир. Лакин кениш дунја көрүшүнә вә дәрин елми биликләрә саһиб олан Туси бу китабы тәрчүмә етмәкдән имтина едир вә өзү оржинал, “Әт-Тәһарә” китабында олмајан “Әхлагын сафлапдырылмасы”, илә бағлы олан “Ев гурмаг” вә “шәһәрләр салмаг” һаггында кими фәсилләри әлавә етмәклә оржинал “Әхлаги Насири”¹ китабыны јазыб тамамлајыр. Бу китаб 700 илдән артыг мүддәтдә орта вә јахын Шәрг мәктәбләриндә әхлаг дәрслији кими истифадә едилмишдир. Н.Туси бу китабла өзүнүн маһир мүәллим, нәзәријјәчи педдагог, уstad методист олдуғуну сүбүт етди.

Н.Туси “Әхлаги Насири” әсәриндә нәзәријјә илә тәчрүбәнин, елмлә әмәлин әлағәсиндән данышараг кәстәрир ки, елм варлыгларын һәгигәтән нечә олдуғларынны дүзкүн мүәјјән етмәк, инсанын јарадычы ағлы вә сағлам дүшүнчәси даирәсиндә онун хүсусијјәт вә кәјфијјәтләрини кәшф етмәкдир. Әмәл (метод) исә кизли гүввәләри ортаја чыхармаг, мүхтәлиф сәнәт үчүн кәстәрилән фәалијјәтдир. Бу шәртлә ки, о бәшәријјәтин гүдрәтинин артмасына, онун тәкмилләшмәсинә сәбәб олсун. Н.Туси белә һесаб едирди ки, әкәр бу фәзиләтин һәр икиси кимдә варса, о ән мүдрик инсан, ән камил алимдир.² Белә адамын јери бәшәр өвладынн тута биләчәји ән јүксәк мөвгәдә дурмалыдыр.Туси елмлә әмәлин гаршылығны әлағәси вә онларын биркә инкишафы нәтичәсиндә инсанын камилләшмәсиндән данышаркән о, әбәди дунјада ејш-ишрәтдә јашамаг үмиди илә сәһәрдән ахшама кими ибадәтлә мәшгул оланлары “Аз шәј вериб чох шәј истәјән” алверчиләрлә мутәјисә едирди.

Тусинин “Әхлаги Насири” әсәри бу күнкү педагожи елмимиз үчүн чох фәјдалы вә лазымлыдыр. Әсәрдә ушағларымыза әмәли ашыглаја билмәдијимиз бир сыра мәсәләләр елә долғун вә педагожи сәриштәли шәкилдә верилмишдир ки, онлардан бу күнкү педагожика дәрслијиндә истифадә етмәклә кәнчләримизин әхлаг тәрбијәсини

¹ Хачә Нәсрәддин Туси-“Әхлаги Насири” сәһ.35 -Бакы1980.

² Јенә орада.сәһ.108

һәҗага кечирмәк олар. “Әхлагһи Насири” әсәринин “мәгсәдләр
 бөлмәси” әхлагһи сафлашдырмаг бахымындан олдуҗа мараглыдыр. Бу
 бөлмәдә ушагларын фитри габилитет вә истәдлаҗларын¹, тәҗрүбә
 вәситәси илә әлдә олунан пешә вә сәиәтләрдән, мүнһитин вә
 шәраитин, ушаглыг вә кәңчлик дөврүндәки тәсириндән, инсанын
 формалашмасында тәлим вә тәрбиәнин бөҗүк рол ойналыгындан
 дәнәшәлиҗи². Китабда олан мүдриҗ сөһбәтләр һәҗаты мисалларла
 нумайиш етдирилди. Инсан характеринин, ирадәсинин мүхтәлиф
 дөврләрдә дәҗишдиҗини гәбул едән Н.Туси кәңч нәслин
 јетимәсиндә тәлим вә тәрбиәнин һәлледиҗи әһәмийјәтини елми
 мәнәһәтлән әсасландыраҗа, бу вәҗиб мәсәләдә вәлидеји, тәрбиәҗи,
 муәллим вә иҗтимаийјәтин бөҗүк мәсулијјәт даһыдыгыны хүсуси
 гәјә етмишди. Тәрбиә просесиндә мәнәви тәмизлијә, әхлаг
 сафлығына, вичдан ајдынлығына сон дәрәҗә јүксәк гијмәт верән
 Туси бу кејфијјәтләри ушаглара кичик јашларьшдан ашыламагы
 лазым билдирди. Туси ушагларын әхлаг тәрбијәсиндә даһламаг,
 дөјүлмәк дә даһил олмагла чәза, тәриф, алгышламаг, мүкафәт вә
 пирикләндирмә кими рәбәтләндирмә вәситәләринә дә хүсуси јер
 ајырырды. Туси әхлагһи сафлашдырма сәнәтини алчагы јүксәлтмәк,
 инсанлары сәадәтә чатдырмаг кими баша дүшүрдү. Туси “Әхлагһи
 Насири” әсәриндә “Нәфсин сағламлығы”, “Нәфси хәстәликләрин
 арадан галдырылмасы” кими тәрбијә елми үчүн чох вәҗиб олан
 фәсилләрә дә јер ајырымышдыр. Туси бу бөлмәдә ушагларын пис
 һәрәкәтләринин сәбәбини аһкара чыхарыб онлары ислаһ етдикдән
 сонра, тәрбиәнин өз мәгсәдинә наил ола биләчәҗини сөјләјиб
 јазырды: “бојаҗчы палтары чиркдән тәмизләмәјинчә, о лазым олан
 рәнки тутмаз”³. Бу бөлмәдә Туси нәфси сағламлығы горумаг үчүн
 өзүнә бәрәбәр һәҗат јолдангы сечмәк, сағлам руһлу, тәрбиәли,
 намуслу, истәдлаҗлы, нәзакәтли достларла отуруб дурмагы мәсләһәт
 көрүрдү. Туси еләчә дә нәфси пак сағламаг үчүн бәдхәһ адамлардан
 гачмагы, инсан әхлагһыны позан шә’р, һекајәләрә гулаг асмамагы
 мәсләһәт көрүрдү. О инсан нәфсини сағламлашдырмаг үчүн, фәјдалы
 әмәји әсас шәрт һесаб едирди.⁴ Туси јазырды ки, фәјдалы әмәји
 севмәјән, адам кеч-тез фәлакәтлә үзләшмәлидир. Туси “Әхлагһи
 Насири”нин “Нәфси хәстәликләрин муәлиҗәси” бөлмәсиндә тәнбәл
 адамлары руһи вә психи хәстә адамлар адландырырды.⁵

¹ Хачә Нәсрәддин Туси “Әхлагһи-Насири”. Бақы 1980. сәһ 79.

² Јенә орада сәһ 80.

³ Јенә орада сәһ 55.

⁴ Јенә орада сәһ 52.

“Әхлаги Насири” әсәриндә айләнин гурулушу мәсәләсинә дә хусуи дигтәт јетирилир. Гејд етмәк лазмдыр ки, бизим тәрбијә китабларымызда, кәләчәкдә аилә башчысы олачаг кәңчләрә нәзәри, нә дә әмәли идарак үзрә мәсләһәт, кәстәриш верилмир. Она көрә дә чаванлар арасында чохлу бошанма һаллары, күнү-күндән мүрәккәбләшән валидејн-ушаг мүнәсибәтләри, бөјүкләрә еһтирам-сызлыг һаллары баш алыб кедир. Туси аиләни там бир бәдәнә бәнзәдирди. Аилә доландырмаг сәнәтини исә бәдәни саглам сахламаг истәјән һәкимлик сәнәти илә мугајисә едирди. О, кәстәрирди ки, бәдәнин ајры-ајры һиссәләри ағрыцыгда, бүгүн бәдән лахладыгы кими, аилә үзвләринин дә биринин тәрбијәсиндәки нагислик бүгүн аиләни тар-мар едә биләр. Она көрә Туси аилә үзвләринин һамысына ејни мүнәсибәт кәстәрмәк, һеч биринә үстүнлүк вермәмәк, онларын арасында дүзкүн әмәк бөлкүсү апармаг, аиләдә моһкәм низам-интизам јаратмагы вачиб һесаб едирди. Туси идеал тәрбијәли аилә јаратмаг үчүн ев јери сечмәји, св тикмәји, аиләни сахламаг үчүн мал топламагы, гәнаәтчил олмагы, еви идарә етмәк ганунларыны билмәји, газайдыгы пуллары симичлик етмәдән, еһтијатла хәрчләмәји кәңчләрә өјрәтмәји вачиб һесаб едирди.

Туси “Әхлаги Насири”дә өвлад сахламаг вә тәрбијә етмәк гәјдалары һаггында да фәсил вермишдир¹. О, ушағын тәрбијәсиндә ән биринчи чәһәт кими онда һәја һиссини ојатмада көрүрдү². Туси ушагларын тәрбијәсиндән данышаркән онлара пул вермәји, мадди шәјләрлә ширникләпидирмәји горхулу һал һесаб едирди. Туси тәрбијә үсулу кими ушагларын пугуруна, идракына тәсир едән мәнтигли сәһбәтләр апармагы, тәләбкарлыг вә меһрибанлыг кәстәрмәји, мөһәббәт доғуран мотивләрләрдән истифадә етмәји вачиб һесаб едирди. Туси ушаглара зорла јемәк вермәји, баһалы палтар кејдирмәји тәнгид едәрәк јазырды ки, садә кејим ушагларын һәгити вәзијјәтләрини кәстәрмәк үчүн әсас шәртидир. Тәрбијә мәсәләләриндән данышаркән Туси ушагларын күн режиминә, сәһијјә гәјдаларына риәјәт етмәләринә дә хусуи дигтәт верирди. О, һафизәни өлдүрән, бәдәни лахладан, инсаны мәст едән чох јетмагы, јәјда сәрин сәрдабәдә, ғышда исә исти отагда олмагы вә галын күркләрә бүрүнмәји, бармагына үзүк тахмагы зәрәрли һесаб едирди. О, мүәллим вә тәрбијәчиләрдән ушагларын сәлигәли вә тәмиз кејинмәсинә, чох һәрәкәт етмәсинә, фикир вермәләрини лазым билирди. Туси ат минмәк, мүхтәлиф чәтинликләрә дөзмәк кими

¹ Хачә Нәсрәддин Туси -.Бакы 1980.сәһ 156,157.

² Јенә орада. сәһ 157.

тәрбијә нөгтеји нәзәриндән чоҳ вачиб олан мәсәләри өјрәтмәји дә тәләб едирди. Туси белә һесаб едирди ки, ушаглара елә тәрбијә вермәк лазымдыр ки, онлар ата-бабаларындан галан вар-дөвләтлә довгаланмасынлар, зәифләрә әл галдырыб, күчлүләрә бојун өјмәсинләр, тај-тушларына пахыллыг етмәсинләр. Тусијә корә тәрбијәнин ән мүтәдәс вәзифәси јалан данышмағын габағыны атмаг, истәр јалаңдан, истәрсә дә доғурдан анд ичмәјә јол вермәмәкдир. Анд ичмәји, үмумијјәтлә, пис әләт һесаб едән Туси јазырды “бәлкә дә бөјүкләрин јалан данышмаға еһтијачы олсуң, лакин ушагларың буна гәгијјән еһтијачы јохдур”.

Туси тәрбијә просесиндә елмләрин инсан әхлағына мүсбәт тә’сир кәстәрдијини јазаркән онларын һәртәрәфли өјрәнилмәсинә хүсуси диғәт јетирмәји вачиб һесаб едирди. Тусијә корә елм сәһәсиндә мүтәхәссис олмаг истәјән һәр бир шәхс хәтәтәтлән, нәтиғији, мирзәлији, кәтиблији билмәли, көзәл шә’р охумалы, рәван, дузлу, нағыл, һекајә,ләтифә данышмағы бачармалыдыр. Туси елм адамларындан елмләрин һамысына нүфуз етмәләрини тәләб едорәк јазырды: “Билик өјрәнмәкдә лағәјдлик ән мурдар вә ән тәһлүкәли хасијјәтдир”. Тә’лим вә тәрбијә просесиндә ушагларың пешәјәнүмүнә хүсуси диғәт јетирән Туси јазырды ки, ушағда бир сәнәти гаврамаг габилијјәти тапылмајыбса, она һәмин пешәни өјрәнмәјә мәчбур етмәјин. Туси ушаглары пешәләрә өјрәдоркән пешәнин һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтлән әсәслы өјрәнлимәсини вачиб һесаб едирди. О, ушаглара пешәләри өјрәдоркән диғәтли, сәбрли, әмәксевәр вә ардычыл олмаларыны лазым билирди. Туси кәстәрирди ки, пешәсиз адамларың әлиндә нә гәдәр вар-дөвләт олса да, онлар дүнја дәјишдиклә јохсулашыр, әзијјәтә дүчар олур, дост-дүшмән мәзәммәтинә мә’руз галыр. Туси белә һесаб едирди ки, кәнчләр анчаг бир пешәјә сәһиб олдуғдан сонра евләниб мүстәғил һәјәт гура биләр.

Туси тәрбијәнин лап кичик јашларындан башланмасыны лазым биләрәк јазырды: “Һәким Сократдан сорушурлар: Сән нә үчүн һәмипгә јени-јетмәләрлә һәмсәһбәт олурсаң,-дејир: Она корә ки, назик тәр будағлары дүзәлтмәк асандыр, тәрәвәти кетмиш, габығы гурумуш, үзү бәркимиш ағачы дүзәлтмәк исә мүмкүн дејилдир”.

Туси “Әхлағи Насири” әсәриндә гызларың тәрбијәсиндән данышаркән онлара еварлыг ишләрини өјрәтмәји, јашынмаг, вүғарлы олмаг, иффәт, һәја кими хүсусијјәтләри тәрбијә етмәји вачиб һесаб едирди. Туси гызлара чинсинә мувафиг фәјдалы пешәләрин өјрәдилмәсини, онлара тәһсил верилмәсини лазым билирди. Туси гызларың бир ана кими јетипмәси үчүн онлара лазым олан бүгүн кејфијјәтләри өјрәтмәји, аиләнин шәрәфини көзләмәји

тәрбијә етмәји вачиб һесаб едирди¹. Тәәссуфлә гејд етмәк лазымдыр ки, бу күнкү тәрбијә китабларымызда гызларын кәләчәк ана кими јетишмәси үчүн һеч бир кәстәриш, мәсләһәт јохдур. Биз гадынларын ичтимаи һәјатда иштиракына хусуси фикир веририк, анчаг онлара аһалыг борчларыны јеринә јетирмәк; ев сахламаг, ушаға бахмаг, әринә гулушг етмәк, кәләи гонаглары гәбул едиб јола салмаг, евинг тәмизлијинә дигтәг јетирмәк кими үмдә мәсәләләри өјрәтмирик. Бу исә һәјатда аилә фачиәләринин баш вермәси илә нәтичәләнир. Туси тәрбијә мәсәләләринин һәллиндә әсас сима мүәллим вә тәрбијәчиләри һесаб едир, она корә дә мүәллим вә тәрбијәчиләрин јүксәк тәһсилли, елмли, әхлаглы, тәләбкар, мәрһәмәтли, ширин данышыглы вә еһтирамлы олимасыны вачиб һесаб едирди.

4. XIII–XVI әсрләрдә мәктәб вә педагожи фикир.

XIII–XIV әсрләрдә вәзијәт тәдричән дәјишди. Азәрбајҟанда ишләнән Әрәб, Фарс дили илә јанашы Азәрбајҟан дили дә әдәби дил кими формалашмаға башлады. Азәрбајҟанда Ислам тәһсил илә кормүш габагчылар адамлар кечмиш ән'әнәни давам етдирәрәк елми әсәрләрини Әрәб, Фарс, дилләриндә, бәдии әсәрләрини исә Азәрбајҟан дилиндә јазмаға башладылар, Харәзм шаһларынын, монголларын, сонра исә тејмуриләрин Азәрбајҟана кәлмәси јени Азәрбајҟан дилинин инкишаф етмәсинә, онларда мәктәб вә мәдрәсәләрин ачылмасына сәбәб олду. Јени ачылан мәдрәсәләрдә әсасән савад өјрәдилиб, дини дәрсләр кечилсә дә, мәктәбләрдә мүәллимләр ушаглар елмин мүхтәлиф саһәләринә аид дә (дин вә һөкмдарларын тарихиндән, чоғрафија, астрономија, поетика, мусиги, фәлсәфә, дини һүтүг, тибб елмләри саһәсиндә) биликләр верирдиләр. Дәрслик олмадығы үчүн алимләрин вердији бу биликләр әлјазмасы шәклиндә өзләринин тәртиб етдикләри китаблардан өјрәдилирди. Бу китабларын үзү көзәл хәттә малик олан тәләбәләр тәрәфиндән көчүрүлдү. Јахшы хәтти олан тәләбәләрә еләчә дә гәдим елми әсәрләрин үзүнү көчүртмәк тапшырылырды. Ән истедадлы тәләбәләрә исә гәдим алимләрин әсәрләрини Әрәб дилиндән Фарс дилинә, Фарс дилиндән Азәрбајҟан дилинә тәрчүмә етмәк е'тибар олуурду. Белә истедадлы тәләбәләрә тәрчүмә олуномуш әсәрләрә мүтәддәмә јазмаг да е'тибар едилирди.

✓ Әрәб вә Фарс дилләринин Азәрбајҟанда кениш јайылдығы бир дөврә илк “һилјәтүл-лисан”, даһа сонра “Төһфеји һүсам” адлы фарс азәрбајҟан лүгәтләри јаранды. Дәрслик кими истифадә олуан бу

¹ Хаче Нәсрәддин Туси .Бақы 1980.сәһ 162.

дүтәгләр Азәрбајҗанда елмин, саваднн вә маарифин инкишафына
олдуҗҗа бөјүк тәсир кәстәрди.

XIII, XIV әсрләрдә Азәрбајҗанда Түрк дилли јени Азәрбајҗан
әдәбијјаты јаранмаға башлады. О, һәсәноғлунун гәзәлләри илә
башлады, ардынҗа Насир-Бакунин "Мүхәммәс", Гази Бүрһанәддинин
"Диван" китаблары јаранды.) Бу әсәрләрин һамысында јүксәк
тәрбијәви мотивләрлә јанашы Азәрбајҗан данышыг дили дә үстүнлүк
тәшкил едирди. Азәрбајҗанда јени јаранан әсәрләрин руһу вә идеја
истигамәти кечмишдәки кими Гәсидә, Мәдһ кими Сарај
әдәбијјатындан әсаслы фәргләнди. Бу әсәрләрдә тәрбијә
мәсәләләринә, инсан әғлигә вә зәкасына јүксәк гүјмәт верилирди.
Мәсәлән, Шәбүстәри јазырды: "Һакимијјәт бапында оланлары
әчдәлиһна көрә дејил, онларын әгил, камал, зәкасына вә мәнәви
кејфијјәтләринә көрә гүјмәтләндирмәк лазымдыр". Гази
Бүрһанәддин исә әсәрләриндә кәнч нәсли мүбариз олмаға
чағыраркән, һәр шәјдән әввәл намуслу олмағы бир вәзифә кими
тапшырырды. Намус дедиклә о дузлүк, лоғрулуг, вердији сөзә
е'тибарлы олмаг, өзкә матына хәјанәт етмәмәк кими кетфијјәтләри
нәзәрдә тутурду. О, јазырды:

Әрәнләр әр јолунда әр тәк кәрәк,
Мејданда еркәк киши нәр тәк кәрәк,
Јахшы, јаман, гаты, јумшаг олса хош,
Сөрвәрәм, дејән киши еркәк кәрәк.¹

Гази Бүрһанәддин әсәрләриндә гәһрәмәнлыг, мәһәббәт
мотивләри тәрәннүм едәркән, о нәсиһәтчи бир шаир кими,
гәһрәмәнлығын вә мәһәббәтин әхлаги әсасларыны кәстәрмәјә
чалышмышдыр. Бу дөврдә јапјаыб-јарадан Азәрбајҗан әдибләриндән
Әссар Тәбризи дә тәрбијә мотивләри илә долу олн, Јахын Шәргү
Кениш јәјылмыш "Меһр вә Мүштәри" алы мәһшүр әсәрини јазды.
Әсәрдә елм вә тәһсилә бөјүк һөрмәт, ушагларын физики, әгли, вә
әхлаг тәрбијәсинә дигтәг јетирмәк кими бир сыра марағлы сәһнәләр
тәсвир едилир. Мәсәлән, әсәрдә шаһ оғлу Меһр вәзирин оғлу
Мүштәри бир јердә мәктәбә кедир, хүсуסי мүәллимдән дәрс алып,
мүәллимләр әввәлчә бу ушағларә сәрф, нәһв, фитһ, бәјан, һејәт үсул,
һикмәт, һәдис, тәбир, калам, мәнғиг, шә'р, инша, мусиги өјрәдир.
Сонра исә ушағларә ат минмәк, ох атмаг кими һүнәр, шүчаәт тәләб
едән физики тәрбијә верилир. Әсәрдә бу ушағларын бир-биринә
кетдикчә мәһәббәт бағладығлары вә бу мәһәббәти поэмаға чалышан

¹ Гази Бүрһанәддин-"Divan" Истанбул 1943. (Азәрб. әдәбијјаты тарихи I чигд.)

шаһ һачибинин оғлу пахыл, икиүзлү Бәһрәм образы да верилир. Әсәрдәки елмти, савадлы, тәһсилли образлара гаршы мәнфи Бәһрәм образы Әссар Тәбризијә гәдәр јазылан әсәрләрдәки мәнфи образларын ән типикидир. Тәбризи бурала мәнфи сифәти үмүми шәкилдә дејил, Бәһрәми пахыл, һәр кәсә пислик етмәк, јалһыз өзү үчүн дүшүнән бир образ кими вермишдир. Шаир бу әсәрдә јаратдығы мәнфи образла кәнч нәсилдә мәнфи хүсусијјәтләрә икраһ һисси ојатмаға чалышмышдыр.

Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш олан бу әсәр ејни заманда елми мәмзун дашымышдыр. Әссар Тәбризи кечмиш мүнәччимләр кими тәбиот һадисәләрини абстракт боллуг, мұһарибә, асајини кими дејил, о гәһрәмашларынын һәрәкәтләриндән мејдана чыхаи нәтичәләри, Нүчүм елминин тәләбләринә ујғун тәсвир етмишдир. Әссар Тәбризи әсәрләләриндә, хүсусән дә, "Мәһр вә Мүшгәри" әсәриндә вәтәнпәрвәрлик мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирир. О вәтән һаггына белә дејирди.

Әкәр бир јохсул гүрбәтдә шаһ да олса
О һәр ахшам, јенә "вәтән" дејиб аһ чәкәр.

XIII, XIV әсрин ән характеристик чәһәтләриндән бири дә XI, XII әсрин түрк дилли шифаһи халг әдәбијјаты олан "Китаби-Дәлә-Горгуд", "Јусиф һаггында әфсанә", "Хосров вә Ширин" кими нүмунәләрин түрк дилли јазылы абидә кими формалашмасы иди. Азәрбајҗанын мәдәни һәјатында, онун педагожи фикрийини вә тәрбијә мәсәләләринин инкишафында дастанларын вә хүсусән дә "Китаби-Дәлә-Горгуд" дастанынын вә Ашыг әдәбијјатынын ролу бөјүк олмушдур. "Дәлә-Горгуд" дастаны кәчәри патриархал гәбиләләрин дағылдығы вә феодаи мүнәсибәтләринин јарандығы бир вахта тәсадүф едир. Она кәрә дә бу әсәрдә даһа чох јерли кәчәриләрин һәјатындан, садә адамларыи мә'нәви аләминдән мә'луматлар верилир. Әсәрин әсас гәһрәманы Газан хандан вә дастандакы башига гәһрәмашлардан: оғуз бәјләриндән, боз атлы Бејрәк, Дәрсәхан оғлу Бугач кими икидләрдән дә данышылыр. Бу әсәрдә гәһрәмәнлыг руһу вәтән мәһәббәти илә вәһдәт тәшкил едир. Дәлә Горгуддакы оғуз гәһрәмашлары доғма елини, обасыны горумаг үчүн һәр чүр фәдакарлыға һазыр олуб дүшмәнә гаршы мұбаризәдә мөгсәд бирлији вә үмүми мәнафеји көзләмишләр. Әсәрдә тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән чох гијмәтли олан аилә пәрәфини көзләмәк, јашлылар, ағбирчәкләрә һөрмәт, евладын аилә севинчи олмасы кими вачиб мәсәләләр вар. "Дәлә Горгуд"да о заманкы Азәрбајҗан

үчүн тамамилә јени мөвзу олан гадын образынын верилмәси дә
мараслыдыр. “Дәдә Горгуд”да гадынлар да кишиләр кими физики
чәһәтлән гүввәтли, чәсур, мәрл, ат минән мүбариз адамлар кими
верилмишдир. Бу дастанда гадынларын оғлуна, бачынын гардашына,
гызларын нишанлыларына сәдагәти хусуси илә вургуланыр. Мәсәлән,
Дәрсәханын арвады оғлунун овлан гајытмадығыны көрдүкдә гызларла
бәрәбәр ону ахтармаг үчүн кедир вә јараланмыш оғлуну тапыб
көтирир. Вә јахул, Бурла хатун оғлуну әсирликдән гуртармаг үчүн
сипаһланыб алды-санлы гәһрәманларла вуруша кедир вә Гоған алды
пәһливаны атындан јерә салыр. Әсәрдә Селчан хатун әри илә бир
јердә вурушур. Бану-Чичәк нишанлысышы сынагдан кечирмәк
мәгәсди илә онунла ох атмагда, ат сүрмәкдә, күләшдә јарышыр.
“Китаби-Дәдә-Горгуд”да гәһраман гадын образлары вәтән рәмзи кми
үмумиләшдирилир. Әсәрдә ниләнән аталар сөзү, ел мәсәләләри,
ифадәләри, һәм тәрбијә, һәм дә ана дилимизин ишкешафы нөггәзи-
нәзәриндән олдугча гижмәтлидир. Мәсәлән, 1. Көңлүнү уча тутан
јердә, дәвләт олмаз. 2. Гара ешшәк башына јүјән вурсан, гатыр
олмаз. 3. Көһнә памбыгдан без олмаз. 4. Гары дүшмән дост олмаз
вә с.

Белә јүксәк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан дастан, енос вә с.
кими халг педагогикасынын јайылмасында вә нәсилдән нәслә
кечәрәк бизим заманәмизә чагмасында (индики ашагларын әчләди
олан, јахшы нәгл егмәји, охумагы вә чалмагы бачаран) оғуз озан
сәнәткарларынын ролу бөјүк олмушдур. Азәрбајчанда бу ашыглар
көчәри тајфалар тәрәфиндән чох севилмиш, һәр обадә, һәр елдә
онлар мәсләһәтчи, ағ-саггал кими һөрмәглә гаршыланмышлар.
Сәләфләринин сәнәтини давам етдирәп XVII әсрдә јапашмыш илк
ашыглардан Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Хәстә гасым вә
башгалары охууглары маһныларда дүзлүк, доғрулуг, зәһмәт, вәфа,
јолдашыг кими јүксәк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән ше’рләри халг
арасында тәблиғ етмәклә јанашы, халг педагогикасыны
зәңкинләшдирмишләр. Мәсәлән Аббас Туфарганлы јазырды:

Јеријир мајалар далында көшәк
Дүнјаја кәләнләр бир күн көчәчәк
Варлы јалан десә, јохсуллар керчәк
Варлынын сөзүнү сөзә тутарлар.

вә јахуд Сары Ашыг вәтәни севмәк, онун уғрунда һәр чүр
фәдакарлыға кетмәк, гәрибликдә галашлары јазыг адамлар кими
тәсвир едәрәк јазырды:

Мөн ашыг жүз азары
Лоғман тапыр жүз азары
Гәрибликдә галан чаным
Тапыбдыр жүз азары.

Мөн ашиг гала јердә
Бүрч јердә, гала јердә
Горхурам гәриб өләм
Чаназәм гала јердә.

Халгы бирлијә, зәһмәтә, јүксәк мә'нәви кејффијјәтләрә чағыра
ашыг Аббас дејирди:

Аббас бу сөзләри дејәр сәриндән,
Архы вурун сују кәлсин дәриндән,
Сөз бир олса дағ ојнадар јериндән
Ел бир олса зәрби кәрән сындырар.

Азәрбајҗанда XIV әсрдә әдәбијјат, инчәсәнәт, ме'марлыг, тәбабәт сәһәсиндә олдуғу кими халг маарифиндә дә әсаслы дөнүш јаранды. Мәсчид, мәктәбләрлә јанашы дүнјави биликләр верән јени елми вә тәдрис мүәссәләри јаранды. Мәсәлән, Тәбриздә ачылымыш “Дарүл-Шәфа” мәркәзиндә елми мүәсисәләр, мәдрәсәләр, мүәлихәһана вә рәсәдхана кими бөлмәләр јаранды. “Дарүл-Шәфа” мәркәзиндә алимләр елми тәдгигат ишләри апармаға башладылар. “Дарүл-Шәфа” мәркәзиндә бир нечә мин китабы әһатә едән гијмәтли әлјазмаларындан ибарәт китабхана олмушдур. “Дарүл-Шәфа” нәздиндәки мәдрәсәдә астрономија, тибб, илаһијјәт фәлсәфә, мәнтиг, тарих вә с. кими фәннләр тәдрис едилмишдир.

XIV әсрдә елм, мәктәб, маариф вә мәдәнијјәтин инкишафы чохлу миңларда елми вә дәрс китабларынын јаранмасы зәруријјәтини ирәли сүрдү. Китаб чапынын олмамасы өлкәдә маариф вә мәдәнијјәтин инкишафыны ләнжитсә дә чыхыш јолу тыйды. Китаб үзү көчүрәнләр мејдана чыхды, јахшы хәтти олан адамлар китаб үзү көчүрмәји нешәјә чевирдиләр вә нәһајәт бу иш һөрмәтли пешәләрдән бири сајылды. Китаб чапынын олмадығы бир дөврдә бу јолла чохлу дини вә бәдии китабларын үзү көчүрүлүб халға чатдырылды. Мәктәб вә мәдрәсәләрдә хәтгәтлар һазырланды. Мәктәбләрдә ушагларын һүснү хәттинә һүсуси диғәт јәтирилди. Дикәр тәрәфдән исә тичарәтин инкишафы илә әләгәдәр каркүзарлыг ишини билән адамларә еһтијаж артды. Мәктәбләрдә һүсуси хәтгәт, каркүзар, мирзәләр һазырлајан шә'бәләр ачылды.

Халгын варлы тәбәгәләри ушагларыны бу мәктәб вә мәдрәсәләрә һәвәслә кәндәрдиләр. Ашағы тәбәгәләрин ушаглары икә өз валидејнләринин пешәләрини тәглид әсасында өјрәнмәклә јанашы халг педагогикасы вә лини ајинләрин нүмунәсиндә тәрбијә алуунурдулар.

XIV әсрдә мәктәб вә мәдрәсәләрин мүәјјән мә'нада мәвдудлуғуна бахмајараг, бурада Азәрбајчан халгынын мәктәб, мәдәнијјәт, вә елм сәһәсиндә бөјүк бир нәсли јетипди.

XV әсрин әввәлләриндә Теймурләнкин оғулларынын арасында кәлмиш нифаг аталарынын јаратдыгы империяны зәифләтди. Бундан истифадә едән Азәрбајчан феодаллары мүситәгилләшмәк үчүн һакимијјәтләрини мөһкәмләндирмәјә башладылар. Азәрбајчан һөјәтында олан бу сийәси-иғтисади дәјишиклик маариф, мәктәб вә мәдәнијјәтин инкишафына мүсбәт тә'сир кәстәрди. Дахили вурушма вә чәкишмәләрә бахмајараг Азәрбајчан халгы харичи истилачыларын бојундуруғундан азад ола билди. Тәбриз бир мәркәз кими о гәдәр јүксәлди ки, һәр һансы бир сүләлә Тәбризи әлә кечирмәдән һакимијјәтә кәлә билмәзди. Тәбризин елм вә инчәсәнәт мәркәзи кими инкишаф егмәсиндә дөврүн ән јүксәк зијалы һөкмдарларындан Солтан Јағубун хусуси ролу олду. Солтан Јағуб сарајына заманын ән мөшһүр алим, мүәллим вә хәтәтатларыны дө'вәт етди чохлу мәдрәсә ачды, "8-чәннәт адлы" китабхана, мәсчид, мәдрәсә, карвансара, хәстәхана, истираһәт паркы, тибб сви шәклиндә кичик бир шөһәрчик јаратды. Солтан Јағубун маарифпәрвәрлик фәалијјәти о гәдәр кениш бүсәт тапды ки, һәтта шаһ Исмаил Хәтәи дө онун маарифпәрвәрлик фәалијјәтинә јүксәк гиймәт верәрәк Азәрбајчан дилиндә јаздыгы "Јусиф вә Зүләјха" поемасыны она һәср етди.

XV әсрдә Азәрбајчан мәктәб вә мәдрәсәләриндә тәһсил алмыш чохлу (Јахын, Орта Шәрг вә Орта Асияда) сәнәт әсәрләри јаратмыш пешәкарлар чыхды. Бу инкишафын мәркәзиндә Тәбриз дурду. Бир сыра ишғалчы истилалар заманы Азәрбајчанын елм вә мәдәнијјәт хадимләри мәчбуријјәт ғаршысында мүхтәлиф өлкәләрә мүһачирәт етмиш вә орада фәалијјәт кәстәрмәјә мәчбур олдулар. 1514-чү илдә Османлы Солтаны биринчи Сәлим чылдыран вурушмасында гәләбә газандығлан сонра кери чәкиләркән Азәрбајчандан хусусилә Тәбриздән Түркияјә 1700 сәнәткар апарды.¹ Бу сәнәткарлар Азәрбајчан ме'марлығ үслубуну Јахын Шәргдә кениш јайдылар. XV әсрдә Тәбриздә елмин, маарифин вә мәктәбин инкишаф етмәси

¹ С.М. Онуллаһи - XIII -XVII әсрirdә Тәбриз шөһәринин тарихи- Бақы 1982, сәһ.200.

пәтичәсиндә жүзләрлә тәләбәләрә мәсчилләрин һесабына пулсуз тәһсил верилди. Бу дөврдә Әрдәбилин "Дарүл-Иршад" мәдрәсәсиндә дә чохлу тәләбәләр мәсчил һесабына тәһсил алдылар. Авропа вә түрк сәйяхәтләриндән Оливари, Чәләби вә башталарынын хатирәләринә кәрә XV әсрин сонунда Тәбриз әһаличә бөйүк, мәдәнијјәтчә жүксәк, маариф, елим вә инчәсәнәт чәһәтдән инкишаф етмиш бир пәһәр олмушдур. Бу фүсункар Тәбриздә Азәрбајҗанын вәтәнпәрвәр оғулары мүхтәлиф китабхана, мәсчид, ханәкаһ, мәдрәсә, өртүлү базар, кәј мәсчид, миндән артыг отаглары олан жүксәк зөвглә тикилмиш биналар јадикар гојуб кетмишләр.

XV әсрин сонунда Ағҗоунлу дөвләти зәифләди, бундан истифалә едән шаһ Исмајыл 1502-чи илдә Сәфәвиләр дөвләтини јаратды вә Азәрбајҗанын бирләшмәси уғрунда мүбаризә апарыб гәләбә газанды. Шаһ Исмајыл маарифпәрвәр дөвләт башчысы олдуғундан һөкмдарлыг дөврүндә чохлу мәктәб вә мәдрәсә ачды, китабханалар јаратды, классик әсәрләри топлады, хәтгәтләр һазырлады, надир китабларын үзүнү көчүртдү вә бу китаблара чохлу миниатүрләр чәкдирди. Шаһ Исмајылын Азәрбајҗанда јаратмыш олдуғу рәссамлыг мәктәби Сејид Әһмәд Бейзад, Аға Мирәк Тәбризи, Әли Нағташ кими мәһшүр рәссамлар јетирди, Шаһ Исмајылын дөврүндә мусиги сәһәсиндә дә бөйүк иаилијјәтләр әлдә едилди. Кәрбала һадисәләрини даһышан пешәкар руһаниләр, Шаһ Исмајылын мәчлисиндә тәсниф вә муғамлар охудулар. Мусиги сарај мәчлисләри васитәси илә тәблиг едилмәјә банлады. Бәләкликә, мусиги кәнч әслин естетик тәрбијәсинә, бәдии зөвгүнүн инкишафына әсаслы тә'сир кәстәрди.

XIV әсрдән инкишаф етмәјә башлајан Азәрбајҗан-түрк әдәби дили XVI әсрин әввәлиндә даһа жүксәк сәвијјәгә галхды. Азәрбајҗан дили ордуда, шаһ сарајында, идарә ишләриндә апарычы мөвгә тутду. Һәтта, Сәфәви сүлаләсинин һакимијјәтинин сон дөврләриндә сарај адамлары, онларын гоһум, әгрәба вә јахын адамлары Азәрбајҗан дилиндә даһышмаға банладылар. Бу хејрхәһ, вәтәнпәрвәр ишлә Кишвәри, Хәгаи, Гүрбани, Гүрури, Фүзули кими Азәрбајҗан сәнәткарлары бөйүк фәалијјәт кәстәрдиләр. Бу әдибләр сырф Азәрбајҗан дилиндә јазмаға јанашы әсәрләриндә тәкчә мәһәббәт мотивләри дејил, тәрбијә нөггәји-нәзәриндән чох гијмәтли лөвһәләр јаратдылар. Бу чәһәтдән М.Фүзули јарадычылығы чох характерикдир.

5. М. Фүзулинин тәрбијәви фикирләри.

Фүзули әсәрләриндә Азәрбајҗан дилинин тәмизлијини тәблиг етмәклә јанашы тә'лим-тәрбијә һаггында да олдуғча гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Фүзулинин әсәрләриндә јашадығы

дөрвүн мөктөблэри вэ орада кечилэн фәинлөр, интизам, биркә
тә'лим, мүәллимләрин сәвијјәсинин ашағы олмасы вэ с. проблемләр
барода дә олдуҗа гијмәтли мә'луматлар верилмишдир. Мәсәлән,
"Дәјли вә Мәчнун" әсәриндә јазырды:

Мөктөбдә онунла олду һәмдәм
Бир нечә мәләк мисал ғыз һәм,
Бир сәф ғыз отурду, бир сәф оғлан
Чәм олду беһинтә һури ғылман.

Фүзули әдәби јарадычылығында аилә тәрбијәсинә, тә'лим-
тәрбијәнин мәгсәд, мәзмун вә үсулларына, тә'лим фәннләринин
һәјәтлә әлағәсинә, әхлағ тәрбијәсинә дә әсалы јер ајырмыш вә бу
мәсәләләри маһир бир педагог кими һәлл едә билмишдир. Фүзули
әсәрләриндә елмә јүксәк гијмәт верәрәк оиу инсан мә'нәвијјатыны,
ләјәғәтини јүксәлдән, инсанын азадлығына көмәк едән бир васитә
һесаб едәрәк јазырды: "Елмдир баис рифаһәт халғ". Фүзулијә көрә
елмин јолу чәтин, дашлы кәсәклидир.) Она саһиб олмағ үчүн сә'ј
көстәрмәк лазымдыр. Фүзули белә һесаб едирди ки, инсан сә'ји гуру
сәһралары көјрдә биләр, өлү ағачлары чана кәтирә биләр. О
јазырды:

Истәсән чатмағ кәмалын фәвгүнә Ғыл сә'ј ки,
Сә'ј арғлыҗа бу јолда артачағдыр гијмәтин.

Елмә јүксәк гијмәт верәи Фүзули белә һесаб едирди ки, елм
надан әлләрә дүшмәмәлидир. Онун нәтичәләриндән инсанлығ
бәһрәләнмәлидир. Фүзулинин бу узағкөрәилилији вә фикирләринин
һәјәтилији өзүнү бир даһа бизим әсримиздә сүбуг етди. Атомун
ихтирасы вә онун нәтичәләринин надан әлләрә дүшмәси Хиросима
вә Нагасакидә минләрлә адамларын һәлак олмасына, өмүрлүк әлил
ғалмасына кәтириб чыхартды. Бу фәчие 2-3 нәслин бәдбәхтлијинә
сәбәб олду. Бу мүнәсибәтлә Фүзули јазырды:

Еј мүәллим, әләти тәсвирдир, әшрарә елм
Ғылма, әһли зүлмә тә'лим маариф, зинһар
Һијлә үчүн елм тә'лимин ғылма мүфсидләрә
Ғәтли ам үчүн верәр чәллиада тич абдар
Һәр нә тәсвир ејләсә әһли чәһл она елмәјә сәбт
Мәрки-әһли елмдир, әсли фәсади-рузикар.

Фүзули әсәрләриндә әглә, илрака, сөзә, сөзүн гүдрәтинә јүксәк
гијмәт верәрәк јазырды:

Илаһи фејздән бир хәзинәдир сөз
Түкәнмәз, сәрф ғылдыгча дәмәдәм
Мәчази шаһларын кәнчи дејил бу
Ки, бир һәббә кәтүрдүкдә ола кәм.

Фүзули белә һесаб едирди ки, сөзү сөз хаһиринә ишләтмәк
лазым дејил, һәр сөз бир мә'на кәсб етмәлидир. О, мә'напы мәзмун,
сөзү исә онун формасы һесаб едирди. Сөз илә мә'наны ваһид үзв
һесаб едән Фүзули јазырды:

Сөз мә'надан асылыдыр, мә'на сөздән һәр заман
Бир-бириңдән асылыдыр нечә ки, чисмилә чан¹.

Фүзули кәнчләрин рәван данышмасыны, мәнтигли, мә'налы
данышмасыны вачиб биләркән һәр сөзү инчи дәнәләри кими сечиб
јериндә ишләтмәји вачиб һесаб едирди.

Фүзули мејвәләрин сөһбәти зәмнинилә јазылмыш “Сөһботүл
әсмар” әсәриндә ушаглары мәнсәб, шөһрәт, мәнәмлик кими инсан
әхлагына зидд олан мәсәләләрдән узаг олмаға чағырыр вә дејирди:

Шафталу дејәрди:

- Падишаһәм,

Фыстыг ки:

- Әнчум ичрә маһәм,

Һәм Чөвз дејәрди:

- Хосровәм мән.

Фындыг дејәрди:

- Сөрвәрәм мән.

Лиму ки:

- Мәиәм бу бағә маһмуд.

- Шаһәм ки, - дејәрди Шаһпалуд².

Фүзулинин “Бәнкү бадә”, “Сөһботүл әсмар” кими әсәрләри
көстәрир ки, Фүзули шаир олмагла јанашы һәм дә ушаг
психолокијасыны билән педагог шаир, педагог алим, педагог

¹ М.Фүзули. Әсәрләри. Чилд 3, сәһ.15.

² М.Фүзули. Әсәрләри. Чилд 1, сәһ.274.

философ олмушдур. Фүзули кәнч нәслин әхлаг тәрбијәсиндә гуманизм, вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик, никбинликлә јаналы әмәјә хусуси гијмәт вермиш вә онун инсан мә'нәвијјәтини зәнкишләшдирән, јени гәләбәләрә руһландыран, инсана кәләчәк перспектив ачан бир васитә кими гијмәтләндирмишдир. Фүзули ушағлары әмәк һәјағына һазырлајаркән зәһмәтдән горхмамаға, бу јолда һәр чүр мәһрумијјәтә дөзмәји ләзым биләрәк јазырды:

Еј хачә, кәр гулундан оғуллуғ мурад исә
Шәфғәт көзү илә бах она оғул кими
Кәр оғлуну диләрсән ола саһиби әдиб
Әлбәттә сјлә зилләтдә мә'тад гул кими.

Фүзулидән кәтирдидимиз бир нечә мисал кәстәрир ки, Фүзули шаир кими дунја әдәбијјатында өзүнә јер тутдуғу кими, педагожи сәһәдә дә зәнкин ирсә маликдир. Онун "Пейли вә Мәчнун" әсәри дәрслик кими узун илләр мәктәб вә мәдрәсәләрдә истифадә едилмишдир. Ушағ әдәбијјатынын илк јарадычыларындан бири олан Фүзулинин әсәрләри бу күн дә орта үмуми тәһсил мәктәб дәрсликләриндә өзүнә ләјиг јер тутарағ кәнч нәслин тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Фүзули бир вәтәнпәрвәр педагог, мүәллим кими башға дилләрдә јазылмыш тәрбијәви, әхлаг, нәсиһәтамыз әсәрләри дә Азәрбајҗан баталарынын истифадәсинә вермәјә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән онун Әбдүлрәһман Чаминин дидактик руһда јазылмыш рүбанләрини Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә етмәси характерик мисалдыр.

Фүзулинин педагожи көрүшләри һаында проффессор Әһмәд Сејидов әтрафлы тәдғигат апардығы үчүн биз бурада анчағ Фүзули тимсалында XVI әсрин ичтимаи-сијаси һадисәләри ичәрисиндә о дөврүн зијалыларынын Исламын мүтәрәғти чәһәтләрини, әхлаг дөјәрләрини әсас көтүрәрәк маариф вә мәктәб мәсәләләринә нечә әһәмијјәт вердикләрини вә Азәрбајҗан педагожи фикрини нечә системләшдирмәјә чәһд етдикләрини кәстәрмәјә чалышмышығ.

6. XVII-XVIII әсләрдә мәктәб вә педагожи фикир.

XVII әсрин 40-чы илләриндә Азәрбајҗанын хариҗи өлкәләрлә иттисәди вә сијаси әлағәләри јенидән дирчәлди. Тичарәт вә хырда сәнәткарлығ артды. Јерли тачирләр, капитал топламыш варлы адамлар јаранды. Бу варлылардан пәһәрләрин бөјүмәсинә, мәдәни абидәләрин, мәктәб вә мәдрәсәләрин ачылмасына дигтәт јетирән чохлу хәјријјәчи зијалылар јетишди. Бу заман һакимијјәтдә олан Сәфәви дөвләти дә өз јерини мөһкәмләтмәк үчүн бир тәрәфдән

шөһәрин имтијазлы тәбәгәләринә мәдәни инкишаф үчүн мүәјжән мигдар пул бурахды, дикәр тәрәфдән исә һакимијјәти мударриә едәчәк диндарлара дини тәблиғаты күчләндирмәк үчүн мәсчид, мәдрәсә вә мәһәллә мәктәбләринин тикилмәсинә ярдым кәстәрдилә. Сәфәви дәвләтинин бу тәдбирләри нәтичәсиндә Тәбриздә Шаһ Тәһмасиб, Осман Папа, Шаһ Аббасын мәсчидләри, Шаһ Исмајил, Мирзә Таһир, Мирзә Ибраһим, Зүбәйдә карвансалары јеничән бәрпа едилди. Једди мин дүкашы олан Гәјсәријјә базары тикилди. Бу әсрлә јаранан мәсчидләр јалғыз ибадәт јерләри олмајыб, һәм дә дәвләт адамларынын, габагчыл зијалыларынын чыхыш етмәк, мүәллимләрин фәалијјәт кәстәрмәк, ичтимаи мәсәләләри һәлл етмәк јери олмушдур.

XVII әсрдә Азәрбајҗаны сәчијјәләндирән ән әсас чәһәт өлкәдә мәктәбләрин сајынын әсаслы сурәтлә артмасы иди. Азәрбајҗанда олмуш түрк сәјҗаһы Чәләбинин дедијинә кәрә 1647-чи иллә Тәбриздә 300 карвансара, 15 мин дүкан, 47 мәдрәсә, 600-ә јахын мәктәб олмушдур. Бу мәктәбләрдә мүсәлман илаһијјәти вә орта әсрин елми фәнләринин бир чохлары тәдрис едилмишдир. Чәләби сәјҗаһәти заманы шамахыда да 7 мәдрәсә вә 40 мәктәбин олдугуну јазырды. Онун дедијинә кәрә бу мәктәбләрдә тәдрис мүддәти ушағларын габилијјәтинә кәрә мүәјжәнләширди. Гәбул вә бурахыныш имтаһанлары бүтүн ил боју ола биләрди.

Азәрбајҗанын мәдәни һәјатындакы бу чанланма дөврүн зијалыларынын топланмасына вә онларын мүхтәлиф сијаси, әдәби вә тәрбијә мәсәләләри әтрафында мүбаһисәләр апармасына сәбәб олды. Јеии зијалылар өз әсәрләриндә педагожи проблем үчүн чох вачиб олан тәдбирли, әгилли јени гадын образлары јаратдылар. Бу әсәрләрдә јаранан гадын образлары “Тејли” вә “Ширин” кими мәһәббәт мүбаризәсиндә ачыз галан гадын дејил, өз истәк вә арзусуна пайл олмагы бачарап мүбариз гадын образлары иди. Мәсәлән XVII әсрин шаирләриндән Саиб Тәбризи Мәһәббәтн-азадыг, гүрүр, миннәтсиз јапмамаг, зәһмәт, вәфа, инчә дују, гүввәтли һисс вә дәррин һәјәчан кими әхлаги сифәтләр һесаб едирди.

Саиб Тәбризи әсәрләриндә² кәнч нәслин тәһсилинә, елмлијинә јүксәк гүјмәт верирди. О, габилијјәтсиз, елмсиз дәвләт хадимләринә ишарә едәрәк јазырды: “Күтбејинләрин јүксәлишинә етибар јохдур”. “Бош кузә дамын ғырағындан тез дүшәр” Саиб Тәбризи кәнч нәслин чүрәтли олмаға, јарадычы фикир сөјләмәјә чағыраркән дејирди:

¹ С.М. Онуллаһи - XIII -XVII әсрләрдә Тәбриз шөһәринин тарихи- Бақы 1982, сәһ.200.

² Саиб Тәбризи- Бақы 1946.

“Сөзүн мәгамы кәлдикдә додаға сүкут мөһүрү вурма”, “Зүлмә баш әймәк јарамаз”. Саиб Тәбризи көнч нәслин әхлаг тәрбијәсинә хуsusи дигтәт јетирәрәк јалтағлыг етмәмәји, һәр кәсә өз мәнлијини горумағы, тамаһкар олмамағы, зәһмәтә гатлашмағы, вар-дөвләтә сатылмамағы вачиб шәрт һесаб едирди. Саиб Тәбризи инсанын формалашмасында әмәјә, зәһмәтә бөјүк јер верәрәк јазырды “Сыныг гол кими халғын голундан асылма”. Инсан әхлагыиын әи мәнфи чәһәтләриндән бирини тәнбәллик һесаб едән Саиб Тәбризи тәнбәлләри һәјәг күлзарында алаг отларына бәнзәдирди. С.Тәбризи еләчә дә инсан әхлагыиа көзәллик верән мәрифәти өјрәнмәји, јашлыларын һәјәт тәчрүбәсиндән истифадә етмәји фәјдалы санырды. Саиб Тәбризи достлуға, јолдашлыға јүксәк гијмәт верәрәк әсил досту гара күндә јолундан чыхмајан, сәдагәтли олан, достун нөгсаныны үзүнә дејән адамлары һесаб едирди. Саиб Тәбризи инсанын өз сәһвиши баша дүшмәсини әхлаг нормасы һесаб едәрәк јазырды ки, ејибини кизләдән адам ики көзүнүн ишығы да олса сәнә дүшмәндир. Ким сәнин нөгсаныны үзүнә дејирсә, о сәнин бөјнуна бөјүк һагт гојур. Әлиндән бир хәта чыхдыса, тезликлә пешиман ол ки, бир сәһв икинчи сәһви кәтирмәсин. Бу јүксәк әлаги тәрбијәви фикирләрлә јанашы Саиб Тәбризи тәрбијә елми үчүн чох вачиб олан сөзә, сөзүн долғунлуғуна, инсан һәјагыны ишыгландыран пешәләри әсаслы өјрәнмәјә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: “Көјләрә гаһхса да, илк кәрпичләри өјри гојулан бина е'тибарсыз олдуғу кими, јалан сөзләрлән тикилимиш сәнәт мүлкү дә әбәди ола билмәз”. Тәрбијә нөгтеји-нөзәриндән белә гијмәтли фикирләр тәкчә Саиб Тәбризидә дејил XVIIәсрин башға зијалы маарифпәрвәрләринин, шаир вә јазычыларынын әсәрләриндә дә вардыр.

XVIIәср Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Азәрбајҗана икинчи јүрүшү, Шушанын зәбти, ханлыглар арасында кедән феодал чәкишмәләри, Рус-Иран мұһарибәси дөврүндә Иран ордусунун Азәрбајҗана дахил олмасы кими мүрәккәб ичтимаи-сијаси һалисәләрлә сәчијјоләнирди. Бу ичтимаи-сијаси һадисәләр Азәрбајҗан халғынын формалашмасына вә онун харичи истилачыларга гаршы бирлијини, мүбаризә әзмини артырды, Азәрбајҗан халғынын милли мәнлијини горуду, мәктәб вә маарифини, дил вә әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини зәнкилләндирди вә инкишаф етдирди.

XVIII әсрдә Азәрбајҗан илк Оғуз-Түрк дилии груплардан иди ки, онун мүстәгил дили формалашмышды. Азәрбајҗан дили Әрәб вә фарс тә'сириндән јаха гуртара билмишди. Фәтәли ханын бапчылығы илә јаранмыш олан дөвләт идарә вә дөфтәрханаларында илк дөфә

Азәрбајҹан дилиндә јазышма апарылды. Сәнәдләр ана дилиндә тәртиб едилди.

XVIII әсрдә Азәрбајҹан дилиндә илк дәфә “ҹеддиллијин үсулу” адлы һесаб үзрә вәсаит, илләри вә ајлары кәстәрән “Китаб-күндәлик”, “Тибб үзрә хејирли китаб”, “Шаһ Аббас оғлу Худабәд заманында тарих”, “Сәфәвиләр падишаһы” вә с. кими дәрслик вә дәрс вәсаити јазылды. Азәрбајҹанда бир чох мәдрәсәләрдә Әрәб вә фарс дилләри кечилдијинлән бу тәдрис мүәсиссәләри Азәрбајҹан дилиндә “Әрәб дилинин синтаксиси” дәрслији јазылды. Әрәб дилиндән Азәрбајҹан дилинә “Үслубијјәт” китабы тәрчүмә едилди. Азәрбајҹан дилиндә әлифба сырасы илә тәртиб едилмиш јени лүгәтләр дә јарадылды. XVIII әсрдә тәрчүмә сәһәсиндә дә ирәлиләјиш олды. Мәсәлән, тәрбијәви фикирләрлә долу олан “Кәлилә вә Димнә” әсәри Азәрбајҹан дилинә тәрчүмә едилди.

XVIII әсрдә Азәрбајҹан мәктәб вә мәдрәсәләриндә дилин емләрлә јанашы, дүнјәви емләр дә тәдрис едилди. Азәрбајҹанын һәјатындакы бу мүрәккәб ичтимаи-сијаси һадисәләр маариф вә мәдәнијјәтин јүксәлиши, Азәрбајҹан маарифпәрвәр јазычы вә шаирләринин әсәрләриндә јени вәтәнпәрвәр вә никбин адамларын сурәтини јаратмаға руһландырды. Азәрбајҹанын маарифпәрвәр шаирләри севки лирикасына јени мә’на верәрәк адамлары дүнјәви көзәллији гүјмәтләндирмәјә чағырдылар. Онларын әсәрләриндә һуманизм, бейнәлмиләлчилик, әмәксевәрлик, мүбаризлик, тәмизлик, достлуг кими јүксәк әхлағи сифәтләр тәблиғ едилмәјә башланды. Бу јүксәк әхлағи сифәтләрин Азәрбајҹан халғы арасында јайылмасында М.ҹ.Ғарабағы, Саиб Тәбризи, М.В.Видади, М.П.Вагиф кими мүтәрәғги шаирләрин ролу бојук олмушдур. Азәрбајҹан әдибләринин бир чоху фәалијјәтини мүәллимликлә башламышлар. Мәсәлән, Молла Пәнаһ Вагиф әввәл Тәртәрдә сонра Шушада мәктәб ачыб ушағлары охутмуш вә бу мәктәбдә өзү Ғуран, Әрәб вә Фарс дили, ријазијјәт, астрономија, һәндәсәдән дәрс демнишдир.

XVII вә XVIII әсри характеризә едән бир чәһәт дә дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләрини чох дәғиг ифадә едән халғ педагогикасынын кенип вүсәт тапмасы иди. Халғ јарадычылығынын кениш јайылмасыны ишәртләндирән әсас сәбәб халғын һакимләр тәрәфиндән истисмары нәтичәсиндә јаранан кин вә мүбаризә олмушдур. Бәј вә ханларын халғын әразиләрини зәбт етмәси нәтичәсиндә мүбаризәјә ғалхан халғ бу мүбаризәдә һүнәр кәстәрән гәһрәманларыны тој вә шәһликләрдә вәсф едиб дастана чевирмишләр. XVII, XVIII әсрдә јаранан гүјмәтли халғ јарадычылығынын мәһсулу олан дастанлары тәрбијә бахымында 3 гисмә бөлмәк олар, 1-чи гәһрәманлығ, 2-чи сағ мәһәббәт.

жолдаштыг, достлуг, төвөзөкарлыг вә с. кими жүксөк әхлаги сифәтләр ашылыжан, 3-чүсү аилә вә мәишәт мәсәләләринә һәср едилмиш дастанлар иди. Бу дастанлары халг арасында төблиг едән ел ашыглары олмушлар. Онлар һәм дастанларда, һәм дә өзләринин јаздылары пег'рләрдә икиүзлүлүк, ачкөзлүк, горхаглыг, вәфасызлыг, позгунлуг кими мәнфи сифәтләри тәнгид едиб, кәнч нәслдә зәһмәтә мөһәббәт, мәрдлик, вәтәнпәрвәрлик, јолдашлыг кими жүксөк сифәтләр ашыламаға чалышмышлар.

XIX ӘСРДӘ МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР

1. Русијанын Азәрбајҗаны истила етмәси.

XIX әсрин әввәлләриндә (1813-1828) мәнфур “Күлүстан” вә “Түркмәнчә” мугавиләсинә әсасән Азәрбајҗанын Шимал һиссәси Русијанын, Чәнуб һиссәси исә Иранын тәркибинә дахил олду. Азәрбајҗанын ики јерә бөлүмәси онун һәр чәһәтдән мәдәни-маариф, тарихи нөггәји-нәзәрдән инкишафына мәнфи тә’сир кәстәрди. Азәрбајҗанын Шимал һиссәсинин Русијаја бирләшмәси онун Шәрг өлкәләри илә чохәсирлик мәдәни, тарихи әлағәсини ғырды, Азәрбајҗанын Ислам өлкәси кими формалашмасына чидди мәнфи тә’сир кәстәрди, онун мүтәрәғти Түрк дүнјасы илә әлағәсини кәсди. Вә нәһәјәт, Азәрбајҗан халғынын јаделли ишғалчылара ғаршы мүбаризә әзминни ғырды. Шималда галан азәрбајҗанлылар руслашмаға, чәнубдакылар исә фарслашмаға башладылар. М.Ә.Рәсулзадә јазырды: “Чар һөкүмәти Үләма моллалары вә әфәндиләри идарә васитәсилә мә’мур кими гултуға ғојуб өзүнә табе етди. Икинчи тәрәфдән исә ушағлары рус мәктәбләриндә охудуб, онлардан “учителләр” һазырлады. Азәрбајҗанда руслашдырма сийасәти күчләнди. Бөлүнмүш азәрбајҗанлыларыни бир һиссәсинә фарс һәјәт тәрзи, адәт-ән’әнәси, диқәр һиссәсинә исә рус, христиан дүнјасынын көзәлији тәблиғ едилмәјә башлады. Беләликлә, фарслашмыш “мирзә” кими, руслашмыш “учителләр” дә халғын истәк вә арзуларыны дуја билмәди. Лакин хејли мүбаризәдән сонра “учителләр” аңлаја билдиләр ки, ушағлара Толстој, Пушкин, Сә’ди, Һәфиз, Лермонтовла јанашы Фүзули, Сејид Әзим, Сабир, Чавид вә Чавадлары да өјрәтмәк лазымдыр.”¹

Һәм чәнубда, һәм дә шималда зүлм вә тәзјиг алтында јапајан бу халғларын педагожи фикирләри дә мүхтәлиф истиғамәтдә инкишаф етмәјә башлады. Рус империясы Русијаја бирләшдирилмин бу халғлара күзәштә кедәрәк јени типли мәктәбләрин јаранмасына ичазә верди. 1829-чу илдә гәзә мәктәбләри вә онларын әсаснамәси јаранды. Бунунла да Азәрбајҗанда илк дөвләт мәктәбләри әмәлә кәлди. Мәсәлән, 1830-чу илдә Кәнчәдә, 1835-чи илдә Шамахыда, 1837-чи илдә Нахчыванда белә мәктәбләр ачылды. Бу јаранан мәктәбләрлә ушағларын тәрбијәсиндә ислам идеолокијасы һаким мөвгәдә дурурду. Бу идеолокија илә јанашы Азәрбајҗанын ғабағчылар

¹ М.Ә.Рәсулзадә -Азәрбајҗан чүмһуријјәчи. Бақы 1991

мүтәфәккирләриндән Исмайл бәј Гутташынлы, Гасым бәј Закир, Аббасгулу Ага Бакыханов, Мирзә Шәфи Вәзех, Мирзә Казым бәј, Сәјид Әзим Ширвани вә башгалары ипсапын мә'нәви чәһәтдән формаланмасында елмин әһәмијјәтини хусуси гәјд едәрәк руслашдырма әлсјһинә мүбаризә апарыр, јени типли мәктәбләрин ачылмасынын зәрурилијини көстәрирдиләр. 1842-чи илдә хәјријјә чәмијјәтләринин һесабына Тифлис, Нахчыван, Кәпчә, Шамахы, Бакы, Сәлјан, Ләнкәрән вә Загаталада јени мүсәлман мәктәбләри ачылды.¹ Чар һөкүмәти бу мәктәбләрин ачылмасына ичазә верәркән орада әсасән рус дилинин кечилмәсини лазым билир вә бу фәннин тәдриси үчүн дәвләтин һесабындан пул бурахырды. Јени ачылан тәдрис мүәссисәсиндән бири дә "Рус-Татар" мәктәбләри олду.

2. "Рус-татар" мәктәбләринин јаранмасы.

Азәрбајҗанда тарихән мүтәрәғти рол ојнамыш "Үсули Чәдид" мәктәбләри илә јанашы мүсәлман мәктәби, моллахана, мәдрәсә вә 4.6 синифли дәвләт мәктәбләри дә мөвчуд олмушдур. Дәвләт мәктәбләриндә рус вә ермәниләрин азәрбајҗанлыларла бирликдә тәһсил алмасы, Бакы мүсәлманларыны һеч бир чәһәтдән гане етмириди. Валидәјинләр ушағларыны дәвләт мәктәбләринә вермәк истәмирдиләр. Мүсәлманларын руһуну охшајан јени типли мәктәбләр ачмағ лазым көлириди. Бир дә XIX әсрин 2-чи јарысында сийаси һадисәләр елә сүр'әтлә дәјишириди ки, бу факты мәктәб вә мәдәнијјәт сәһәсиндә нәзәрә алмамағ олмазды. Сийаси һадисәләр, нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишафы, миллиәтләрин өз һүтүтларыны анламасы, мүсәлманларын русларла биркә чыхышлары, милли руһлу бәди әсәрләрин јаранмасы маариф вә мәктәб ишләринә дә өз тә'сирини көстәрди. Ушағларын мәктәбләрә марағышы артырмағ вә онларын мәктәбләрдән јайынмасынын гаршысыны алмағ үчүн Солтан Мәчид Гәйизадә вә Һ.Маһмудбәјов 1887-чи илдә Бакыда "Рус-Татар" мәктәбини тә'сис етмәји гәрара алдылар. Бу мәктәбин ачылмасында Азәрбајҗан зијалыларындан һәсән бәј Зәрдаби, һәмид бәј Шахтаһтински, Мәммәдрза Аға Вәкилов, Ә.Әһмәдов вә Ш.Әсәдуллајевин хусуси хидмәтләри олсада да "Рус-Татар" мәктәби Солтан Мәчид Гәйизадә вә Һ.Маһмудбәјовун ады илә бағлыдыр. Бу маарифпәрвәрләр Бакы-Дағыстан дрексийасындан ичазә алыб ибтидаи мәктәб ачдылар вә ону биринчи "рус-татар" мәктәби адландырдылар. Бу мәктәбләрдән биринчиси Чәмбәрәкәндлә

¹ Педагожи елмләр доктору, академик Һ.Әһмәдовун XIX әср Азәрбајҗан мәктәбләринин тарихинә даир әтрафлы тәдғигаты оңдугу үчүн биз мәктәбләрин тарихинә даир гыса хуләсә илә кифајәтләнмишпик.

(индики президент сарајынын əтрафында), икинчиси исə Зəркəр ачылды. Базарда (индики 173 нəмрəли мəктəбин əразисиндə) Мəчид ачылды. Биринчи мəктəбə Һəбиб бəј, икинчи мəктəбə исə Мирзə Мəчид мўдир тəјин едилди. Ф. Кəчəрлинин јаздыгына кəрə "Рус-Татар" мəктəби С.М.Гəнизадə вə Һ.Маһмудбəјовун чох аз маашлары һесабына ачылдыгы үчүн мəктəбин тə'минаты чох зəиф иди. Јени мəктəб өз ишини ики отаглы бир бинада башламышидыр. Бу отагда дəрд адамлыг, кəһнə гajдада скамја вə синиф тахтасы вар иди.

С.Гəнизадə вə Һ.Маһмудбəјов мəктəбə "тагар" сөзүнү олавə етмəклə халтын бу мəктəблэрə һүсн-рəғбət бəслəмəсинə чалышмышлар. Фирудин бəј Кəчəрли јазырды ки, "рус-тагар" мəктəби əсл маариф очагы иди. Онун дедийинə кəрə бу мəктəблəрин əсас хидмəти мўсəлманларын интибаһынын илк иллəриндə елмə вə савада тəкан вермəси иди.

"Рус-Татар" мəктəби Бакыда тичарət вə сənajенин тəлəблəринə чаваб верəчək адамлары һазырламалы иди. Бу мəктəблəрдə ана дили илə јанашы рус дили, һүснү хəтт, рəсм, идман вə фарс дили тəдрис олунурду. Бурада о заман үчүн тə'лимдə јени олаи сəс үсулу тəтбиғ едилирди. Фирудин бəј Кəчəрли "Рус-татар" мəктəблəриндə рус дили илə јанашы фарс дилинин дə өјрəнилмəсини һər бир мўсəлманын зинəти һесаб едирди.

Чар һəкүмəти бу мəктəблəри ачаркən азəрбајҗанлы баталарынын рус һəкүмət мəктəблəринə дахил олмасына чалышыр вə онлары руслашдырмаг мəгсəдини кўлүрдү. Лакин С.М.Гəнизадə вə Һ.Маһмудбəјов бу мəктəблəри јарадаркən Азəрбајҗан дилиндə савада јол ачмаг, онун тəдрисини кенишлəндирмəји нəзəрдə тутурдулар.

"Рус-татар" мəктəблəринин фəалијјəти 1887-чи илдən башласа да онун рəсми ачылышы 1891-чи илдə олмушидур. Бу мəктəб ибтидаи тəһсил верирди вə буранын мə'зунлары алты синифли мəкəбдə бүгүн фəниллэр үзрə дəрс дəмək һүтүу алырдылар. Əсаснамəјə кəрə "рус-татар" мəктəбиндə тəһсил аланларын 25% христиан вə 75% мўсəлман ушаглары олмалы иди. Рус-татар мəктəблəриндə тə'лим рус дилиндə апарылып, Азəрбајҗан дили исə бир фəни кими тəдрис едилирди. Фирудин бəј Кəчəрли јазырды ки, бу мəктəбə дахил олмаг истəјəнлэр о гəдər чохалды ки, бир илдən сонра мəктəби кенишлəндирмək вə мўəллим коллективини артырмаг лазым кəлди. Рус-татар мəктəби шакирдлəрдən атынан 3 манат тəдрис һаггы һесабына 2 ил јашады. Јајда ушаглар истираһəтə, јајлаға вə Бакы бағларына кетдиклəриндən мəктəб 3-4 ај əрзиндə фəалијјəтсиз галырды. С.М.Гəнизадə вə Һ.Маһмудбəјов касыб ушаглары пулсуз охидурдулар. Ф.Кəчəрлинин јаздыгына кəрə "рус-татар" мəктəби чидди малијјə чəтинлијинə дүчар олдуғундан 1889-чу илдə мəктəбин

мүдирлїјәти шәһәр думасына мәктәби јашатмағ үчүн 600 манат пул ајырмағы хаһиш еғди.

“Рус-татар” мәктәбләри халғ арасында кениш шәһрәт тапдығындан дума јекдил сәслә лазым олан вәсаити ајырды. Бу мәктәбләрин күн-күндән шәһрәтләндијини көрән Азәрбајҗан маарифпәрвәрләри һәр јолла онлара көмәк етмәјә башладылар. Чәми 2 “рус-татар” мәктәби охумағ истәјәшләрин еһтијачыны өдәмәдији үчүн Бакы әһалиси 1891-чи илдә шәһәр идарәсинә мүрациәт еләрәк даһа ики “рус-татар” мәктәбинин ачылмасына ичазә истәди. Шәһәр идарәси 1891-чи илдә биринә 3 миң манат пул бурахмағ шәрти илә јени ики “рус-татар” мәктәбинин ачылмасына ичазә верди. Бу мәктәбләр пулсуз олдуғундан С.Гәнизадә вә һ.Маһмудбәјов өз мәктәбләрини бағлајыб, фәалијјәтләрини јени ачылмыш шәһәр мәктәбләриндә давам етдирдиләр. Беләликлә, мүсәлманларын тәһсилә еһтијачы артдыҗа шәһәр идарәси бир-биринин ардыңча даһа бир нечә “рус-татар” мәктәби ачды. 1907-чи илдә онларын сајы 10-а чатды.

“Рус-татар” мәктәбиндә нә бир христиан тәләбә, нә дә бир христиан мүәллим вар иди. Онун формасы рус олса да, маһијјәти әсл мүсәлман мәктәби иди. Бакыда 10 “рус-татар” мәктәби ачылды. 1-чи мәктәбин мүдирлї һәбиб бәј Маһмудбәјов, 2-чи мәктәбин мүдирлї М.Һ.Әфәндијев, 3-чу мәктәбин мүдирлї М.Маһмудбәјов, 4-чү мәктәбин мүдирлї Ә.Ч.Исмајылов, 5-чи мәктәбин мүдирлї Б.Сәфәрәлибәјов, 7-чи мәктәбин мүдирлї С.С.Ахундов, 8-чи мәктәбин мүдирлї Ә.Вәлибәјов, 9-чу мәктәбин мүдирлї Р.Таһирбәјов, 10-чу мәктәбин мүдирлї Т.Сәлимханлы олмушдур.

О заман мүәллим һазырлајан, јекәнә педагожи тәһсил верән мүәссисә Гори семинаријасы олдуғундан “Рус-татар” мәктәбләринин бүгүн мүдирләри (Һ.Маһмудбәјовдан башға) Гори семинаријасынын мө'зунлары идиләр. Фарс, әрәб, рус, Азәрбајҗан дилләрини мүкәммәл билән бу маарифпәрвәрләр өз үзәриндә чар һөкүмәтинин руслашдырма сijasәтинин ачы нәтичәләрини көрдүкләри үчүн чалынырдылар ки, “рус-татар” мәктәбинин ушағлары мүсәлман руһунда, Шәрг ән'әнәләри әсасында бөјүсүнләр. Лакин бу чар һөкүмәтини, онун мө'мурларыны һеч чүр гане етмирди. Бакы губернијасы вә Дағыстан наһијјәси халғ мәктәбләри директору 1900-чу илдә Бакы шәһәр думасы мәктәбләр комиссијасына “рус-татар” мәктәби һаггында јазырды: “Мәктәбләрин милли гапалылығыны јаваш-јаваш арадан галдырмағ вахты чатмышдыр ки, буну илк заманлар бу мәктәбин јухары синифинә христианлардан мүәллим

“Рус-татар” мәктәбинин 20-чи илдөнүмүнә даир. “Загағзија гәзети” 19 октјабр 1907-чи ил.

тә'јин етмәклә башламаг лазымдыр ки, бунун нәтичәсиндә дилинин өјрәнилмәсиндәки мүвәффәғијјәт жүксәлдилсин¹. Чар мә'мурларынын бу русландырма сijasәтинә бахмајараг Азәрбајчан зијалылары бүтүн васитәләрлә ана дилинин ролу вә әһәмијјәтини галдырмаға, онун тәдрисинин кејфијјәтини жүксәлтмәјә чатышырдылар. Азәрбајчан зијалылары бу мәктәбләрдә ишләјәчәк мүәллимләрин савадлы, биликли олмасы үчүн вахташыры аттестасија апармыш вә гәбул заманы онлары чидли имтаһандан кечирмишләр. Бир мүддәт аттестасија комиссијасынын сәдри һасан бәј Зәрдаби олмушдур. Бу чох јакшы тәчрүбә или. Белә јохламалар тәсәлуфу, биликсиз мүәллимләрин мәктәбләрә дүпмәсинә имкан вермирди. Мәсәлән: 1912-1913-чү илләрдә "Рус-татар" мәктәбләриндә ишләјән мүәллимләрин Азәрбајчан дилиндән билији јохланьылмыш вә анағы сәвијјәдә олан мүәллимләр ишдән конар едилмишдир.²

"Баку" гәзетинин 1911-чи ил 10 октябр тарихли 220-чи нөмрәсиндә имтаһан просеси белә тәсвир едилди. "Дүнән" "рус-татар" мәктәбләләриндә мүәллимлик јери алмаг истәјәнләрин рус дилиндән имтаһанлары кечирилди. Мәктәб Коиссијасынын сәдри вә мүсәлман мәктәби комиссијасы үзүләринин габағында Пушкинин "Бөјүк Пјотрун әрәби" вә "Ибраһимин Париж һәјагы" повестләриндән биринчи фәсли охунмуш вә имтаһан олуналарә тәклиф едилмишдир ки, ешитдикләрини өз сөзләри илә јазсынлар. Бунлары ичәрисиндә Үзејир һачыбәјов да вардыр.

Гејд: Азәрбајчан дилиндән дәрс дәјәчәк мүәллим гәбулу үчүн ајрылмыш комиссијаја Ә.Әмирчанов, Ә.Һасанов, М.Һ.Әфәндијев, Ә.Чәфәрзадә, М.Һачыпски, М.Маһмудбәјов дахил едилмишдир. Бурада жүксәк гијмәт аланларын һәр икиси Гори семинаријасынын мә'зунары иди.

Азәрбајчан дили Гори семинаријасында аз кечилсә дә, орада семинаристләрә ашыланмыш мүстәгил ишләмәк вәрдинши нәтичәсиндә онлар Азәрбајчан дилиндән жүксәк мүвәффәғијјәт әлдә едә билмишләр.

Гори семинарија мә'зунары охудуғу мүддәтдә Азәрбајчан әдәбијјатына о гәдәр диғтәт јетирирдиләр ки, мәктәби гуртараркән онлары Азәрбајчан дилиндә жүксәк тәһсил алымыш мүтәхәссисләрдән

¹ Азәрбајчан Республикасы Мәркәзи Тарих архиви, фонд 389, сијаһы нөмрә II, иш 639 сәһ. 89.

² Азәрбајчан Республикасы Мәркәзи Тарих архиви, фонд 389, сијаһы нөмрә II, иш 1278.

...ајрмаг мүмкүн олмурду. Мәсәлән: 1911-чи илдә "рус-татар" мәктәбинин мүәллими, кечмиш Гори семинаријасынын мә'зуну И.Вәкилов Азәрбајҗан дилиндән (шәһәр думасынын мәктәбләр комиссијасынын үзвләри, директор Фирудин бәј Көчәрлинин вә "рус-татар" мәктәбинин мүәллимләринин иштиракы илә) ачыг дәрс демийди. Дәрс жүксәк сәвијјәдә кечмишди. Динләјичиләр мүәллимийн Азәрбајҗан дилиндән билијнә жүксәк гүмәт вермишләр. Гейл етмәк лазымдыр ки, Бақыда Азәрбајҗан маарифиәрвәрвәрләри Гори мүәллимләр семинаријасы мә'зунларына хусуси рәғбәтлә јанашырдылар. Мәсәлән, 1913-чү илдә Гори семинаријасынын мә'зуну Мәммәд Гоҗајевин халг мәктәбләри комиссијасына мүәллим кечмәк үчүн вердији әризәсинин үстүндә белә бир дәркәнар вардыр: "Бахылмаг үчүн Солтан Мәчид Гәнизадәјә көнләрилсин. Чүнки о, Гори мүәллим семинарија мә'зунларына мејиллиди". Азәрбајҗанда киши "Рус-Татар" мәктәбләриндән әләвә гадын "рус-татар" мәктәби дә олмушдур. 1909-чү илдә ачылмыш 1-чи гадын рус татар мәктәбинин мүдири Һ.Зәрдабинин һәјат јолдашы Һ.Мәликова иди. Бу мәктәбин мә'зунлары Азәрбајҗан гадын семинарија вә гимназијатарынын инкишафында бөјүк рол ојнамышлар.

3. Хејријјә чәмијјәтләри.

Чар һөкүмәти јерләрдә ачылап гејри-рус халгларынын мәктәбләринә вә үмумијјәтлә тә'лим-тәрбијә очагларына о гәдәр дә мараг кәстәрмир, иадир һалларда дәвләт бүлчәсиндән белә ишләрә јардым кәстәрирди. Азәрбајҗан халгынын игтисади-сијаси вә мәдәни инкишафыны жүксәлтмәк үчүн гәзет чыхармаг, театр јаратмаг, актјор труппасы топламаг, дәрслик вә упуаг әдәбијјаты нәпір етдирмәк, мәктәб бинасы тикдирмәк, китабхана вә с. мәгсәдләр үчүн мәдәни мәркәзләр тәшкил етмәк лазым кәлирли. Бу гәдәр иши дәвләт гәти шәкилдә өз өһдәсинә кәтүрмүрдү. Ајры-ајры адамларын бир аз пул вермәси дә мәсәләни һәлл едә билмәзди. Бу вәзнјјәтдән чыхмаг үчүн мәркәзләшмиш хејријјә чәмијјәтләринин јарадылмасы зәрури иди. Бунун үчүн вәтәнин намус вә гејрәтини чәкән, миллиәтин дәрдиәрини, ағыр вәзијјәтини дујан, империјанын салдыгы батаглыгдан ону чыхармаг үчүн көмәк әлини узадап халг адамлары лазым иди. Онлардан бири миллиәтимизин фәхри Һ.Зәрдаби олду.

Москвада тәһсил алмыш Шәрг, рус, Авропа мәдәнијјәти вә педагожи фикри илә јахындан таныш олан Һәсән бәј чох бөјүк чәтинликләрә вә манеәләрә бахмајараг һөкүмәт даирәләриндән ичазә алыб "хејријјә чәмијјәти" јаратды. Бу чәмијјәтин програмыны 1-чи бәдиндә дејилирди: "Загафгазија өлкәси мүсәлманларынын арасында маарифә олан еһтијач кәтдикчә артдығындан вә бу

мүсәлманларын, мәктәпләрдән узагда јашајан бөјүк бир һиссәси, сон дәрәчә касыб олдуғуна көрә валидәјнләр өз ушағларынын тәрбијәси илә мәшгул ола билмәдијиндән, һөкүмәт мәктәпләриндә тәрбијә алмағ истәјән јохсул мүсәлманлар үчүн Бакы шәһәриндә мадди јардым чөмијјәти јарадылып”. Програмда тәрбијә олунан ушағларын мәктәбдә сахлапылымасы, вәсаитсиз ушағларын чөмијјәтин һесабына охумасы, дәвләт мәктәби олмајан јерләрдә чөмијјәтин һесабына мәктәпләрин ачылымасы кими бир сыра һуманист бәндләр дә вар иди. Бу чөмијјәтин фәалијјәтини кенишләндирмәк үчүн һәсән бөј Зәрдаби Н.Вәзирова бирликдә Азәрбајҗанын бүтүн кәнд вә шәһәрләрини кәзмиш, чөмијјәтә пул верә биләчәк үзвләр топламышлар. Ошлар еләчәдә, чөмијјәтә вәсаит топламағ мәғсәдилә Бакы буржуазиясы, нефт саһибкарлары арасында кениш тәблиғат вә изаһат иши апармышлар. Һ.Зәрдаби 1875-чи илдә Азәрбајҗан ичтимаи вә мә’дәни һәјатында бөјүк рол ојнајан “Әкинчи” гәзетини иәшр етди. Бу гәзетин тарихи ролу мә’лумдур вә бу барәдә онларла елми әсәрләр јазымышлар. Лакин бир шәји демәлијик ки, гәзет сон күнә кими Азәрбајҗан халғыны савада, елмә саһиб олмаға сәсләмишдир. Әкинчи гәзети бағландыгдан сонра Зәрдаби Маариф мәсәләләри илә мәшгул олду. О, Рус Синоду Победоноссова ғыз мәктәби ачмағ үчүн мүрачигәт етди.

Победоноссов белә чаваб верди: “Ислам једди бапылы дев кими бир һејкәлдир. Бу һејкәлин бир башы кәсиләрсә әвәзиндә јүзү битәр. Бунларын кишиләринин савадланмасындан горхурут. Гадынлары савадланса онларын оһдәсиндән кәлмәк олмаз”¹ Лакин бу Зәрдабини руһдан салмады.

Һ.Зәрдаби “Әкинчи” гәзетинин 1-чи нөмрәсиндә јазырды: “Дөврүмүздә елмсиз јашамағ олмаз; хусуси илә бизим гоншулар елмә јијәләнәрәк күн-күндән ирәлијә кедир вә мал-мүлкүмүзүн саһиб олурлар. Бәлә олдутда нә етмәк лазымдыр? Һеч кәс мәним чағырышымла кстмир, көстәрирәм көрмүрләр, дејирәм аңламырлар, нәһајәт белә гәрара кәлдим ки, даһа бәркдән чытырмағ лазымдыр, башға чыхыш јолу јохдур. Мүмкүн дејил ки, мәним чағырышымы ешидәнләрдән бир нәфәри дә мәни баша дүшмәсинләр. Мөһкәм бир даш сујун мүнтәзәм оларағ төкүлән дамчыларынын алтында узун мүддәт галдыгда бу дамчылар һәмин лашы јујур вә иәһајәт ону дәшпәб кәлир. Сөз, хусусилә дүз сөз дә буна бәнзәјир, бу сөз авам адамын башыны дәнк едир вә онун бејнинә ипләјир. Ола билмәз ки, дүз сөз тә’сир көстәрмәсин”. Зәрдаби чох мөһарәтлә инчә телләрә вурмагла елмдән вә Гурандан кәтирлији дәлилләрлә тәһсилин әһәмијјәтини

¹ Др. А. Чәфәроғлу - Азәри Әдәбијјатында Истиғлал мүчадиләси. Истанбул 1932 сәһ. 40.

көстөриб, бу ишдә диндарлары да фәал иштирак етмәжә чағырырды. Һәсәнбәј Зәрдаби о заманкы халгын мәктәбләрә олаш мүнәсибәтини нәзәрә алыб Бакы варлыларыны хејријјә чәмијјәтинин програмы илә таныш етмәк үчүн хејријјә жыгынчагыны Молла Чавадын евиндә голламышдыр. "Әкинчи" гәзетинин 4 вә 17 феврал нөмрәсиндә "Әскәр гур'ан" ләгәби илә јазылмыш мәгалә охучулары, хусусән дә диндарлары инандырмаға чалышырды ки, охумаг һеч вахт күнаһ олмайыб. Мәгалә мүнәлифи мисал кәтирәрәк јазырды ки, вахты илә әрәбләр ислам динини јаймагла јанашы јүксәк мәдәнијјәтә малик олуп мәшһур мәдәнијјәт хадимләри јетирмишләр. Һ.Зәрдаби "Әкинчи" гәзетинин әтрафына дөврүи әп табагчыл адамларыны топлајараг оилары хејријјә чәмијјәтиндә фәал иштирак етмәжә јөнәлтди.

Азәрбајҗанда 1906-чы илдә јаранан илк "Ничат" чәмијјәти дә Һ.Зәрдаби вә М.Маһмудбәјовун ады илә бағлыдыр. "Ничат" чәмијјәти чохлу мәктәбләр ачмагла јанашы, дәрсликләр тәртиб етмәк сәһәсиндә дә бөјүк ишләр көрдү. Ү.Һачыбәјов 1910-чу илдә февралын 2-дә "Һәгигәт" гәзегиндә "Көзәл бир тәшәббүс" адлы мәгаләсиндә "Ничат" чәмијјәтинин дәрслик нәшр етмәк фикрини алгышлајаркән халгы, шәһәр идарәсини "Ничат"а һәр јолла көмәк көстөрмәжә чағырды. "Һәјат" гәзетиндәки мәгаләдән ајдын олур ки, 1907-чи илдә "Ничат" чәмијјәти Шамыхыда гираәтхана ачмыш, "Тәрчүман" гәзети материалларындан мәлум олур ки, Нәриманов "рус" чәмијјәтинин һесабына "рус-түрк" театросу тәҗис етмишди. "Ничат" чәмијјәтинин бу ишинә севинән Азәрбајҗан маарифпәрвәрләриндән А.Минасазов, Ә.Исмајылов, Б.Сәфәрәлибәјов вә башгалары театорун ачылышында иштирак етмиш вә ја телеграм вурмушлар. Һ.Зәрдабинин "хејријјә" чәмијјәтини јаратмасынын әп бөјүк әһәмијјәти ондан ибарәт иди ки, бу чәмијјәт Азәрбајҗанда һечә-һечә чәмијјәтләрин ачылмасына вә халг арасында итиб-батан габилијјәтләрин үзә чыхмасына сәбәб олду. Бу, һәгигәтән дөврүн јени истигамәтли биринчи ичтимаи һәрәкаты олду. "Ничат" чәмијјәтинин ардынча "Нәшр-маариф" чәмијјәти јараңды. Бу чәмијјәтин јаранмасы бр чох манеәләрлә гаршылашды. Дәфәләрлә Бакы губернаторуна мурәчиәт олунмасына бахмајараг һеч бир нәтичә әлдә олунмурду. Нәһәјәт З.Тағыјев вә Бакы саһибкарларынын нүфузу, ишә гарышмасы сәјәсиндә 1906-чы ил августун 1-дә "Нәшр-маариф" чәмијјәтинин әсаснамәси тәсдиг едилди. Әсаснамәдә чәмијјәтин мәҗсәд вә вәзифәләри белә мүнәҗҗәнләшпирди: "Чәмијјәтин әсас мәҗсәди Бакы вә Бакы губернијасы мүсәлман әһалиси арасында

¹ Бакы мүсәлман "Нәшри-маариф" (Ничат) чәмијјәтинин низамнамәси. Бакы 1906. (Аз. Е.А. Әлҗазмалары институту)

савады јаймагдыр. Бу чөмијјәт мәктәбләрә мадди јардым етмәли вә јени мәктәбләрдә китабхана вә гираәтханаларын ачылмасына, киши вә гадын мүәллимләрин һазырланмасына гәјгә кәстәрмәлидир". Әсаснамәдә белә бир бәнд дә вар иди: "Чөмијјәт касыб вә јетим ушаклары, сләчә дә мәктәбләри өз һимајәси алтына алыр". 1906-чы ил нојабрын 24-дә исә бу чөмијјәтин ашағьдакы тәркибдә һејәти сечилди сәдр: З.А. Тағыјев, мүавин М.Һ.Һачински, катиб: Ә. Ағажев, Ә. Искәндәров, М.Әфәндијев, тәфтиш комиссијасы: Ә.Б.Әмирчанов, Һ.Малинов, М.Нәсиров. Үзвләр: Искәндәр бәј Мәликов, Гарабәјов, И.Һачыјев, М.Мухтаров, М.Садыхов, Б.Сәфәрәлијев, Ә.Һәсәнов, Ә.Әһмәдов, И.Ашурбәјов, А.Ахундов, Ахунд молла Әләкбәр Аббасгулузадә, А.М.Ағәли, Ахунд Шейх Чавид сечилмишләр.

"Нәшр-маариф" чөмијјәтинин әсаснамәсинин тәсдиғи илә әлагәдар чөмијјәтин рәһбәрләри шәһәрин әи јүксәк рүтбәли адамларыны, нефт саһибкарларыны, тачирләри, үмумијјәтлә вар-дәвләти оланлары бу чөмијјәтин мадди тә'минатына көмәк кәстәрмәк үчүн хејријә кечәси кечириб онлары ора дә'вәт етмишләр. Кечә һәғигәтән дә истәнилән нәтичәни верди. 1700 манат пул јығылды. "Нәшр-маариф" бир гәдәр мадди чәһәтдән мөһкәмләниб фәалијјәтә башлады. Бақынын Балаханы, Әмирчан, Бузовна кими јерләриндә 1 синифли 3 мәктәб ачылды. Лакин гәдричән пул саһиби олан варлы адамлар чөмијјәтә јардым кәстәрмәкдән имтина етдиләр. Белә адамлары тәнғил едән Ү.Һачыбәјов "һүммәт" гәзетиндә франсада баш вермиш зәлзәлә илә әлагәдар јазырды: "Парис шәһәри өзүнүн бу мүнәсибәтдә кәнар јердән көмәк вә имдәд көзләмәдән әввәл өзү өз мүсибәт задәканлығынын көмәјинә кәмәли-кәрим илә киришиб олдуғча бол-бол ианәләр топламышдыр. Ианә верәнләр исә бөјүк бир сәхавәт вә һүммәт кәстәриб, чани-дил илә бәзлинамә едирдиләр. Ишдә рус гәзетиндән "Н.В" гәзетинин Парис мүхбири чамаатын һүммәт вә әһәмијјәтини бу нөв илә тәсвир едир. "Мән олан евин јанында" Сан Франсиско килсәсинин кешишин мүсибәтзадәканә ианә јырмағ үчүн килсәјә јығыланлардан пул тоилајырды. 10 франкы, 5 франкы сиккәләр вә пуллар јағыш кими кешишин килсәсинә тәкүлүрдү. Кешиш исә өз һәмчисләринин бу һүммәтинн көрүб шадлығындан әбри-нејсан кими јаш тәкүрдү... Мәсәл вардыр ки, досту бәркә дүшәндә танымағ олур. Бизләрдә вә үмуми чәһаләт басмыш јерләрдә белә мүсибәт үз вердикдә аллаһ кәстәрмәсин һечкәсин һеч кәсдән хәбәри олмур. Һәр кәс өз башынын гејдинә галыб вә өзүнүн сағ саламат галдығыны гәнимәт билир. Дарда галанын лаш чаны чыхсын,

печ вечинә дежил¹ ". Ү.Һачыбәјов бу мәгалә илә пул, мал-дөвләт, вәзифә саһибләрини чүзәи дә олса нүмунә көстәрмәјә чағырырды. Хейријә чәмијјәтләринә ярдым едәнләри һәм милләтә, һәм дә инсаннијјәтә хидмәтин нүмунәси һесаһ едирди.

Тәәссүфлә гейд етмәк лазымдыр ки, варлылар, пул-дөвләт саһибләри хейријә чәмијјәтләрини дарда гојуб она малди ярдым көстәрмәдиләр. Тәһсил очақларыны сахламағ имканы ағырлашды. Инди мәктәбләри сахламағ үчүн башга кәлир мәибәји ахтармағ вә та'чилн тәдбир көрмәк лазым иди. Она көрә дә "Нәшр-маариф" чәмијјәти 1911-чи илдә бөјүк сә'ј көстәриб узун данышыглардан сонра мәктәбләрин хәрчинин жарысыны Бакы губернијасынын өһдәсинә гојду.

1913-чү илдә "Нәшр-маариф" чәмијјәти хейријјәләрдән топланан пулу һесабына 940 шакирди әһатә едән 12 оглан вә 1 гыз мәктәби јарала билмишди. 1914-чү илдә исә чәмијјәтин 1200 шакирди әһатә едән 16 бир вә 2 синифли мәктәби вар иди. Әлбәтгә дөврүнә көрә бу бөјүк фәалијјәт вә бөјүк һүнәр иди.

Азәрбајҗаида ады чәкилмәјә һүтути әсасы олан ән ләјәгәтли чәмијјәтләрдән бири дә "Сәадәт" олмушдур. Бу чәмијјәтин идарә һеј'әти вә шәһәр рәиси Мартынов тәрәфиндән тәсдиғ едилмиш әсаснамәси вар иди. Чәмијјәтин идарә һеј'әтинин үзләри әсасән диндарлар вә тачирләрдән ибарәт иди. Бурада ишләјәнләрин чоху Иран Азәрбајҗанындан дә'вәт олунмушду. Чәмијјәтин рәсми идарәси әввәлләр Кабиров фамилијалы шәхсин балача евиндә јерләширди. Сонралар чәмијјәтин бөјүмәси илә әлағәдар онун идарәси индики Бакы шәһәри 6 пәмрәли мәктәбин бинасына көчмүшдүр.

1906-чы илдә "Сәадәт" чәмијјәти ишә башлады. Бу чәмијјәт ачдығы илк мәктәбин адыны да "Сәадәт" адландырды.² "Сәадәт"ин 2-ибтидаи вә орта шә'бәләри олмушдур. Мәктәбдә 132 шакирд охумуш вә 7 мүәллим фәалијјәт көстәрмишди. "Сәадәт" мәктәбинин апағы синифләриндә үмуми фәннләр, јухары синифләрдә исә һесаһ, чоғрафија, тарих фәнләри илә јанашы әрәб, фарс, рус, алман дилләри вә илаһијјат фәнни тәдрис олунмушдур. Мәктәбин мәгсәди гәза мәктәбләри үчүн савадлы моллалар һазырламагдан ибарәт иди. "Сәадәт" мәктәбләриндә дини фәннләр дүнјави фәннләрлә чох мәһарәтлә әлағәләндирилмишди. Бу мәктәбдә моллаларын һазырланмасына бахмајарағ орада кечилән фәннләр

¹ Ү.Һачыбәјов, Әсәрләри чилд 4 сәһ. 209-211.

² Бакы Мүсәлман-руһани "Сәадәт" чәмијјәтинин үч сәнәлик (1907-1910) һесабаты (Аз. Е.А. Әлјазмалары институту).

дөвләт мәктәпләринин тәдрис планына уҗуулашдырылмышды.
“Сәадәт” мәктәпләринин 1-чи әлифба синифләриндә илаһијјат,
Азәрбајҗан дили, һесаб, 2-чи ашагы һазырлыг синфиндә илаһијјат,
рус дили, Азәрбајҗан дили, фарс дили, һесаб, һүсн-хәтг, 3-чү јухары
һазырлыг синфиндә јухары синифләрдә кечилән фәнләрдән әләвә
франсыз дили кечилирди. “Сәадәт” мәктәбинин 1-чи әсас синфиндә
исә илаһијјат, рус дили, Азәрбајҗан дили, әрәб, фарс, алман
дилләри, чоғрафија, рус тарихи, һесаб, тәбиәт вә рәсмхәтг фәнләри
кечилирди. 2-чи әсас синифлә һәммин фәнләрдән әләвә франсыз
дили, 3-чү вә 4-чү синифләрдә исә јухарыдакы фәнләрдән әләвә
гөдим тарих, ријазиијјат, һәндәсә фәнләри тәдрис едилирди.

Бу тәдрис планына диггәтиә нәзәр салдыгда чар һөкүмәтинин
руслашдырма вә мүстәмләкә сијасәти ајдын нәзәрә чарпыр.
Империя Азәрбајҗан балаларына милли түрк тарихи әвәзинә
Русиянын җауапларыны, Русиянын тарихини өјрәтәклә һәр дөҗигә
Азәрбајҗанлылар Рус империясынын өвладлары олдуғуну һисс
етдирмәјә вә империянын җауаплары илә јашнамағын зәрури
олдуғуну көстөрмәјә чалышырды. Лакин илаһијјәтин, дилләрин,
хүсүсән дә Шәрг дилләринин “Сәадәт” мәктәбиндә мөһкәм
өјрәдилмәси руслашдырма сијасәти җаршысында олан ән бөјүк манеә
иди. “Сәадәт” мәктәбинин даһа бир мүсбәт чәһәти бу мәктәбдә реал
елмләрин өјрәдилмәси иди. “Сәадәт” мәктәбинин җуртаранлар
илаһијјәтин нәзәри әсасларыны дәрһилән өјрәндикләри үчүн, онун
мәзунлары исламын җауапларыны, онун мүтәрәғти чәһәтләрини
шәрһ етмәкдә сөзчүлүкдән, әфсанәләрдән, инсанлары тәрки
дүнјалыға апаран лүзүмсүз изаһатлардан узағлашдырмагда бөјүк
фәалијјәт көстөрмишдир. Тәәссүф ки, бу мәктәбин тәчрүбәси
өјрнилимәмиш вә унутулмушдур.

Бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр. Хәјријјә чәмијјәтләринин
идарә һеј’әти мүтәшәккил бир мүәссисә кими вахташыры
чәмијјәтләрин ишини мүзакирә едир вә ону јахшылашдырмағ үчүн
ғәрарлар гәбул елирди. Мәсәлән Идарә һеј’әти 1910-чу илдә “Ничат
” чәмијјәтинин театро саһәсиндәки зәиф ишини гејд етмиш, тәфтиш
комиссиясынын фәалијјәтиндәки нөгсанлары ачыб көстәрмишдир.

Азәрбајҗанда мөвчуд олан хәјријјә чәмијјәтләринин бир нечә
илдә көрдүкләри ишләр демәк олар ки, чар Русиясынын 10 илләрлә
халғ маарифи вә мәдәнијјәти саһәсиндә көрдүјү ишләрә бәрәбәр вә
һәтда ондан үстүн олушдур. Хәјријјә чәмијјәтләри Азәрбајҗан
драматургларынын јаздылары комедијалары сәһнәјә тојмагда,
Сабирин “Һолһолнамә”сини вә башга Азәрбајҗан шаирләринин
әсәрләрини чап етмәкдә, мүәллим кадрлары һазырламагда, малдин
сһтијачы олан јетим ушағлара јардым көстәриб тәһсил вермәкдә,

Мөһәммәд Гарајев кими онларла вәрәм хәстәлијинә тутулмуш
мүәллимләри мүәличә егдирмәкдә халға әвәзсиз хидмәт
кәстәрмишдир.

4. Мүәллим кадрларынын һазырланмасы.

Түркмәнчәј мүтавиләси әсасында Азәрбајчанын Рус империјасынын әсарәти алтына кечмәси, ону сојундан, Шәрг мәдәнијјәтиндән ајырды. Бу фүрсәтдән истифадә едән Рус империјасы мүсәлман түркләрини христиан мәдәнијјәтинә бағламағ үчүн руслапдырма сijasәтини даһа сүр'әтлә һәјатә кечирмәјә башлады. Бунунлада о, мүсәлман мәктәб вә мәдрәсәләрини тәдричән тәһзүзлә уғратды. Исмајыл бәј Гаспирански, Һ.Зәрдаби вә башға бу кими ајры-ајры маарифпәрвәрләр јени үсулу мәктәбләрин јаранмасына тәкап версәләр дә, Рус империјасы мүхтәлиф јолларла онлара мане олур вә гејри рус халqlарыны, хусусән мүсәлман түркләрини руслапдырмаға чалышырды. О, јерләрдә рус мәктәби ачыр, мүсәлман мәктәбләринә рус дили фәннини дахил едиб, бу мәктәбләрә христиан мүәллимләри чәлб етмәклә мүсәлман түркләринин Шәргдән Русијаја истигамәт алмасына чалышырды. Бу бахымдан, әкәр Рус империјасында тәһсил алан Азәрбајчанлыларын фаизинә диггәт јетирсәк мәнзәрә тамамилә ајдын олар. Мәсәлән: 1908-чи илдә тәһсил алан азәрбајчанлыларын фаизи белә олмушдур.

1. Оғлан вә гыз кимназијаларында	4.8%
2. Реал мәктәблөрдә	6.2%
3. Гыз кимназијаларында	0.3%
4. Мүәллим семинаријаларында	12%
5. Шәһәр мәктәбләриндә	9.4%
6. Марински мәктәбләриндә	0.3%
7. Сәнәт мәктәбләриндә	6.7%
8. Техники мәктәблөрдә	3.7%
9. Хусуси мәктәблөрдә	0.7%
10. Ибтидаи мәктәблөрдә	3.7%

1917-чи илә гәдәр олан дөврдә мүәллим һазырлығы даһа бәрбад вәзијјәтдә иди. Азәрбајчан кими 4 милјон әһалиси вә бөјүк әразиси олан өлкә үчүн мүәллим һазырлајан чәми 5 гәдрис мүәссисәси вар иди. Онлардан ән мәнәсулдары Гори семинаријасы олмушдур. 2-чиси Ирәван мүәллимләр семинаријасы иди ки, бурада чәми 63 мүәллим кадрлары һазырланмышды. Тифлис мүәллимләр институтунда 13 нәфәр, Шимали Гафгаз мүәллимләр семинаријасында исә чәми бир азәрбајчанлы мүәллим һазырланмышды. Петровски мүәллимләр семинаријасында һеч бир азәрбајчанлы тәһсил алмамышдыр. Демәли, Азәрбајчанын Рус империјасына дахил едилдији вахтдан Азәрбајчан

Демократик Республикасынын жаранмасына гөдөр олан доврлө 327 мүөллим хазырланмышды. Әкәр бу сажы әһалинин миғдарына бөлсәк 30 мин әһалијә 1 мүөллим дүшүрдү. Бурадан да рус дөвләтинин гејри-рус халғларына олан тәһтирамиз мүнәсибәти олур.

Азәрбајчан үчүн мүөллим кадры хазырлајан мүәссисәләрин ачылмасында да чохлу маниәләр вә чәтинликләр гарпыја чыхырды. Азәрбајчан маарифнәрвәрләри бу јолда һәр чүр мутавимәтә раст кәлсәләр дә, бу мүәссисәләрин ачылмасы, орада тәдрис иланы вә програмларың тәкмилләшмәси, мүөллим хазырлығының кејфијјәтинин јүксәдилмәси, мадди мәишәт мәсәләләринин јахшылапдырылмасы уғрунда әмәли фәалијјәтләри илә јанашы мәтбуага сәһифәләриндә чар һөкүмәтнин вә мүсәлман диндарларының мүртәчә һиссәсинә гаршы онлар дөнмәдән мүбаризә апарырдылар.

Кечән әсрин ахырынчы рүбүндә нефт сәнајесинин инкишафы илә әләгәдар Бакыда техники тәрәғги бап верди. Бунулла бағлы савадлы адамлара олан еһтијач артды вә бу инкишаф Бакы буржуазиясының бир сыра маариф очағлары јарагмаға валар етди. Илк иөвбәдә савадлы мүөллимләр хазырламағ лазым кәлирди. Биринчи тәдбир оларағ мүөллим хазырлајан ғыса мүддәтли курслар ачылыса да, бу курслар истәнилән нәтичәни вермәди. Мүөллим семинаријасының гуртармышы вә хусуси педагожи тәһсилли мүөллимләрин хазырланмасына чидди еһтијач јаранды. Буна көрә дә Чар һөкүмәти өз сијасәтинә зидд оларағ Зағағгазијадә мүсәлманлар үчүн мүөллим семинаријасы ачмағ мәчбуријјәтиндә галды. Лакин, чар һөкүмәти семинаријаны Азәрбајчанда дејил, узағ Гори шәһәриндә ачды. О, Уфа вә Крымдакы мүсәлман мәктәбләринин ағибәтини ачығлајарағ белә бир бәһанә кәтирирди ки, куја о, семинаријаны вә семинаристләрин тә’лимини мүсәлман диндарларындан горумағ истәјир.

Она көрә дә јени типли мәктәбләри мүсәлманлардан узағ бир јердә ачмағ истәјир. Ајдын мәсәләдир ки, Чар һөкүмәти вә онун мә’мурлары јерли әһалинин ән чүзи тәшәббүс вә тәләбләриндән горхур вә она еһтијатла јанашырдылар.

Нәһајәт, чар һөкүмәти мәчбуријјәт гаршысында галарағ Зағағгазијадә Гори семинаријасының вә онун нәздиндә Азәрбајчан шө’бәсини ачмалы олду. Гори семинаријасының Азәрбајчан шө’бәси 1879-чу илдә К.Д.Ушинскинин мүөллим семинаријасының ләјиһәсин үзрә ачылды. Чар һөкүмәти бу семинаријаны мүртәчә мәгсәдлә ачса да, семинаријаның мудавимләри әсл вәтәнпәрвәрләр, халғ адамы

кимин фəалијјəт кəстəрдилəр. Онлар заманын, ичтимаи хəјатын бəтəн чиркинликлəринə синə кəрəрəк халг əлєјһинə чыхан бəтəн унсурлəри кəскин тəнгил етдилəр вə јени хəјат тəрзинə, мəдəнијјəтə чан атдылар. Семинаријалда тəһсил алан халг мўəллимлəри чохла тəзəт, журналлар нəпир етдилəр, јени мəктəб ачдылар; ана дили, гəлгын тəһсيلي вə азадлыгы уғрунда арлычыл мўбаризə апардылар.

1906-1907-чи иллəрдə əсасыны Гори семинаријасынын мазунлары тəнкил едən мўəллимлəрин I вə II гурултајлары чатырылды.¹ Бу гурултајдан руһланан Азəрбајчан зијалылары бир-биринин ардынча мўəллим хазырлыгы илə əлагəдар мəгалəлəр нəпир еттирдилəр. Мəсəлən Ф.Ағажев "Мəктəб мўəллими", С.С.Ахундов "Əладијјə мўəллими", Б.Ахунзаде "Сənət мəктəби мўəллими" вə с. С.М.Гəнизадə јазырды: "мўəллимлəрин тəкмиллəшмəsi сահəсинлə чар хəкuməти хеч бир чəһд кəстəрмир вə кəстəрмəјчəк. Она кəрə дə мўəллимлəрин тəкмиллənдиормə хəрчини ајры-ајры адамларын вə хєјријјə чəмијјəтлəринин бəјнуна гəјмаг лазымдыр". Азəрбајчанда бəјук əһəмијјəт кəсб едən 1-чи мўəллимлəр гурултајы мўəллим хазырлыгынын əсас мəсəлə хесаб едиб, ону кениш мўзакирə етди вə ашағыдакы гəрары чыхарыб тəлим маһалына кəндəрди:

1. Тəхирə салынмадан Гори семинаријасы Азəрбајчан шəһəрлəрин-дən биринə кочурулсун.
2. Азəрбајчан дилинин тəдриси мəчбури фəнни олсун.
3. Азəрбајчан мўəллимлəринин гурутлары гəјрилəрилə бəрəбəр-лəшдирилсин.
4. Азəрбајчан дили дəрсликлəринин сажы артырылсын.
5. Мўəллимлəрин тəјин олунмасы вə ишдən чыхарытмасы халгын ихтијарына верилсин.

Гурултајын гəрарына кəрə Азəрбајчан дили хəфтəдə 14 саат дəирəсиндə мўəјјəнлəшмəли или. Мўəллим хазырлыгына хусуси дигтəг јетирən гурултај Азəрбајчан дили үзрə мўəллим семинаријалары үчүн програм гəбул етди вə онларын 4 мин нүсхə Азəрбајчан дилиндə, 2 мин нүсхə исə рус дилиндə чан олунмасыны гəрара алды. Мўəллимлəр гурултајы Азəрбајчанда мўəллим хазырлыгынын чəмијјəт вə кєјфијјəтини артырмаг үчүн мўəллим хазырлајан курсларын ачылмасыны лазым билди вə хусуси гəјд етди ки, бу курсларын анчаг чəмијјəтинə дејил, хəм дə кєјфијјəтинə чидди дигтəг јетирмəк лазымдыр. Гурултајын ишинə јуксəк гиймəт верən Ф.Кочəрли "Мўəллимлəр ичтимаијəтинə дəир" мəгалəсиндə мўəллим хазырлыгы бəрəсиндə јазырды: "кимназијаларда маһир, оз

¹ Биринчи вə икинчи мўəллимлəр гурултајынын протоколлары (1906-1907)
Аз. Е.А. Əлјазмалары институту

ишләринә бәләд олан мұәллимләрин јохлуғна сәбәб олан нечә ки, јухарыда ишарә етминдик бунлары һазырлашдыран вә камил мұәллим јетишдирән Дарүлмұәллимләр ки, ондан мұәллимләр һәмишә кәлир, гајда үзрә тәсис олунманындыр¹”.

Јени мұәллим һазырлајан мұәссисәләрип ачытмасыны тәләб едән Ф. Көчәрли бурада педагогика вә психологика елмләринин әсаслы кечилмәсини, мұәллимләрин иәзәри һазырлығыны јүксәлтмәји вачиб мәсәлә кими ирәли сүрүрдү. О дөврүн мұәллим һазырлајан кимназијаларыны тәгсирләндириб јазырды: “...” Онларда педагогика елминә даир вә тәлимат ишләринә мәнсуб мә’лумат верилмәјиб.² Ф.Көчәрли мұәллим һазырлығындан данышаркән бир семинаријанын Азәрбајҗан үчүн кифәјәт етмәдијини вә бу семинаријәга гәбулун аз олдуғуну сөјләјәрәк халғын елмә һәвәсинин артдығыны көстәрир вә јазырды ки, дәвләт һесабына мәктәбә гәбул ола билмәјәнләрин бир чоху өз һесабына охумаға чәһд көстәрир, башға бир гисми исә мадди еһтијач үзүндән охуја билмир. О јазырды: “Елм вә билик ахтаранлар, елм вә биликләи мәһрум вә мә’јус олулар. Бу исә бөјүк зүлм вә әдаләтсизлиkdir. Бу она бәнзәр ки, ичарә јемәк вә сусузлара су вермәјиб мәһрум едәсән. Чисм бәдәнә чәрәк вә тәам лазым олан кими руһун да гитаја еһтијачы вардыр. 5 јерә 50 адамын әризә вермәји буна шәһадәт верир ки, бир дарүлмұәллим бу һагда бизә кифәјјәт етмәјиб бир дарүлмұәллимин дә ачытмасына сә’ј едәк... һәр пәјлән артыг еһтијачымыз мұәллимәдир”³.

Ф.Көчәрли илдә 5 нәфәр Гори вә 2 нәфәр Ираван семинаријасынын һазырладығы мұәллими аздан аз һесаб едәрәк бу јолла Азәрбајҗан халғынын јараларынын сағалмасынын мүмкүн олмајачағыны јазырды. О, мұвәггәти тәдбир кими һеч олмаса Ирәван семинаријасында мүсәлман ушағларынын гәбулуну 20-дән 25-ә галдырмағы вачиб һесаб едирди.

Н.Нәриманов да мұәллим һазырлығынын кәмијјәт вә кәјфијјәтиндән наразы олараг јазырды: “Биз семинаријадан нә көзләјирик? Биз истәјирик, әввәла, семинаријаны гурғарап мұәллимләримиз өз дилини, әдәбијјағыны лајигишчә билиб, ибтидан мәктәбләримиздә охујан ушағлара зәманәлик тәчасына тә’лим версинләр, милләт вә вәтәи үчүн тәчрүбәли мә’луматлы балалар һазырласынлар. 2-чиси семинаријадан дәрдимизә тез әлач олмасыны

¹ Ф.Көчәрли. Әсәрләри. Сәһ.203. Бақы 1963

² Ф.Көчәрли. Әсәрләри. Сәһ.203. Бақы 1963

³ Ф.Көчәрли. Әсәрләри. Сәһ.203. Бақы 1963

көзтөйрик, жәни бу вахтадәк семинарија илдә 10 мұәллим верирдисә, инди ән азы 40 мұәллим вермәлидир. Вәтәнимиздә тәлимин үмуми гануу вериләрсә илдә 100 мұәллим дә аз алачагдыр¹.

Н.Нәримәпов да бапга Азәрбајҗан маарифпәрвәрләри кими белә һесаб едирди ки, әкәр Гори семинаријасы Азәрбајҗана көчүрүлсә довләт һесабына охујан 60 тәләбә илә баһәм әләвә 60 нәфәр дә өз сәвләриндә јашајыб өз һесабына кәлди-кәләр тәләбә кими тәһсил ала биләр.

Азәрбајҗан маарифпәрвәрләрнндән Ч.Мәммәдгулузаләни дә мұәллим һазырлығы олдуҗа парәһат едән мәсәлә иди. О, “Данабаш кәндинин мәктәби”, “Маариф достларына бәшарәт”, “Муштулуг”, “Козајдыңлығы”, “Мұәллимләр” адлы флөјетонларында мұәллим һазырлығы илә әләғдар јени мәктәбин ачылмасы, бүдҗәнин артырылмасы, мәктәбләрдә јени тәлим үсулларынын тәтбиғи кими мәсәләләри ирәли сүрмүшлүр. Ч.Мәммәдгулузадә мұәллим һазырлығы үчүн али тәдрис мұәссисәләринин ачылмасында, пансионатларын јарадылмасында, ушағларын али мәктәбә дахил ола билмәсиндә хәјријә чәмијјәтләринин ролу барәдә “Сәһвләринизи түзәдин” адлы мәғаләсиндә јазырды: “Демәк ки, мұәллим тапылмыр, ондан өтрү ки, семинаријадан 3 илдә һыгтана-һыгтана бир мүсәлман ушағы чыхыр”. Мұәллим һазырлығындан шикајәтләнән Ү.Һачыбәјов јазырды: “Реални кимназија вә университетләрдә тәһсил алап шакирдләримизин әдәди бапгаларына нисбәтән чох аздыр. Һалбуки биз мүсәлманлар Гафгаз әһалисинин әксәријјәтини тәшкил едирик. Азәрбајҗанлы олмаларына да сәбәб әһалимизин чәһаләт вә гәфләт илә бәрәбәр јохсуллуғудур”¹.

Ү.Һачыбәјов да Ф.Кочәрли кими мұәллимлији јүксәк гижмәтләндирәрәк мұәллим олмағ истәјән адамларын мусиги мәктәбләринә кәлән адамлар кими хүсуси габилијјәт саһиби олмаларыны лазым билирди. О, јазырды ки, халг мұәллимликдән она көрә гачыр ки, мұәллим өз пешәсинә хор бахыр, хәјанәт едир. Она көрә дә мұәллим кадросу јетишдирәркән кәмијјәт далынча дејил, кәјфијјәт далынча гачмалығ.

Азәрбајҗан маарифпәрвәрләри киши мұәллимләринин һазырланмасы илә бәрәбәр гадын мұәллимләринин дә һазырланмасына хүсуси диғтәт јетирмәји лазым билирдиләр. Ү.Һачыбәјов јазырды: “О ки, галды мұәллимә јетишдирән бу мәктәбләр, бу јолда әһалимизә бир нөв көмәк едән бир мәктәб варса, о да Бақыда Тағыјев чәнабларынын тәсис етдији “Александрин

¹ Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри. II чилд, сәһ. 160

үнас" мәктәбидир. Лакин бу мәктәбин курсу чох балачалыр вә санијән мәктәб баһалығы чәһәтчә бир адамын орада гыз охугмагына имкан вермәјир.¹

Ү. Һачыбәјов али мәктәбләрдә охујан тәләбәләрә дә тәһсилләрини тамамламаг үчүн шәраит јарагмагы вачиб шөрт һесаб едирди. О, јазырды ки, ушагларымыз христиан ушаглары илә бәрабәр һүнәр көстәриб али мәктәбләрә кирмәкләринә бахмајараг сһтијач учундан тәһсилини јарымчыг тојуб свләринә гајыдырлар. Һалбуки бизә мүәллим лазымдыр, вә ишләр белә кетсә, чамаатымызын һалы јаман олар, ајаглар алтында галарыг, мәһв вә наүмүд оларыг.² Ү.Һачыбәјов "елмсиз јашамаг мүмкүн дејилди" шүары алтында јаздыгы "Тәләбләр мәсәләси" мәғаләсиндә дә, Чар һөкүмәтинин гејри-рус халгларына олан шовинист, тәһгирәмиз һәрәкәтләрини көстәриб онлардан көмәк көзләмәмәји, тәләбәләр үчүн јардым фондлары дүзәлтмәји ирәли сүрүрдү.

Азәрбајҗанда 1917-чи илә кими олан мүәллимләрин мигдары вә кејфијјәти чох милјонлу Азәрбајҗан халгыны һеч бир чәһәтдән гапә едә билмәзди. Семинаријалары гуртаран мүәллимләр дәрјадә бир дамла иди. Халг мүстәгил олмадан, азадлыг әлдә етмәдән, өз һәјатыны, игтисадијјат, мәдәнијјет вә маарифини там шәкилдә инкишаф егдирә билмәз. Буну Азәрбајҗан Демократик Республикасынын јарапмасы бир даһа сүбүт етди.

5. Дәрсликләр вә ушаг әдәбијјаты.

XIX әсрин әввәлиндән 1917-чи илә кими Азәрбајҗанда бир сыра дәрслик вә дәрс вәсаитләри нәшр олунмушдур. Бунлары ики гисмә бөлмәк олар. Биринчи гисмә дахил оланлар рус мәктәбләриндә Азәрбајҗан дилини өјрәдән дәрсликләр иди. Мәсәләң, М. Казым бәјин "Түрк-Татар дилинин грамагикасы", Мирзә Шәфи Вазеһ, Иваи Григоријевин "Китаби-түркү", М. Әбүлһәсән бәј Вәзировун "Тагар-Азәрбајҗан ләһчәсинин дәрслији", С. Таһировун "Самоучител татарского јазыка или руководство", Н. Нәримановун "Самоучител тагарского јазыка", Ү. Һачыбәјовун "Түркү-руси", "Руси-түрки лүғәти"³, икинчи гисм дәрсликләрин өзүнү дә 2 јерә бөлмәк лазымдыр. Онлардан биринчиси мәһдуд лаирәдә, һәр мүәллимин өзүнүн ачдыгы мәктәб, мәдрәсә вә моллаханада истифадә етдији вә вәтәндашлыг һүтуту газана билмәјән дәрсликләр иди, икинчи исә дөврүн зијалылары тәрәфиндәи јүксәк

¹ Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри. IV чилд, сәһ. 168

² Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри. IV чилд, сәһ. 177

³ А. Абдуллајев. Азәрбајҗан дилинин тәдриси тарихиндән. Бақы 1966.

гүмүштөндүрүлгөн, дөфөлөрлө женидөнөшпир олунан дөрсликлөр иди. Белөлөриндөн А. О. Черняевскиини “Вөтөн дили” вө Вөлибөжовла биркө жаздыгы “Вөтөн дили”-нин 2-чи хиссәси, Р. Әфәндијевин “Ушаг багчасы”, Бәсурәтл-әтфал”, М. Маһмудбөжовун бир нечө мөүәлифлө нүрикли жаздыгы “Түрк әлифбасы вө илк гираәт”, “Икинчи ил”, “Үчүнчү ил”, “Имламыз”, А.Шайгин “Ушаг көзлүжү” вө с. китаблары иди. Бунлардан әлава С. Ә. Ширвани, С. Үнсүзадә, М. М.Әфшар, М.Т.Силги, Гасид, Нөвваб вө с.тәрәфиндөн дө мөүгөхабат, дөрс вөсаити, лүгәт тишли мәтнлөр мәчмусу, грамматика китабы, әхлаг дөрслији, чалышмалар топлусу, нәсиһәтнамәләр вө с. шәклиндә дө китаблар тәртиб олунмушдур. Бу дөрслик вө вөсаитләр јарадычы мөүәллимләрин мәһсулу иди. Оңлар халг мәктәбләри арасында кениш јайылмадыгы үчүн Азәрбајчанда олан моллахана, мәктәб, мәдрәсә вө мүсәлман мәктәбләринин әксәр хиссәсиндә тарихи ән’әнә кими “туран”, “чәрәкә”, Сәдинин “Күлүстан” вө “Бустан”, “Пејли вө Мөчнун”, Фүзули диваны, “Чамеји-Аббас”, “Әбваб”, “Тарихи-Надир” вө с. кими әсәрләр дөрслик, кими истифадә едилмишдир. Бунларын һеч бири нә мәзмун, нә дө мәнача ушагларын билик вө јаш сәвијјәсинә ујғун олмајан, бизим дүшүндүјүмүз дөрсликләр дејилди. Белә дөрсликләрдән охујан ушаглар узун мүддәтә јазы вө оху техникасына јијәләнә билирдиләр. Семинаријанын кечмиш мә’зуну көркәмли маариф хадими С. Ачалов (мөүәлифә вердији хатирәсиндә-С.Ф.) дөрсликләрин јохлуғундаи шикајәтләнәрәк јазырды: Түрк дили дөрсләри һәфтәдә 2 дөфә олур, һәр дөфә 1 саат... Бу дөрсләри дејән алим фазил бир ахунд иди. Сәјјанлы Ахунд Мирзә Саламы һәмән о зати мән һәлә орда икән (Гори семинаријасында-С.Ф.) 1895-чи илдә Загафгазија шејх-әлүисламы тә’јин едиләр. Түрк дили дөрсләрини дө һәмин зат апарырды. О вахт Түрк дилиндә јухары синиф ушагларындан өгрү чапдан чыхмыш јалныз бирчә дөрс китабы / Христаматија / вар иди. Ону да христиан бир нәфәр јазмышды. Мирзә Салам чох гүмәтли чалышган бир мөүәллим олмагына көрә, чалышырды ки, ушаглардан өтәри өзү бир китаб јазсын. Ахундзадә Семинарија тәләбәләри үчүн “Тарихи-мүтәддәс”, “Азәрбајчан дилинин граматикасы” китабларыны јазды. Билмәдим ки, бу илк граматика китабы нијә чапдан чыхмады?”

Көрүндүјү кими тәдрис китаблары саһәсиндә дөһшәтли керилик вар иди. Бу керилији аралан галдырмаг үчүн о заманкы шәрайтдә дини китаблары мәктәбдән чыхармаг, онун јеринә һансыса мөүәлифин иштракы илә һејванат аләминдән, мәишәт вө әдәбијјатдан парчалар әлава едиб, мәктәбдә охумаг үчүн јени бир дөрслик тәртиб етмәк ағыла белә кәлмәзди. Лакин рус

империјасында кедән сийәси һадисәләр, 60-чы илләрин ичтиман-сийәси һәрәкатынын далғасы, И.Б.Гаспиринскинин (мүсәлман-түркләринин ојанмасында бөјүк рол ојнајан) “Үсули-чәдид” мәктәбләри вә онун “Тәрчүмап” газети јени дәрслик тәртиб етмәк үчүн реал имкан јаратды. Маариф вә мәктәб сәһәсиндә белә бир дирчәлини вә ојанманы сәчијәләнديرән Ф. Көчәрли јазырды: О вахт “Үсули-чәдид”-ә беләд олан мүәллим бир нәфәр исә дә мүсәлманлардан јох иди. Чернјаевски мүбтәдилләрә верлији дәрсләрдән мәһһур “Вәтән дили”-китабчасындан тәчрүбә үзү илә тәртиб ғылмышдыр.” Чернјаевскини бу китабы јени үсулла јазымыш илк дәрслик иди. Бә’зән суал олунур ки, бу китаб нә үчүн мүсәлман аләминдә бөјүк һүснү рәғбәт газана билмишдир? Чернјаевскинин Азәрбајчан әдәбијјаты, Азәрбајчан һәјаты вә мәишәти илә дәриндән таныш олмасы, әрәб әлифбасы илә јазыб охуја билмәси, гураныш әјәләринә дәриндән беләд олмасы вә јаздығы китабыны мүсәлман мәишәти вә дини илә үјгүнлашдыра билмәси бу китабын мүсәлман түркләри арасында кенип шөһрәт газанмасына сәбәб олды. Бир дә Чернјаевски Гәрб вә Шәрг педагожи фикринин ән габагчыи наилијјәтләрини изләјир вә ону сүзкәчлән кечириб, јаздығы китабларда истифадә едирди. Халг јаралчылығы, халг әдәбијјатына вә халг дилинә бөјүк әһәмијјәт верән Чернјаевски јаздығы јени үсулла “Вәтән дили” дәрслијинә Талыбзәдәнин “Тәјлә”, Азәрбајчан халг әдәбијјатында күтүрүлмүш “Чобан вә күзкү”, “Ики дос”, “Јаз”, “Шир вә адам”, “Бүлбүл вә ғарышга”, “Илан вә дөли” кими һекајәләр, тапмачалар, ше’рләр вә орижинал аталар сөзләри дахил етмишдир. Чернјаевскини халг әдәбијјаты вә мәишәтинә белә әһәмијјәт вермәси бу китабын халг ичәрисиндә нүфүз газанмасыны шәртләрдән сәбәбләрдән бири иди. Бу дәрслик Азәрбајчан маарифпәрвәрләри үчүн јени чығыр ачды вә онларда даһа долғун дәрслик, оху үчүн китаб вә ушаг әдәбијјаты јаратмаға һәвәс ојатды. Бу китабдан дәрс алан Ү. Начыбәјов һалә Гори семинаријасында охујаркән инша ипләринин бириндә јазырды: “Мәктәбләримиз үчүн ана дилиндә дәрс китаблары тәртиб еләчәјәм”. Ү. Начыбәјов вә Гори семинаријасынын башга мәзунлары өз вәдләринә әмәл етдиләр. 1881-чи илдә семинаријанын сонунчу курс тәләбәси С. Вәлибәјов А. О. Чернјаевски илә шәрикли “Вәтән дили” дәрслијинин 2-чи һиссәсини јаздылар. Бу дәрслик 1-чи һиссә “Вәтән дили”ндән даһа кенип мә’лумат верди. Вәлибәјов сонралар бир габагчыи маариф хадими кими моллахана, мәдрәсә вә мүсәлман мәктәбләриндә тә’лими асанлашдырмаг, фарс дилини сөвти үсулла өјрәтмәк үчүн 1896-чы илдә “Үсули-чәдид”, “Лисани фарси” адлы 4 фәсилдән ибарәт дәрслик јазды. Дәрслијин I фәслиндә сөвти үсулла

алифба, II фәслиндә гыса һекајә вә ше'рләр, III фәслиндә асан грамматик чалышмалар, IV фәслиндә исә чоғрафијадан ибтидаи мә'лумат верилирди. Бу китабын чап едилмәсини педогожи иттимайјәт рәғбәтлә гаршылады. Һәтта "Новое обозрение" гәзәти мұәллифин тарихи хидмәт кәстәрдијини јазды. С. Вәлибәјов әдәбијјатдан, чоғрафијадан вә ајры-ајры көркәмли сималарын тәрчүмеји һалындан мә'лумат верән "Хәзинеји- Әхбәр" адлы енциклопедија да јазмаға чәһд етмишди. С. Вәлибәјовун архасынча Р. Әфәндијев 1889-чу илдә өзүнүн бир нечә иллик педагожи тәрчүбәси әсасында "Ушәг бағчасы" адлы јени әлифба китабы јазды. Бу китаб нәшкәи Азәрбајҗанда, һәтта Русија мұсәлманлары ичәрисиндә дә кениш јайылды. Онун бу китабы јүксәк тә'лим әһәмијјәти илә бәрәбәр, һәм дә тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едирди. Китабда намуслу, доғручул, сәлигәли, тәвәзәкар, јолдаша вә доста сһрамы олмаг кими чоғхлу тәрбијәви парчалар верилмишди.

Р. Әфәндијев 1901-чи илдә Бақыда 2-чи "Бәсирәтүл-әтфал" китабыны нәшр етди. Бу китаб 226 сәһифәдән ибарәт иди. Онун 156 сәһифәси гираәт үчүн кичик мәтинләр мәнзум парчалар иди. Гәлан һиссәси исә услубијјәт вә орфографијаја даир материаллардан ибарәт иди.

А. О. Чернјајевски, С. Вәлибәјов, Р. Әфәндијевин китаблары 1905-чи илә кими өзүнүн тарихи ролуну ојнады. Минләрлә Азәрбајҗан балалары бу китабдан гыса бир мүддәтдә јазыб охумаға өјрәнди.

1905-чи илдә ичтимаи-сијаси һадисәләрин дәјишмәси, мұсәлман халларынын милли шүурунун ојанмасы кәнч нәсли даһа мұбариз, даһа милли руһлу адамлар кими тәрбијә едән јени типли дәрсликләрин јаранмасы зәруријјәтини мейдана чыхартды. Бу дөврүн маарифпәрвәрләри јени јаратдығлары дәрсликләрин тәһсил әһәмијјәти илә јанашы, тәрбијәви әһәмијјәтинә дә хусуси диғтәт јетирдиләр. Дәрсликләрдә Азәрбајҗан халгынын гәһрәмәнлыг тарихиндән парчалар верилирди. Классик вә мұасир әдәбијјатымызын нұмајәндәләринин әсәрләриндән ән ибрәтамиз нүмунәләр сечилиб дәрслијә дахил едилди. Азәрбајҗан маарифпәрвәрләринин дәрсликләрә белә јени бахышы вә мұтәрәғти мұнасибәти 1906 вә 1907-чи илләрдә кечән 1-чи вә 2-чи мұәллимләр турултајындан соира даһа да күчләнди. Азәрбајҗан зијалылары јени дәрсликләри даһа әсасты, милли, идеја-методик чәһәтлән даһа долғун етмәк үчүн габагчыл маарифпәрвәрләри, зијалылары, әдибләри, јарадычы мұәллимләри коллектив дәрслик јазыб јарагмаға чағырдылар. Мәһз бу доврдә М. Маһмудбәјов "Јени әлифба", "Илк гираәт", "Түрк әлифбасы" китабы илә јанашы М. Маһмудбәјов,

Ә. Рәхимзаде, Ф. Ағзаде, Талыбзадеһини шәрикли әлифбадан сонра охунан “2-чи ил” дәрслији јазылды.

Гейд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан халгы вә онун әдибләри һәмишә түрк халгына, онун әдәбијјатына, дилинә вә мәдәнијјәтинә һөрмәт вә еһтирамла јанашмышлар. Истамбулда тәһсил алмыш Азәрбајчан зијалылары түрк алим вә елминдән чох пәј ојрәндиکلәрини һәминә етираф етмишләр. Буна бахмајараг, Азәрбајчан маарифпәрвәрләри түрк дилиин “ишимди”, “һәп”, “иштә” әлавәләринин дәрслијә дахил едилмәсинин гәти әлејһинә чыхдылар. Онлар Азәрбајчан дилиин сафлыгыны сахламаг вә горумагы милли гүрүр, милли һејссијәт вә гәјрәт һесаб едирдиләр. “2-чи ил” дәрслији чапдан чыхаркән түркпәрәст маарифпәрвәрләримизин бир гисми дәрслијин дилинин заиф олдуғу барәдә тәһтиди мәғаләләрлә мәтбуатда чыхыш етдиләр. Әлбәттә, бу бәһанә иди. Түрк, әрәб, фарспәрәст зијалылар түрк, әрәб, фарс сөзләриндән вә тә’сиридән узаглашмагы түрк, әрәб, фарс сөзләринин милли, халис Азәрбајчан сөзләри илә әвәз едилмәсини Азәрбајчан дилини касыблашдырмаг кими гәләмә верирдиләр. Елә бу заман мүгәрәғти зијалыларымыздан Ү. һачыбәјов, Ч. Мәммәдулузаде, С.С. Ахундов, Р. Рәшад, Ә. Фаиг вә башгалары “2-чи ил” дәрслијинин мүлафиәсинә галхдылар. Ү. һачыбәјов “дил” мәғаләсиндә “2-чи ил” дәрслијинин нечә дигтәтлә ишләндијини, чапа верилмәмишдән әввәл дәрсликдә вичданла дүзәлишләр апарылдыгыны, садә дил илә јазылдыгыны, онун педагожи, методик чәһәтдән доғру гурулдуғуну јазырды. Ү. һачыбәјов “2-чи ил” дәрслијини тәһлил едәркән кәстәрирди ки, бу дәрслик индијә гәдәр һеч бир мүәллифин дигтәт јетирмәдији 3 мүһүм мәсәләни: гәлб, ағыл вә зөвгү вәһдәтдә тәрбијә етмәји вермиш, буушлада кәнч нәслә милли руһ, мүбаризә әзми ашыламаға чалышмышдыр. Ү. һачыбәјов доғру һесаб едирди ки, ушағларын гәлбинә, ағына вә зөвгүнә гита вермәјән дәрслик гуру, һисс вә һәјәчансыз, сәрт, үрәксыз, рәфтарсыз, өз сөзү олмајан, тәкәббүрлү, халға хидмәт едә билмәјән адамлар тәрбијә едәр.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләри белә һесаб едирдиләр ки, дәрслик гәртиб едәркән һәр дилин өзүнүн дахили ганунлары вә аһәнки олдуғу үчүн дәрслик бу ганун вә аһәнкә ујғушлашыб әсасланмалыдыр. Дәрслијин дилинә кәлдикдә исә Ү. һачыбәјов јазырды: “Сырф түрк дилинә мәнсуб гәјда илә јазылмыш китаб һәмин “2-чи ил”дир”¹.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин “2-чи ил” дәрслијинә вердији рә’јләрдән ајдын олур ки, бу китабда дидактиканын шүүрлулүг.

¹ Ү. һачыбәјов Әсәрләри. чилд IV, сәһ.32

јанилик, систематиклик, ардычылык, мелумдан-мечхула, садәдән мүрәккәбә кими принципләринә риәјәт едилмишдир.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин дәгиг елмәр саһәсинәлә јаратдығы дәрсликләр дә тәгдирә лајигдир. 1917-чи илә кими Азәрбајчанла дәгиг елмәр саһәсиндә дәнһәтли керилик һәкм сүрүрдү. 1919-чу илдә мүстәгил Азәрбајчан Демократик Республикасындан руһланан С. Ачалов "Рәһбәри-Чәбр" адлы дәрслик јазды. Бу дәрслик Азәрбајчанда ријазийәт елминин, дәгиг елмәләрин инкишафына мүсбәт тә'сир кәстәрди.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләри өз ишләрини тәкчә дәрслик јазмагла мөһдудлашдырмадылар. Онлар јахшы баша дүшүрдүләр ки, дәрслик о заман фәјда верә биләр ки, о, әләвә оху китаблары илә мөһкәмләнсин. Онлар белә гәнаәтә кәлдиләр ки, мүталиә үчүн ушаг әдәбијяты олмаса савадлы нәсил бөјүтмәк, халгын истиглатијјәти уғрунда мүбаризә апаран мәрд, дәнмәз мүбаризләр јетирмәк, ушагларын дүңјакөрүшүнү кенишләндирмәк, дилини зәйкинләшдирмәк, онларда јүксәк әхлаги сифәтләр тәрбијә етмәк мүмкүн дејил. Бакы Дағыстан директорлуғунун инспектору С.М. Гәнизадә мәктәбләрдә апардығы јохлама заманы шакирдләрин билик сәвијјәсинин ашағы олмасыны мүәјјәнләшдирмиш вә бунун әсас сәбәбини ана дилиндә ушаг әдәбијятынын олмамасында көрмүшдүр. Белә бир вәзијјәт Азәрбајчан маарифпәрвәрләрини нараһәт етдијиндән 1911-чи илдә Ф. Кәчәрли, С.С. Ахундов, М. Маһмудбәјов, Ф. Ағазадә вә бапгаларынын тәшәббүсү илә Бакыда 4 күнлүк "Ибтидаи мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдриси вә Азәрбајчан дилиндә илк гираәт китаблары" мөвзусунда педагожи семинар кечирилди. Бу семинардан азачыг сонра јаранан "Мәктәб" журналынын сәһифәләриндә Азәрбајчан зијалылары, маарифпәрвәрләри вә мүәллимләри бир-биринин ардынча синифдәнхариц оху материалы кими һекајә, ше'р вә мөгаләләрлә чыхыш етдиләр. Редактору Гафур Рәшад вә Әфәндизадә олан бу журналда һ. Зәрлаби, М.Ә. Сабир, С.С. Ахундов, Ү. Һачыбәјов, А. Шаиг, А. Сәһһәт, Әли Нәзми вә с. кими дөврүн көркәмли маариф хадимләри вә зијалыларынын јазылары чан олунду. Орада С.С. Ахундовун индијә гәдәр өзүнүн орижиналығын итирмәјән "Тарача гыз", "Нурәдин", "Аббас вә Зејнәб" кими "Торхулу нағыллары" дәрч едилди. 1913-чү илдә "Мәктәб" жураы "Тарача гыз" һаггындакы рәјләри үмумиләшдириб јазырды: "Бу һекајәни диггәтлә мүталиә бујуранлар көрәрләр ки, бурада милләтимизин бир чох синифләринин мәишәти садә бир дил илә бәјән едилмишдир". Синифдән хариц оху үчүн М.Ә. Сабирин ше'рләри, А. Сәһһәтин тәрчүмәләри, һ.К. Санлынын "Мејмун вә инсан", "Дулаша", "Лејләк" ше'рләри,

“Трут гачаглары”, “Аран көчү” кими әсәрләри мәктәб ушагларында интизам, әмәксевәрлик, тә’лимә шүүрлү мүнәсибәт јаратмаглы бәрәбәр, онларда мәрлилик, шүчаәт, намус, шәрәфлә јашамаг, һәтигәт утрунда мүбаризә апармаг, азадлыг ениги илә дәјүнемәк кими јүксәк мә’нәви сифәтләр тәрбијә етмәкдә әһәмијјәтли рол ойнады. Мәсәлән, Һ. Савлы белә һесаб едирди ки, һәр халгын тарихиндә, малди, мәнәви әлағәләриндә, һәјат һадисәләринә мүнәсибәтиндә өзүнә мөхсус елә хүсусијјәтләр, психоложи һал вар ки, ону һеч чүр мәнв етмәк мүмкүн дејил. Бу бахымдан да о, ушаг әдәбијјаты үчүн јаздыгы әсәрләриндә, һекајә вә ше’рләриндә елин гочаларыны, агбирчәк вә ағсаггалларыны, кәлин вә ғызларыны бу әләт вә ән’нәләрин тә’сири алтында һәрәкәт етдириди. О халға мөхсус олан бүгүн јахшы сифәтләри кәнчләрә ашылајыб јапатмаға чалышымышдыр.

Ф. Көчәрлинин “Балалара һәдијјә”, М. Гарајевин “Сәрчә вә илан”, “Сичан вә гурбага”, Р. Әфәндијевин “Чобан вә китаб”, “Јол азымыш ушаг”, “Оғул мөһәббәти”, “Кор вә фәнәр”, “Ики мөһрибан гардаш”, “Авам кәндлиини фәрәсәти” кими әсәр вә һекајәләри дә бу гәбилдән иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гори семинаријасыны гуртармыш педагожи тәһсилли Азәрбајчан зијалылары елә бир күчлү педагожи мәркәз вә мүһит тәшкил етмишдиләр ки, дәврүн јазычы вә шаирләринин һеч бири бу тә’сирдән кәнарда гата билмирди. А. Шаиг “Хатирәләрим” ады әсәриндә јазырды: “Сабири, Сәһһәти ушаг әдәбијјаты илә марагландыран Маһмуд әми (бу мүәллим, педагог М.Маһмудбәјовдур) олмушдур”. М.Маһмудбәјов һәр ики шаирин ушаглар үчүн јаздыглары ше’р вә тәрчүмәләрини дәрсликләриндә чап етмишди.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин јаратдыглары ушаг әдәбијјатына дигтәт јетирликдә көрүүрүк ки, онлар бу әсәрләр васитәсилә ушагларын дүнја көрүнүшүнү кенишләндирмәк, ушаглара милли азадлыгын јолуну көстәрмәк, онлары мә’нәви кериликдән, игтисали јохсулутдан чыхармаг истәмишләр.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләри ушаг әдәбијјаты, ушаг китабы вә дәрсликләр јаратмаглы кифәјјәтләnmәдиләр. Онлар еләчә дә дәрсликләрин принципи, вә ушаг әдәбијјатынын реал мәзмун кәсб етмәси, һәјаты вә марагы, чәлбедичи, јаша уғун, психоложи тә’сир гүввәсинә малик олмасы, саф, сәлә, тәмиз халг дилиндә јазылмасы, ушагларда бәдии зөвг тәрбијә етмәси, тәбиәт вә чәмијјәт һаггында мә’лумат вермәсини вә с. кими тәләбләридә мүәјјәнләшдирмишләр.

Тәсадүфү дејил ки, 1918-чи илдә АДР јаранаркән бу зијалыларын әксәријјти ону рәғбәтлә гаршыладылар. Онлар јени дәрслик вә дәрс

васангләри јазылар, АДР-ин гуручулуг ишиндә фәал иштирак
етдиләр. Мәсәлән, Ү. Һачыбәјов, Шаһсуваров, Һ. Санлы, Ф.
Көчәрли, С.М. Ганизадә вә бир чох бапгалары илк Азәрбајҗан
һөкүмәтинин назири вә пармламентинин үзвү олмушлар.

XX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ (биринчи рүбүндә) АЗӘРБАЙҖАНДА
МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР

1. XX әсрин биринчи рүбүндә Азәрбајҗанда ичтимаи-сијаси дурум.

XIX әсрин II җарысында вә XX әсрин әввәлиндә капитализмин инкишафы, нефт е 'малы сәнајесинин сүр'әтлә инкишаф егмәси Азәрбајҗанын ичтимаи-сијаси фикринин инкишафында бөјүк дөңүш җаратды. Бу өзүнүн ифадәсини тәкчә шәһәрләрдә дејил, кәндләрдә дә тапды. Бүтүн буиларын нәтичәси иди ки, патриархал гәјдалар чүрүјүр вә лағылырды. Кәңли иғтипаплары артыр, сијаси мүбаризә кенишләнир, дөврүн тәләбинә мувафиг јени фикирләр јаранырды. Фәһлә синфи тә'тил вә чыхышларында башга һуғулары илә јанашы, маариф сәһәсиндә дә тәләбләрини ирәли сүрүрдүләр. Бу тәләбләрдән горхуја дүшмүн чар һөкүмәти бир сыра күзәштләр етмәјә мәчбур олду. О, халг маарифи үзәриндә гөјдүгү ағыр режими гисмән әәифләтди. Она кәрә дә јерли бәләдијјә идарәләринә, маариф чәмијјәтләринә ганун дахилидә маариф ишләриндә иштирак етмәјә ичазә верди. Маарифә ајрылан бүдчәни бир гәдәр артырды. Белә бир күзәштин нәтичәсиндә Азәрбајҗанда 200-ә јахын ибтидаи халг мәктәбләри ачылды. 1905-чи илин јүксәлишиндән истифадә едәрәк Русија империјасында јашајан түрк халглары илк дөфә бирликлә һәрәкәт етди, бир-бири илә әлагә јаратды, ислам динини дирчәлдилмәсинә, мүсәлман мәктәбләринин ачылмасына наил олдулар. Бу мәгсәдлә 15 август 1905-чи илдә Нижни Новгород шәһәриндә Русијада јашајан мүсәлман түркләринин гурултајы чағырылды. Бу тә'сирин нәтичәсиндә 1906-1907-чи илләрдә Азәрбајҗан мүсәлман мүәллимләринин гурултајлары чағырылды. Гурултајлар ана дилиндә дәрсликләрин јазылмасындан башламыш мәктәбләрин ән хырда тәшкилаты ишләринә гәдәр мәсәләләри музакирә етди.

Түрк халгларынын ојнамасындан горхуја дүшән чар һөкүмәти 1905-чи ил ијулун 18-дән 23-нә гәдәр Загафгазија мүәллимләринин иштиракы илә мушавирә чағырды. Бу мушавирә илә о гејри-рус халгларынын еһтијач вә гәјғыларына көмәк етмәјә чалышдығыны көстәрмәк истәди.

Чар һөкүмәти белә јолларла маариф ислаһатыны өз әлине алмаға чәһд едәрәк халгы әсас мәгсәддән, ирәли сүрдүјү демократик тәләбләриндән јайындырмаға вә халгын ән вачиб истәкләрини минимум һәдд ичарисиндә әритмәјә чалышырды. Лакии халгын

өндөрлөри баша дүшүрдү ки, чар һөкүмәтиин маарифә вердији диләнчи пайы вә сәдәгәләр онун проблемләрини һәллә етмәјәчәк.

1905-чи ил ингилабынын гејри-рус халqlары үчүн башлыча тарихи хидмәти ондан ибарәт олду ки, о түрк халqlарынын миллии шүүруну ојтмагла бәрәбәр, ичә илләр јыгылыб галмыш дини вә миллии проблемләри үзә чыхартды. Рус империјасында јашајан түрк халqlарынын ваһид истигамәтдә һәрәкәт етмәсинә көмәк көстәрди. Бу ингилабын маариф саһәсиндә хидмәти бир дә ондан ибарәт олду ки, әкәр әввәлләр педагожи мәсәләләрлә ајры-ајры мүтәхәссисләр мәшгул олурдуса да ингилаб бүтүн халq күтләләрини, о чүмлөдән дини тәшкилатлары маариф мәсәләләринин һәллинә чөлб етди.

Бу дөврүн әсас сијаси мәсәләләри ингилаби һәрәкәт вә чаризмә гаршы апарылаш сијаси мүбаризә иди. Русија мүстәмләкәсиндә јашајан халqlар өз һүтүсузлуғуну анлајараг фикир вә һиссләрини даһа чүр'әтлә ифадә етмәјә баһладылар. Чарын тәнгид олунмасындан вәчдә кәлән Ч. Мәммәдгулузадә "Кукарску" журналы һаггында јазырды: "Худаја, јухудурму, бу, ја ејни һәгигәтдир. Падшаһы да мүмкүн имиш лаға гојмаг вә ону хоруз шәклинә салыб дунјаја нәшр етмәк" М.Ә. Сабир исә бу дөврү характеризә едәрәк дејирди: "Кәрбәлаји Ашыр да гәзет алмыш дәхи". 1905-чи илдәки бу дирчәлиш "Столыпин" ислаһаты вә дунја мүһарибәси нәтичәсиндә дајанды. Лакин 1917-чи илдә вәзијјәт јенидән кәржинләшди, фабрик вә заводлар бағланды. Тәнәззүл арты, ачлыг, өлкәдә олан һәрч-мәрчлик чара гаршы нифрәти артырды. Сијаси партијалар фәәлләшдылар. Бунун нәтичәсиндә чар үсүл-идарәси деврилди. Мүаввәгәти һөкүмәт јаранды. 8 ај мүддәтиндә Русијада әмәлә кәлән кениш демократија рус империјасында јашајан мүсәлман түркләринин јенидән чаңламасына сәбәб олду. Крым түрк-татарлары кәндләрдә Бәкир Мөһәммәд вә Имам Ибраһимин башчылығы илә азадлыг, гардашлыг, әдаләт, бәрәбәрлик шүарлары атгында нүмајишләр кечирдиләр. Елә бу вахт Сәјид Сәлим һәддәт, јазычы, тарихчи Әбдүл Халғынын тәпәббүсү илә Симферополда, Русијада јаптајан мүсәлманларын I вә II конгреси, 1917-чи ил апрел ајынын 16-лап 22-нә гәдәр Дашкәнддә түркүстан халqlарынын илк Мүсәлман гурултајы вә јенә дә апрел ајында Оренбургла I Газак конгреси кечирилди¹. Гурултајын 9 ичласы олмушдур. Онун 7-чи ичласы (мај ајынын 8-дә) Мүсәлман түркләринин маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә һәср едилди. Ичласда ибтидаи мәктәбин

¹ Дөвләт II - 1905-1907-чи илләр арасында Русија түркләринин миллии мүчадилә тарихи - Анкара 1985

үмүмү ичбари, пулсуз олмасы, орта вә али тәһсилдин проблемләри кениш музакирә едилди. Гурултајда музакирә едилән ән әһәмијјәти мәсәләләрдән бири дә Мүсәлман гадынларынын проблемләри олмушдур. Гурултајда көстәрилди ки, Гафгаз вә Түркүстанда мүсәлман гадынлары Идил (Волга) вә Урал сабилләриндә јашајан мүсәлман гадынларындан фәргли олараг дин пәрләси алтында ичтимаи һәјата бурахылмыр. Бу мәсәлә гурултајда кәркин музакирә едилди. Гурултај нүмајәндәләриндән бир чоху, о чүмлөдән Азәрбајҗан нүмајәндәси Әлимәрдаи бәј Топчубашов гадынларын ичтимаи-сијаси һәјатда кишиләрлә бәрабәр олмасыны мүдафиә едәрәк, чох арвадлылыға гаршы чыхды. Лакин бир чох муһафизәкар гурултај нүмајәндәләри вә диндарлар белә бир бәјанатла чыхыш етдиләр: "Биз гурултајы тәрк етмәјә һағлы олсаг да, бу бөјүк али мәчлисә һөрмәт көстәриб кетмирик вә е'тираз әризәси илә сизә мурачигәт едирик". Әризәни 197 имам, шејх, молла вә с. имзаламышды¹. Гурултајда иштирак едәи гадынлар чох кәскин чыхыш едәрәк дедиләр: "Биз бура данланмаға јох, дүшүндүјүмүзү демәјә кәлмишик. Кәлмишик дејәк: "Николај һөкүмәти халтын ирадәсинә давам кәтирә билмәдији кими, мүтләг сизин дә ирадәниз јыхылачагдыр. Биз сизин ирадәнизи шүбһәсиз девирәчәјик. Јадда сахлајын: бизә азадлыг вермәк истәмирсинизсә, демәли милләтин ирәли кетмәсини истәмирсиниз. Милләт ананын тәрбијә етдији ушагларла ирәли кедир. Сизин бајрагларыңызда адәләт олмаса, ирәли кедә билмәзиниз. Сизин бизә мүнәсибәтиниз исә әдаләтсизликдир. Әдаләт јохса, шәрәфиә галдырмаг истәдијиниз бајраглары ашағы салын".²

Бүтүн бу һадисәләрин вә ојанманын тә'сири кими 1917-чи илдә Бақыда да Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Нәсиб бәј Јусифзадә, Әлимәрдан бәј Топчубашовун тәшәббүсү илә Гафгаз мүсәлманларынын бөјүк бир гурултајы чағырылды. Нәһајәт, Петербургда "Мүсәлманларын мүвәтәти мәркәзи бүросу"нун рәиси Әһмәд Саләһин башчылыгы илә (мајын 1-дән 2-ә кими Москвада Азәрбајҗан милјонери Шәмси Әсәдуллајевин Москва мүсәлманларына һәдијјә етдији бинада) үмумирусия мүсәлманларынын гурултајы башланды. Оун идарә һеј'әтинә сечилмиш 12 үздән бири да Әлимәрдан бәј Топчубашов иди. Гурултај нүмајәндәләри Әлиҗан Ваһидин вә Муса Чәруллаһ кими мүтәрәғти дин хадимләринин

¹ П. Дөвләт 1905-1907 илләр арасында Русија түркләринин милли мүчадилә тарихи-Анкара 1985.

² Јенә орада.

фикирлөрүнә эсасланараг Газакстанда гадынлар гурултајыпнын тәкәлиф етдији ашагыдакы гәрарлары гәбул етдиләр:

а) Шәриәтә корә гадынларын һүтуу кишиләрлә бәрәбәрди; б) Шәриәтә корә гадынлар сижәси ичтимаи фәалијјәтә чәлб етүндүтләри үчүн ошлар сечкиләрлә иштирак едә биләр; в) Гадынлар бәрәбәр һүтуга малик олан милләтләр күчлүдүр; г) Гадынлар али мәчлис сечкиләриндә иштирак етдикләри кими, сәтәри дә сечилә биләр;

Гурултајда һәмјерлимиз Топчубашов да “Үсули-Чәдид” мәктәбләрини кенишләндирмәји лазым биләрәк гадын тәһсилени вә азатлығыны мүдафиә едиб кәстәрди ки, түрк гадыны өз милли хусусијјәтләрини сахламагла јашашы, тәһсил алматы вә ичтимаи һәјата гәшулмалыдыр.

Маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләрини кениш мүзакирә елән гурултај Русијәда јашајан мүсәлманларла бағлы ашагыдакы гәрарлары гәбул етди:

1. Маариф вә мәдәнијјәт ишләри һәр халгын өз идарәсиндә олмалыдыр.
2. Маариф вә мәдәнијјәт һәр халгын өзүнүн сечдији идарәјә табә едилмәлиди.
3. Мәктәбләрдә охумаг һәр халгын өз дилиндә олмалыдыр. Орта мәктәбләрдә түрк дили мәчбури фәнн кими өјрәнитмәлиди. Али мәктәбләрдә исә гәдрис түрк-татар дилиндә апарылмалыдыр.
4. Мүәјјән јаша чатмыш ушаглар үчүн охумаг, ибтидак тәһсил алмаг үмуми ичбәри вә пулсуз олмалыдыр.
5. Ибтидак мәктәбләр ејни типли олуб, дин вә дүнјәви мәктәбләрә бөлүнмәлиди.
6. Шакирдләрин ибтидак мәктәбдән орта вә али мәктәбләрә кечмәси имтаһансыз олмалыдыр.
7. Рус дили мәктәбләрдә икинчи дил кими тәдрис едилмәлиди.
8. Русијанын бүтүн милләтләри үчүн ејни фәннләр кечилмәлиди.
9. Һәр халгын маариф вә мәдәнијјәти үчүн ајрылан хәрчләр дәвләтин вә ја мөһәллә идарәләрини һесабына олмалыдыр.
10. Милли мәктәбләри битирән кәчләр Русијанын али мәктәбләринә имтаһансыз гәбул олунмалыдыр.
11. Кәнд мәктәбләрини һәр биринә етраф сәһәдән ән азы 6 десјатин торпаг ајрылмалыдыр.
12. Јерли шәраитдән эсалы олараг ыгызлар вә оғланлар биркә тәһсил олмалыдыр.
13. Рус мәктәбләриндә охујан мүсәлман ушагларынын сажы 8 оларса, онлара дәвләт һесабына ана дили вә илаһијјәт дәрсләри кечилмәлиди.

14. Дини мәктәпләр рухани идарәләринә табе едилмәлидир.
15. Хокумәт 1917/18-дәрс илиндә земство, игәһәр вә мәһәллә мәктәпләрини милли мәктәпләргә чевирмәлидир.
16. Мүсәлман мәктәпләринә, мәктәбәгәдәр вә милли тәрбия мәһәлләләринә мүәллим һазырламаг мәгсәдилә гадын вә кишиләр үчүн али тәһсил мәһәлләләри вә курслары ачылмалыдыр.
17. Мүсәлманлар үчүн ачылмыш олан рус мәктәпләри, милли семинаријалара вә курслара чеврилмәлидир. Онлардан топланмыш пул вә биналарын мүлккә һүтүгү јерли мүсәлманларга верилмәлидир.
18. Бу илдән етибарән мүсәлман орта үмуми тәһсил вә ишә мәктәпләри ачылмалыдыр.
19. 1917/18 дәрс илиндән милли мәктәпләр һүтүгү чәһәтдән вә мәзмунча рус мәктәпләри илә бәрабәрләшдирилмәли, ваһид тәдрис планы тәтбиғ едилмәли, дәрсләр ејни вахтта башлајыб гуртгармалыдыр.
20. Мүсәлман мәктәпләриндә охумаг истәјән гејри-милләтләрин унагларына һеч бир манәә төрәдилмәмәлидир.
21. Мүсәлман халкларынын (II турулгајда) милли мәдәни мүхтәријјат вә фәдәрасијә мәсәләси һәлл олунана гәдәр земство вә шәһәр рус мәктәпләрини идарә етмәк үчүн милли гејтләр јарадымалыдыр.
22. Мүәллимлик һүтүгү верән мәһәлләләрин бириндән вәсигә алан вә јахуд али мәктәбдә дәвләт имтаһаны вериб мәктәби гуртармыш адамларга мүәллим олмаг һүтүгү верилмәлидир.
23. Һәрби-гапалы мәһәлләләр вә мүхтәлиф сәһәләр үчүн мүәјјәнләшмиш мәктәпләргә мүстәгил олмаг ихтијары тәсдиғ едилмәлидир.

2. Јени тәдрис үсулларынын јайылмасы. “Үсули-чәдид” мәктәпләри

Јени тәдрис үсулларынын Русија мүсәлманлары арасында јайылмасынын өндәри мәншә етибарилә Крым татары Исмаһыл бәј Гаспирински оиду. Онун хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирән өзбәк шаири Һәмзә һәким вәфаты күнү јазырды: “Тәфләт вә чәһаләт кими сәјсыз-һесабыз гарт дағлары тәкбашына, Фәрһад кими чапан бу мәрһум вә мәрүф Исмаһыл бәј һәзрәтләри иди”. Азәрбајҗан зијалылары да Исмаһыл бәј Тәзә Пир мәсчидиндә тәнтәнәли матәм мәрасими кечирмишдир. Бу мәрасимдә Солтан Мәчид Гәнизадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов вә башгалары И. Гаспиринскини маариф.

¹ П. Дәвләт 1905-1917 илләр арасында Русија түркләринин милли мүчәдилә тарихи. Анкара 1985.

мәдәнијјәт, јени үсуллу мәктәбләр сәһәсииндәки тарихи хидмәт-
ләрини јүксәк тиймәтләидирмишләр.

Исмајыл Гаспирински мүсәлман мәктәб вә мәдрәсәләриндә
тә'лим-тәрбијә үсулларынын дәјишмәсинә, кечилән дәрсләрин ислаһ
едилмәсинә инапырды. Исмајыл бәјин фикринчә мүасир мәктәбләр
ушағлара дии тәрбијә илә јанашы пешәләр дә өјрәтмәли, сәнајәјә
диір биликләр вермәли, тәдрис планы Аврона дилләрини дахил
етмәли вә Исламы Аврона мәдәнијјәтинә јакынлашдырмалыдыр.¹
Исмајыл бәјә көрә ислаһат тәдричән, ибтидаи мәктәбләрдән
башламалыдыр. Бу јени үсуллу мәктәбләрдә ушағлара Гуран охумағ,
јазмағ, намаз гылмағ өјрәтмәклә јанашы түрк дили вә гармматикасы,
ријазийјатын әсаслары, Ислам тарихи, чоғрафија, дүңја тарихи вә
анатомија фәһнләри дә тәдрис едилмәлидир.

Исмајыл бәј Гаспирински "Үсули-Чәдид" адланан бу јени
мәктәбләри Бағчасарајда 12 шакирдлә ачмышды. О, һафиз Әфәнди
адлы мүәллимлә 45 күнә һәр күн 4 саат дәрс кечмәклә ушағлары
јазмаға, охумаға өјрәтди. Бу үсулун јарарлы олмасына халда инам
јаратмағ үчүн Исмајыл бәј јашлы әһали үчүн дә јени үсуллу
мәктәбләр тәшкил едиб, онлара 45 күндә јазыб охумағын мүмкүн
олдуғуну сүбут етди. Исмајыл бәјин "Үсули-Чәдид" мәктәби тезликлә
Русија мүсәлманлары арасында кениш јайылды. Мүәллимләри бу јени
үсуллу мәктәбләрдә ишләмәјә һазырламағ үчүн Исмајыл бәј јанында
һәм тәкмилләшмә курслары ачды, һәм дә "Тәрчүман" газетиндә
елми-методик мәғаләләрлә чыхыш етди.

Исмајыл бәј Рус дәвләти јанында олан нүфузундан истифадә
едәрәк рәсми даирәләрдән Түркүстанда "Үсули-Чәдид" мәктәб-
ләринин ачылмасына ичазә алды вә мүсәлманларын Русијада
мәдәнијјәт мәркәзинн јаратды.

Русија мүсәлманлары арасында азадлығ мејлләрини јајап Исмајыл бәј
Гаспиринскинин "Тәрчүман" газети, Түркүстанда ачдығы "Үсули-
Чәдид" мәктәбләри вә Русијада јаратдығы Мүсәлманларын
Мәдәнијјәт Мәркәзи Рус монархист миссионерләрини горхуја
салдығындан кешииш Илмински досту К.Р. Победоноссева јазырды:
"Тәрчүман" газети чыхарап Исмајыл бәјин истәдији бунлардыр: 1.
Рус империясы ичәрисиндә јашајан мүсәлманлары ислам
әсасларындан ајырмадан Аврона елминә гатмағ; 2. Чохлу мүхтәлиф
ләһчәләрдә данышан Русија мүсәлмандарыны бирләшдирмәк вә
мөһкәмләтмәк (Мәс; Алманија бирлији кими); 3. Османлы түрк
көкүндән кәлән бүтүн мүсәлманлара үмуми бир дил јаратмағдыр.
Инди иә олачағ. Билдијимә көрә Газәнда түркчә газетләрин вә дәрс
китабларынын сајы кечән илкинә нисбәтән хејли артмышдыр. Русија

¹ Türk dünyasında Eğitim Reformu və gəspiri ali İsmail bey -Ankara 1987

Мүсәлман Мәдәнијјәт Мәркәзләринин јарадылмасына имкан
вермәмәлијик. Әкс тәғдирдә мүсәлманлары руслашдырма
сијасәтиндән һеч бир нәтичә алынмаз”¹. Чар һөкүмәтинин
мүтавимәти нәтичә вермәди. “Үсули-Чәдид” мәктәбләри Русија
мүсәлманлары арасында кениш јайылды.

Шүбһәсиз, ичтимаи һәјатда вә фикирдә јаранан бу дөнүш бүтүн
саһәләрдә олдугу кими Азәрбајҹанда да халг маарифиндә өзүнә јер
тапды. “Үсули-Чәдид” чәрәјаһы тә’лим-тәрбијә саһәсиндә мәктәб
системиндә әсрләр боју давам едән көһнәлијә гаршы чыхды. Бу үсул
Азәрбајҹан халгыһы мүасирләшдирмәк шүары алтында јени
јашаыша, мәдәнијјәтә чағырды. Азәрбајҹанда Гаспрински идеја-
ларынын јайылмасында Әһмәд бәј Ағајев, Әлибәј Һүсәјзадә, Ә.
Топчубашовун хидмәтләри бөјүк олду. “Һәјат” вә “Иршад”
газетләринин редакторлары олан Әһмәд бәј Ағајев вә әтрафына
топлашан габагчыл вә ичтимаи хадимләр Гаспринскинин ирәли
сүрдүју фикирләри реаллашдырмаг үчүн маарифи јанан чәмијјәтләр
јаратдылар, “Үсули-Чәдид” мәктәбләрини мүдафиә етдиләр. Әһмәд
бәј Ағајев “Иршад” газетиндә јазырды: “Мәгсәдимиз бир тәрәфдән
рус һөкүмәтинә гаршы мүбаризә апарараг һәр чүр үмуми вә сијаси
азадлыгдан мәһрум олан түркләрин һәмин азадлыгыны даһа да
артырмагдан, диқәр тәрәфдән исә түркләрин өзүндә бирлик
фикрини горујуб сахламагдан ибарәтдир”.

Бу заман Азәрбајҹан халгынын вә онун габагчыл
маарифпәрвәрләринин дә милли шүрунун ојанмасы мүшаһидә еди-
лирди. “Әкинчи” газетинин чыхмасы, “Молла Нәсрәддин” журна-
лынын нәшри, хејријјә чәмијјәтләринин јаранмасы, кәнд вә
шәһәрләрдә тамашалар көстәрмәк үчүн һәвәскал дәрнәкләрин
тәшкили, “Сәфа”, “Ничат”, Кәһчәдә вә Шәкидә “Нәшр маариф”
чәмијјәтнини фәалијјәти, М. Маһмудбәјов, Н.Нариманов, Ф.
Көчәрли, Ч. Мәммәдулузадә, Н. Вәзиров, Р. Әфәндијев, С.М. Гәни-
задә вә бир чох башгаларынын ичтимаи педагожи фәалијјәтләри,
мүтәрәгги маарифчилик мејли Азәрбајҹанда милли шүрунун
ојнамаһыны көстәрән ән парлаг мисалдыр.

Азәрбајҹанда ислаһәт апармаг истәјән вә јепилик тәрәфлары олан
маарифпәрвәрләр фәалијјәтләринин күн-күндән артырылдылар.
Лакин белә хејрхал фәалијјәт мүртәчә гүввәләрин чидди
мүтавимәтинә раст кәлирди. Руһаниләрин мүтәрәгги һиссәси
јенилијә тәрәфлар чыхдыгы һалда, мүртәчә һиссәси вә онларын

¹ П. Дөвләт, 1905-1917-чи илләр арасында Русија түркләринин милли мүчадилә
тарихи, Ашҹара, 1985, сәһ.17.

тә'сири алтында олан авам халг күтлеләри мұәсирләшмәјә, һәр чүр женилијә гаршы е'тираз едирдиләр. Онлар төкчә халгын әгидә вә шууруну дәјишәчәк көклү мәсәләләрә дејил, ән садә жениликләрә гаршы өз иаразылыгларыны билдирдиләр. Әрәб алифбасыны латын әлифбасы илә дәјишмәк идејасыны милли вә дини хәјанәт һесаб еләрәк, ичтиман фикри доғру јолдан чәкнидирмәјә чалышырдылар. Дакин Русијада кечирилән мүсәлман гурултајлары белә мұһафизәкар диндарлары тәнгид едәрәк, Рус имнеријасында јашајан мүсәлман түрк халгларының дини вә милли хүсусијјәтләрини сахламагла "Үсули-Чәдид" мәктәбләрини кенишләндирмәји лазым билди. Ф. Көчәрли "Мәишәтимизә даир" мәғаләсиндә јазырды: "Тә'лим вермәјин бинасыны Загафғазия мүсәлманлары ичиндә гојан мүсәлман шә'бәсиндә мұәллимлик елмниңи тамам едән чанаблар олублар".

Ф. Көчәрли даһа сонра јазырды ки, "Үсули-Чәдид"ин Азәрбајчанда әсасыны Гори семинаријасының мұәллимләриндән Ирәван губернијасының Нахчыван шәһәриндә Мирзә Әли Мәһәммәд Хәлилов, Кәнчә губернијасы вә Шуша шәһәриндә Сәфәрлибәјов, Ләнкәранда Бајрамәлибәјов гојмушдур. Даһа сонрлар исә "Үсули-Чәдид" мәктәбләрини Шуша шәһәриндә Мир Мөвсүм Нәвваб Гарабағы, Ләнкәранда Мирзә Исмајыл Гасир, Ирәванда Мирзә Казым Әскәрзадә Мүтәллим, Шамахыда Сејид Әзим Ширвани, Ордубад вә Нахчыванда Мәммәдтағы Сидги ачмышдыр. Азәрбајҗаның бу көркәмли адамларының ачдыглары мәктәбләрдә, моллаханаларда олдуғу кими, ушаглар јердә һәсир үзәриндә лизи үзәриндә отуруб "Тарихи Надир"и охумур, әксинә, ушаглар сәлигә илә столларың архасында отуруб сәс үсулу илә мұәллимләриниң јаздыглары јени дәрсликләр әсасында дәрс кечирдиләр.

Көркәмли шаиримиз Сејид Әзим Ширвани "Үсули-Чәдид" мәктәбиниң гајдаларыны гәбул едәркән көһнә мәктәби белә характеризә едирди:

Һәр вилајәтдә вар беш-он мәктәб,
Едирик кәсб онда өмрү әдәб
Мәктәбин фәррашин алты көһнә һәсир,
Дәрсимнади "Китаби-күрбәвимуш",
"Нәгли һәмдунә", "Тиссеји-Хәрнүш"
Охудут, чох тәрәгги етсәк әкәр
Чүмлә "Тарихи-Надир"и әзбәр.

Кетдикчә даһа кениш вүс'әт алан "Үсули-Чәдид" мәктәбләри Чар һөкүмәтини нараһат едирди. 1901-чи илдә дахили ишләр назирлији

хүсуси кизли тә'лиматында жазырды: "Сон заманлар татар (азәрбајчан) әдәбијјатында рус дәвләтинин 14 милјондан артыг мүсәлман әһалиси һәјатынын чох әсрлик әсасларыны лахлатмаг тәһлүкәси јарадан вә бу әһалинин һәјатында чиди дәјишикләр олачагыны фәрз етмәјә имкан верәи, тамамилә јени бир фикир чәрәјаны ("Үсули-Чәдид") көрүнмәкдәдир".

Белә мәктәбләрин чохалмасындаи вә халг арасында мәдәнијјәт вә мүсәлманчылығын артмасындан горхан чар дахили ишләр назирлији Јелизоветопол губернаторуна "Үсули-Чәдид" мәктәбләрини өз нәзарәти алтында сахлајыб онларын фәалијјәтини изләмәји тапшырырды. Өз һакимијјәтиндән горхан чар назирлијә кизли тә'лиматда губернатордан ашағыдакы мә'луматы көндәрмәји тә'кид едирди:

1. Јеи чәрәјана аид һансы китаблар (әдәбијјат) јазылып:
2. Мүәллимләрин шәхсијјәти.
3. Варидаты нәдир?
4. Мүсәлман аләми илә мүәллимләрин әлагәси нечәдир?
5. Һарада тәһсил алыб?
6. Чаван түркләрә мүпасибәти нечәдир?
7. Шәрг өлкәләринин башга мәркәзләри илә әлагәсини јохлајын.
8. Јени "Үсули-Чәдид" мәктәбләри Һарада ачылып?
9. Она ким рәһбәрлик едир?
10. Мәктәбә јардым көстәрән кимләрдир?

Азәрбајчанда "Үсули-Чәдид"ин јайылмасында 2 гүввә бир-биринә гаршы дајанмышды. Онлардан бири анчаг "Үсули-Чәдид" мәктәбләләриндә дини тәдрис етмәк вә илаһијјәтин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәји тәләб едирди. Бунлар моллалар вә диндарларын мүртәчә һиссәси иди. Икинчиси исә мүтәрәғи диндарларла јанашы Азәрбајчанын көркәмли зијалыларындаи Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли, Ч. Мәммәдгулузадә, Р. Әфәндијев, М. Маһмудбәјов, Ф. Ағазадә, С. Ахундов, А. Сәһһәт, М.Ә. Сабир вә бир чох башгалары иди.

"Үсули-Чәдид"ин јайылмасына мане олан гүввәләри тәнгид едәркән М.Ә. Сабир јазырды:

Бах бу имиш дәрси үсули-чәдид?
Јо...х, Јо...х, оғул, мәктәби үсјанды бу.
Молла дејил бундакы тә'лим едән
Әлаһәзәрәт, бир јени шејтанды бу.
Дур гачаг оғлум баш-ајаг ганды бу.

Мән дәјишиб ишвеји әчдадымы.
 Бәйлә ода салмарам өвладымы
 Ат чөлә кетсин иә дәбистанды бу
 Дур гачаг оглум баш-ајаг ганды бу.
 Елм адына бир гуру бөһтаңды бу.

вә јахуд:

Көр нечә алт-үст ејләјиб шејләри
 Дөндәриб А,Б-ја әлифбәјләри
 Мүртәдә бах, Ја охунур ејләри
 Санки һүрүфатла дүшманды бу
 Дүз јери јумру бир шеј ганыр
 Һәм дә дәјир сүткәдә бир фырланыр
 Ај доланыр, көј дајаныр, күн јаныр
 Кафирә бах көр нә бәд иманды бу.

Бүгүн манеәләрә бахмајараг чәмијјәтин инкишафы, габагчыл маарифпәрвәрләрин сә'ји вә мүбаризәси нәтичәсиндә "Үсули-Чәдид"мәктәбләри Рус империјасында јашајан мүсәлманларын ичәрсиндә кениш јайылды. Бу јени үсуллу мәктәбләр мүсәлман халqlарынын маариф вә мәдәнијјәтинин инкишафы тарихиндә мүсбәт рол ојнады.

3. Азәрбајчан маарифчиләринин тә'лимин ана дилиндә апарылмасы уғрунда мүбаризәси

Азәрбајчанын Русија тәрәфииндән истила олундуғу күндән башлајараг Чар һөкүмәти ана дилинә вә онун тәдрисинә һәмишә дүшмән мүнәсибәт көстәрмиш, кизли тә'лимат вә көстәришләрлә ону мөһдудлашдырмаға чалышмышдыр.

Русијанын маариф назири Кассо 1913-чү ил ијунун 14-дә "тәјри-рус халqlарынын ибтидаи мәктәбләри үчүн әсаснамә" тәсдиг етди. Ашағыдакы тәдрис планы, бу тәһгирамиз әсаснамәјә мұвафиг, тәртиб едилиб рус олмајан халqlарын мәктәбләринә көндәрилди.

Фәнләр	1 синиф	2 синиф	3 синиф
1. Шәриәт	4с.(ана дилиндә)	4с.(ана дилиндә)	4с.(ана дилиндә)
2.Рус дили	12 саат	12 саат	10 саат
3.Ана дили	6 саат	6с.(ана дилиндә)	4 саат

Шовинист рус һөкүмәти вә онун маариф назирлији мүсәлман мәктәпләринә јерли дилләри билән христианлары көндәрир, һәтта бә'зи мәктәпләрдә шәриәт дәрсләрини дә рус дилиндә кечирирди. Чар һөкүмәти мәктәпләрдә мүстәмләкә сijasәтинә хидмәт едән "һал" методу тәтбиг етмәклә руслашдырма сijasәтини даһа кенишлән дирирди.

Белә бир сijasәтлә разылаша билмәјән Азәрбајчан зијалылары 1906-1907-чи илләрдә мүсәлман мүәллимләринин биринчи вә икинчи гурултајында мүәллимләри ана дилинин тәмизлијини горујуб сахламаға вә онлары Чар һөкүмәтинин руслашдырма сijasәтинә гаршы мүбаризә апармаға чағырды. Бу гурултајын ишини тәһтил етдикдә көрүрүк ки, Н.Нәриманов, Ү. Һачыбәјов башда олмагла онун тәшкилатчыларынын 90%-и Гори семинаријасынын мә'зунларыдыр. Чүнки онлар габагчыл рус вә Авропа педагожи фикринә јахындан бәләд олмагла јанашы мәктәб, тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даһа дәриндән нүфуз едә билирдиләр, оиа көрә дә бу мә'зунлар гурултајын ишинә демократик истигамәт вердиләр. Гурултајдан сонра Н.Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, Ф. Агајев, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Маһмудбәјов, С.С. Ахундов вә башгалары гурултајын ирәли сүрдүјү мәсәләләри һәјата кечирмәк үчүн әсәр, мәгалә вә фелјетонларла чыхыш едиб милли һүгугумузу, мәдәнијјәтимизи горумағ, халгын һәртәрәфли инкишафына көмәк үчүн ана дилини өн плана чәкдиләр. Онлар ана дилиндә тә'лими ирәли сүрәркән, һеч дә мөһдуд милләтчилик, ана дилини башга милләтләрин дилинә гаршы гојмағ мәгсәди күдмәмишләр. Ф. Көчәрли јазырды: "Русларын мөһшүр педагогу Ушински дејир: Бир милләтин малыны, дәвләтини вә һәтта Вәтәнини әлиндән алсан, өлүб кетмәз, амма дилини алсан, о өләр вә оидан нишанә галмаз"¹.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләри бу фикри шүар етдиләр вә ана дили һаггында бундан да көзәл фикирләр сөјләниб, онун тәмизлијини горудулар. Ф. Көчәрли даһа сонра јазырды "...Ананын сүдү бәдәнин мајасы олдугу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр, һәр кәс өз анасыны севдији кими ана дилини дә сеvir"².

Ү.Һачыбәјов исә дејирди: "Бир милләтин ки, дили багды, онда о милләтий өзү дә батыр. Чүнки бир милләтий варлығыны исбат вүҷуд етмәсинә сәбәб онун дилидир"³.

¹ Ф.Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 1-4.

² Ф.Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Чилд II, сәһ. 4.

³ Ү. Һачыбәјов, Әсәрләри, Чилд III, сәһ. 3.

Ч. Мөммәдгулузадәнин фикрини хатырлајаг: “Салыныз јада о күнлери ки, ананыз сизи бешикдә жыргалаја-жыргалаја сизә түрк дилиндә лајла дејирди вә сиз гулаг агрысы сәбәбинә сакит олурлунуз... һәрдән бир ана дилини дапышмагла кечмишдәки көзәл күнлери јад етмәјин нә ејби вар”¹. Ф. Ағазадә јазырды: “Исан өвләдинын инчә һиссләрини ојандырмаг үчүи ана дили биринчи васитәдир”. Јүксәк вәтәнпәрвәр вә шаиранә педагожи фикирләр М. Маһмудбәјов, Р. Әфәндијев, Н.Нәриманов, С.С. Ахундов вә башгалары тәрәфиндән дә сөјләнилмишдир. Азәрбајчан маарифпәрвәләри дилимизи чәтинләшдирән османлы ибарәләриндән узаглашмаг, әрәб вә фарс тә’сириндән гачмаг үчүн османлыпәрәстләрлә мүбаризә апараркән јазырдылар ки, рус алимләри, шаир вә әдибләри халис ана дилиндә јазыр, ону ибарәли сөз вә ифадәләрлә бәзәдикләри үчүн халг онларын јаздыгларыны асанлыгла охујур, баша дүшүр.

Минасазов јазырды: “Дил нә гәдәр халга, онун данышыг тәрзинә јахындырса, демәк о әдәби дилдир. Белә олмасадјы Пушкинин, Некрасовун, Тостојун әсәрләринин дили әдәби дил һесаб едилмәзи”².

Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин ана дилинә белә мүнәсибәти вә мәктәбләрдә ана дилинә верилән саатлар чар һөкүмәтини гане едә билмирди. 1905-чи ил ингилабдан сонра Чар һөкүмәти мәктәбләрә, хусусилә милли мәктәбләрә һүчүм едәрәк руслашдырма сијасәтини күчләндирмәјә башлады. Чаризмин бу һәрәкәти Азәрбајчан маарифпәрвәр зијалыларынын чидди мүгавимәтинә раст кәлди. Ч. Мөммәдгулузадә “Мејмунлар” фелјетонунда “ Татарский язык в начальной школе”, “Татарларын маариф мәсәләси”, “Имламыз мәсәләси”, “Дил вә имла мәсәләләри”, Р. Әфәндијев “Мүсәлманлар ичәрсиндә халг маарифи” мәгаләләриндә руслашдырма сијасәтини күдән “Лал метод”а, “Тәбии үсул”а гаршы чыхараг тә’лимин ана дилиндә апарылмасыны мүдафиә едән кечмиш 1881-чи ил програмыны алгышладылар.

Ана дилинин тәмнизлијини сахламаг вә мүдафиә етмәк үчүн Азәрбајчан маарифпәрвәрләри хәлгилик идејасыны, халгын јарадычы гүввәсинә инам тәзисини көтүрүб, “Рәһбәр” журналында М.П. Вагиф, М.В. Видади, Ә. Нәбати, С.Ә. Ширвани, Г.Б. Закир кими халг шаирләринин садә Азәрбајчан дилиндә јаздыглары әсәрләри тәблиг етмәјә башладылар. Онлар халг нағыллары, дастанлар, зәрб-мәсәләләр вә аталар сөзләрини топлајыб Азәрбајчан дилини бу

¹ Ч.Мөммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри. Чилд 4, сәһ. 4.

² Һ.Минасазов, Сечилмиш әсәрләри, 1992, сәһ. 118

мәнбәләрдән өйрәнмәји, кәнч нәслин бу мә'нәви һәјат чешмисиндән гүввә ала билмәләринә чалышдылар. Ана дили уғрунда "Кәшкүл" газетинин сәһифәләриндә чыхыш едән Н.Нәриманов, С. Вәлибәјов, Ф. Көчәрли, Ч. Мәммәдгулузадә, "Тәрәғти", "Җени игбал", "Иршад", "Җәгигәт" газетләриндә чыхыш едән Ү. Һачыбәјов М.Ф. Ахундовун сәләфи кими әрәб әлифбасынын латын әлифбасы илә дәјишмәсиин тәшәббүскарларындан олан Ф. Ағазадә вә бир чох башгалары Азәрбајҗан дилинин орфографиясыны сабитләшдирмәјә, Азәрбајҗан әлифбасында ислаһатын апарылмасына, әдәби дилин нәзәри вә әмәли мәсәләләринин һәллинә чалышдылар. Ана дили уғрунда мүбаризәјә башлајан Азәрбајҗан зијалылары сәлис вә тәмиз ана дилиндә тәртиб олунмуш дәрс китабларынын мејдана чыхмасыны биринчи дәрәчәли мәсәлә һесаб едиб, бу ишә киришән илк пионерләр олдулар.

Ана дили уғрунда мүбаризәјә башламыш Азәрбајҗан зијалылары 1905-чи ил ингилабынын јүксәлишиндән истифадә едәрәк, ана дилинин саатларыны чохалтмаг вә ана дилиндә ушаг әдәбијјаты јаратмаг саһәсиндә чидди иш апардылар. Онларын билаваситә иштиракы илә бир бирийин ардынча ана дилиндә "Дәбистан" (1906-1908), "Рәһбәр" (1906-1907), "Мәктәб" (1911-1920) жураналлары јаранды, 1907-чи илдә "Биринчи ил", 1908-чи илдә "Иккичи ил" 1909-чу илдә, "Җени мәктәб" дәрсликләри нәшр едилди. Азәрбајҗан маарифпәрвәрләринин јаратдыглары дәрсликләр, синифдәнхарич оху китаблары вә Ушаг журналларынын нәшри Азәрбајҗан дилинин инкишафына әсаслы төкан верди.

Кечмиш Гори мүәллимләр семинариясынын Азәрбајҗан шө'бәсинин инспектору вә соиралар Бакы-Дағыстан директорлуғунда инспектор олан С.М. Гәнизадә мәктәбләрдә апардығы јохлама заманы шакирдләрин Азәрбајҗан дилиндән билик кејфијјәтинин ашағы олдуғу гәнаәтинә кәлмиш вә бунун объектив сәбәбини ушаглар үчүн ана дилиндә јаш сәвнјјәләринә ујғун вә тәмиз Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш синифдәнкәнар гираәт китабларынын олмамасында көрмүшдү.

1911-чи илдә Азәрбајҗан зијалыларындан Ф. Көчәрли, С.С. Ахундов, М. Маһмудбәјов, Ф. Ағазадә, Ә. Гасымов вә башгаларынын тәшәбүссү илә Бакыда дөрд күнлүк "Ибтидаи мәктәбләрдә Азәрбајҗан дилинин тәдриси, синифдәнхарич оху вә "Азәрбајҗан дилиндә илк гираәт китаблары һаггында педагожи курс" адлы семинар-мүшавирә кечирилди. Мүшавирә һаггында семинариянын кечмиш мә'зуну Исфәндијар Вәкилов хатиратында белә јазырды: "Бакыда", рус-татар мәктәбләриндә ишләјән Гори семинариясынын кечмиш мә'зунлары тәрәфиндән бир нечә нүмунә дәрси дејилди. (Бу

дәрсләрдән бириини И. Вәкилов демишдир-Ф.С.)¹. Дәрсдә шәһәр думасынын мәктәпләр комиссијасынын үзвләри, директор вә халг мәктәпләри инспектору Ф.А.Смирнов, Ф.Көчәрли вә "Рус-татар" мәктәбинин мүәллимләри иштирак етмишләр. Мүзакирә заманы Ф.Көчәрли "Мән" әвәзинә "бән" ишләдилән дәрсин вә дәрслијин дилини тәнгид етди. Бурада бәрк мүбаһисә олду. Бу мүбаһисәдән истифадә едән Смирнов "азәрбајчанлыларын һәлә грамматик нөгтеји-нәзәрдән әсасландырылмыш әдәби дили јохдур"-дејә ана дилинин тәдрисинин зәрури олмадығыны сүбут етмәјә чалышды. Бу монархист чар мә'мурларынын чәһдинә бахмајараг азәрбајчаилы зијалылар мушавирәдән аз сонра "Мәктәб" журналыны иәшр етдиләр. Бу журнал Азәрбајчан дилинин тәдриси вә тәмизлији уғрунда мүбаризәни даһа күчләндирмәјә имкан јаратды.

Ана дилинин тәмизлији уғрунда мүбаризәдә хејријјә чәмиј-јәтләринин дә бөјүк ролу олмушдур. Ү. һачыбәјов 1910-чу илдә "Һәгигәт" газетиндә "Көзәл бир тәшәббүс" адлы мәгаләсиндә "Ничат" маариф чәмијјәтинин мәктәб вә мәдрәсәләр үчүн ана дилиндә дәрслик чап етмәсини хејрхәһ бир иш кими гәләмә вериди.

Ү.Һачыбәјов "Ничат" чәмијјәтинин чап едәчәји китабларын әдәби Азәрбајчан халг дилиндә олмасыны, грамматик чәһәтдән дүзкүн чүмләләрлә јазылмасыны тәләб едәркән бу китаблар васитәсилә Азәрбајчан дилинин лүгәт тәркибини зәнкинләшдирмәји, орфографијасыны сабитләшдирмәји, әдәби Азәрбајчан дилинин нәзәри вә әмәли вәзифәләрини һәлл етмәји лазым билирди. О, јазырды: "Белә китаблар чап етмәк үчүн "Ничат" чәмијјәти педагогларымызы, јазычыларымызы, алимләримизи ән мүгтәдиләри бу ишә чәлб етмәкдән башга "Премја" дәхи тә'јин едәчәкдир".

Ү.Һачыбәјовун өзү дә Азәрбајчан дилинин сафлығыны горујан ири һәчмли китаб јазды. 120 сәһифә олан бу гүјмәтли әсәр ики һәссәдән ибарәт иди. Биринчи һиссәдә сијаси, һүгути, игтисади вә һәрби сөзләрин лүгәти вә онларын кениш мә'насы вә бә'зән дә онларын мәншәји изаһ едилирди. О бурада дилимизә дахил олан ичтимаи-сијаси, фәлсәфи терминләрини әдәби дилдә дәгиг ишләдилмәсинә бөјүк әһәмијјәт вериди.

Бу лүгәти дәриндән муталиә едәркән бир сыра хырда-цара нөгсанларын олмасына бахмајараг, Ү.Һачыбәјовун нә дәрәчәдә кениш дүңјакөрүшүнә, елми үмумиләшдирмәјә вә Азәрбајчан дилинин инчәликләринә дәриндән бәләд олдуғуна һејран олурсан. Ошун ана дилинин тәдриси илә әлагәдар јазмыш олдуғу "Һансы

¹ И. Вәкиловун 16 сәһифәдән ибарәт хатыраты мүәллифин архивиндәдир.

васитәләр илә дилимизи өйрәниб кәсби-маариф етмәлијик” адлы үч силсилә мәгаләси “Иршад” гәзетинин 1906-чы ил 47,48,51-чи нөмрәләриндә дәрч едилмишдир. О, бу мәгаләләрдә, чар һөкүмәтнин мәктәбләр үчүн тәдрис планларында ана дилинә азачыг да олса јер вермәсини мүсбәт һал кими гијмәтләндирәркән ана дилини тәдрис етмәк, ону ушаглара өйрәтмәк үчүн мәктәбләрин олмадығыны, ибтидаи мәктәб мүәллимләрини чатмадығыны јазырды. Азәрбајҗан дилинин бөјүк ичтимаи-сијаси әһәмијјәтини көрәи Ү.Һачыбәјов јазырды ки, Азәрбајҗан дили Авропа әдибләринин дедијинә көрә ән камил вә ән дәрин бир дилдир. Бу камил дилдән истифадә етмәмәји о, бәдбәхтлик һесаб едирди. Ү.Һачыбәјов Азәрбајҗан дилини өйрәймәк үчүн, Азәрбајҗан дилинин тәмизлијини, камиллијини сахламаг үчүн доврү мәтбуата, онун үслүбуна, дилинә бөјүк әһәмијјәт верирди.

Ү.Һачыбәјов мәтбуатда дилимизә јад олан сөзләрин ишләдилмәсиндән мүтәәсир олараг јазырды ки, “Мүһәрирләр охудуглары, гејри дилләрдә ишләдилән сөзләри Азәрбајҗан дилинә дахил едәркән дилимизин һеч бир гајда вә гануну көзләмирләр. Ү. Һачыбәјова көрә өзкә дилдә охумуш вә Азәрбајҗан дилиндә данышан бә’зи “Интиликентләр” ана дилимизә јени вә гондарма сөзләр кәтирирләр. Белә адамлардан узаг гачмаг лазымдыр. Онлар даһа горхулу вә нифрәгә лајиг шәхсләрдир”.

Ү. Һачыбәјов дилимизи Азәрбајҗан сөзләри илә зәикинләшдирмәји ирәли сүрәркән, гәзет, мәтбуат васитәсилә “забастовка” әвәзинә “тә’тил”, “пожар” әвәзинә “јаңғын” вә с. кими дилимизин аһәкинә ујғун олаи сырф Азәрбајҗан кәлмәләри илә әвәз етмәји лазым билирди. О, јазырды: “Нәдәнсә тәзә либасда базара чыхмагдап утанаи чаваплар кими, бу јени өйрәндијимиз өз сөзләримизин данышыг әсасында истемалышдан утанырыг вә утандығымыздан јени сөзләримизи бәргәсд ишләтмәјиб, гариымызда сахлајырыг. Гарнымыз дәхи бир кушеји-нисјан олдуғундан заваллы сөзләр орада итир, батыр вә билахирә унутулур. Бизим һәр ишимиз тәрсдир: утанмамаг лазым кәләң јердә утаныр, утанмаг оlanda утанмырыг вә һәтта буну да өзүмүзә фәхр һесаб едирик”¹.

Ү.Һачыбәјов ана дилини јүксәк гијмәтләндирәрәк: “Инсанын һәр бир еһтијачыны, ағлына кәләи али әфкарыны, гәлбиниә төрәјән һиссијаты шаираиәсини ән мүсбәт сүрәтдә ишар вә бәјан етмәјә васитә дилдир. Дилин кениш, зәикин, бәлиг” вә сәлист олмасы

¹ Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, чилд III, сәһ.30.

инсанын һәр бир чәһәтдән тәали вә тәрәггисинә нә бөйүк хидмәт етмиш олар.

Азәрбајҗан зијалылары әдәби Азәрбајҗан дилини гејри дилләрип тәсириндән узаглышдырмаға чалышырдылар. Онлар Азәрбајҗан дилинин гүрлушуна ујғун кәлмәјән сөз вә ифадәләри чыхармаға, Азәрбајҗан дилинин гануна ујғунлугларына мүнәсиб кәлән јени сөз вә ифадәләри, терминләри иикишаф етдирмәји, зәнкинләшдирмәји јалныз дилшүнәслиг проблемни кими гәбул етмәјиб, дөврүн ичтимаи-сијаси проблемни һесаб едирдиләр. Онлар ана дилимизни мөһкәмләтмәји вә сәлистләшдирмәји һәр кәсин намус вә гејрәти, вәтандашлыг борчу һесаб едирдиләр. Мәсәлән, Ү.Һачыбәјов халг арасында гәбул едилмиш сөzlәр әвәзинә тәзә сөzlәр дүзәлдән “јарымчыг” алимләрип тәнғид едәрәк јазырды: “Авамдан сорушсан ки, узагјазан” нәдир? Һеч вахт демәз ки, “телеграф”дыр. О сәбәбә ки, телеграф кими сөzlәр чамаат арасында гәбула кечиб. Руслардан дәхи бир чох шәхсләр “талаш” әвәзинә “микростой”, “зонг” әвәзинә “дождехранилище” тәбирини ишләтмәк истәдиләр, лакин чамаатын тәрәфиндән гәбула кечмәди.

Ү.Һачыбәјова көрә әдәби дил илк нөвбәдә халг данышыг дили әсасында “унудулуш сөzlәри”, “дирилтмәк” һесабына јенидән ихтира едилмәдидир. Азәрбајҗан зијалылары әдәби дили һәм дә классик әдәбијјатымызын һесабына иикишаф етдирмәји лазым биләрәк өzlәри дә бу сәһәдә көзәл нүмунә көстәрирдиләр. Онлар јахшы баша дүшүрдүләр ки, һеч бир дил анчаг сырф милли дил чәрчивәсиндә чыхыш едә билмәз. Елә бир дил јохдур ки, онун дүғәт тәркиби диқәр дилләр һесабына зәнкинләшмәсини. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, јени апләјышлары әдәби дилә дахил едәркәи онлары өз милли сөзүмүзлә, дәхи дүзкүн вермәк мүмкүндүрсә, бу јолу сечмәк лазымдыр. Бу мүмкүн дејилсә, онда кор-коранә, јери кәлди-кәлмәди әрәб вә фарс сөzlәри илә дејил, рус вә авропа дилләриндән дилимизин гәјда-гаиунларына ујғун кәләнләри сечиб ишләтмәлијик.

Ү. Һачыбәјов јазырды: “Хүләсә биз һәр һалда әрәб вә фарс сөzlәринә мөһтачыг, һәтта өз түрк сөzlәримизин бөјүк һиссәсини дә унутмушуг вә јахуд унутмаға јахын десәм хәтә етмәрәм. Бинаәнәиаләјһ дилимизни өјрәнмәлијик. өз мөдәнијјәтимиз вә мөрифәтимиз үчүн өјрәнмәлијик ки, өз еһтијачымызын бајанинә гане олағ”.

Азәрбајҗан маарифпәрвәрләри Азәрбајҗан дилини гәјдаја салмагда, ону зәнкинләшдирмәкдә, бу дили бүтүн гәјда-гаиунлары

¹ Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, чилд III, сәһ.32.

² Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, чилд III, сәһ.32.

илә кәнч нәслә дүзкүн өйрәтмәкдә мәктәбин ролуна бөйүк әһәмијјәт верирдиләр. Ү. һачыбәјов јазырды: “Мәктәб ишдә бизим дилимизин сәрвәтини тәфкин едән бир јердир”. О, бу мәктәбләри педагожи гәјда-ғанунлар үзәриндә гурулан бир мәктәб кими тәсәввүр едәрәк бу мәктәбләрдә ана дилимизи диактиканын ғанунларына мұвафиг тәдрис едилмәсини лазым билирди. О, јазырды: “...Бизә түрк е’дадијјә мәктәбләри вачибдир. О мәктәбләр үчүн “семинаријалара” верилән һүгүг вә имтијазиијјәт лазымдыр. Еј чәмијјәти хејриј-јәләримиз бизә мәктәбләр вә түрк мәктәби-һимајәсиндә имкан тәһсил етмиш мұәллимләр вә мәдрәсәләр лазымдыр”¹.

Ү. һачыбәјов ана дилиндә јазыб-даиышмағы бачармајан руһәниләри, јаланчы милләтпәрәстләри, зијалы вә алимләри тәнгид едирди. О, харичиләрии ана дилләри һаггындакы көзәл кәламларыны јадә салараг ана дилимизин гәдр-гүмәтини билмәјәи адамлары бәдбәхт адамлар һесаб едирди. Онун “Тәнгид” адлы 2-чи ил дәрслијинә һәср едилмин мәгаләси ана дилинә олан бөйүк мәһәббәтин бариз иүмүнәси иди.

Ү. һачыбәјов Азәрбајчан дилинин инкишафы мәсәләләринә һәср етдији мәгаләләриндә дилии елми “сәрф” вә “нәһвини” јаратмағы, данышыг вә јазыда әдәби дилин имла вә инша гәјдаларыны көзләмәји, әһәнк ғануна чидди риәјәт етмәји, халгын нитт мәдәнијјәтини јүксәлтмәји ирәли сүрүрдү. О јазырды ки, ахундлар, артистләр дилин грамматик ғанунларына фикир вермәјәрәк ону тәһриф едирләр. Ахундлар мүбтәда вә хәбәрин јерини дәјишдириб дилимизә јад олан ифадә вә тәркибләр ишләтмәклә садә бир фикри елә мүрәккәбләшдирирләр ки, динләјичиләр һеч бир шеј баша дүшә билмир. Артистләр дә бизим дилимизи бу сајаг корлајырлар: “Бу күй Тағыјевин театорунда ојнанылачагдыр сүзнәк бир фачиә “Кавләји әһәнкар, фәсиләдә чалачаг тәрзан вә охујачаг ханәндә, филанын ролуну ојнајачаг мәһшүр филан артист”.

Азәрбајчан зијалылары театорлар үчүн јазылан е’ланларын јер, күчә, кәнд, гәсәбә, идарә адларынын дилимизә, онун грамматикасына ујгун олмасыны лазым билирдиләр. Ү. һачыбәјову ән чох иараһат едән Азәрбајчан дилини јад тә’сирләрдән азад етмәк иди. Она көрә дә “Икинчи ил” дәрслијинин тәмиз Азәрбајчан дилиндә һәјата чыхмасы ону севиндирди вә белә јазырды: “Китабын дилинә кәлиничә демәк олар ки, рус вә ја фарсдан көтүрүлмүш үсули-ифадә вә ифадәји-кәламдан тамамилә азад олур да, сырф түрк дилинә мәнсуб гәјда илә јазылмыш китаб һәмин бу “Икинчи ил”-дир. Һалбуки, мөвчуд китаблар бир чох јерләрдә түрк дилини хараб едир, ушаглары вә

¹ Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, чилд III, сәһ.32.

мүәллимләри гарыгдырдыгы мә'лумдур. Јазысына кәлинчә о, дәхи бөјүк бир тәдбир вә тәһлилә лајиг сурәтдә јазылыб, чох асанлыгла охунур. Чүнки кәлмә нечә тәләффүз олунурса, еләчә дә јазылыбдыр вә чүнки тәләффүз түрк дилинә мәхсус бир гәјдаја көрә олмалыдыр, она көрә һаман гәјда да тамамилә сахланыбдыр вә бунунла гәләт тәләффүзүмүз дә тә'сид олунубдур"¹.

Ана дилини севән вә ону јүксәк гијмәтләңдирән Ү. Һачыбәјов бә'зи јаланчы вәтәниәрвәрләри, ана дили мүдафиәчиләрипи, ана дили һаггында мәтбуатда бош-бош јазан, өзү исә ана дилинә икраһ едиб гејри бир дилдә даиышан "интиликентләри", өзүнү мүсәлман аңландыран чаһил гардашларымызы тәңгид едәрәк "Дил" мәгаләсиндә јазырды: "Доғрудан да биз өз ана дилимизә индијә гәдәр бахдығымыз нәзәрлә бахмагда давам етсәк, јә'ни һеч бир әһәмијјәт вермәсәк, ола биләр ки, күнләрин бир күнү дилимиз итәр, батар, јох олар вә бир милләтин дә ки, дили батды, онда о милләтин өзү дә батар, чүнки бир милләтин варлығына исбати етмәсинә сәбәб онун дилидир".

Ү. Һачыбәјов "Дил" мәгаләсиндә јазырды ки, әслинә бахсан халг һеч баша да дүшмүр ки, һансы дилдә тәһсил алыр. Онлара елә кәлир ки, мүсәлманлар тәһсил алыбларса, елә бу милли гүрүрдур. "Күја мүсәлманчылыг ибарәтдир әрәб вә фарс дилләриндән"... Ү. Һачыбәјов јазырды ки, бу јазыг халга һеч баша салан да олмајыб ки, мүсәлманлыг Азәрбајҗан дили дејил. О јазырды: "Бир әрәбдән сорушурсан ки, кимсән?

-Дејир - Әрәб!

-Сән нә диндәнсән?

-Ислам.

-Нә дилдә данышырсан?

-Әрәб.

Амма бизнм бир нәфәримиздән сор ки, кимсән?

-Дејәр - Мүсәлман.

-Һансы милләтдәнсән?

-Мүсәлман милләтиндән.

-Нә дининдәнсән?

-Мүсәлман дининдән.

-Нә дили данышырсан?

-Мүсәлман дили.

Һалбуки өзү азәрбајҗанлыдыр, дини ислам динидир, дили Азәрбајҗан дилидир"². Ү. Һачыбәјов јазырды ки, нә милләтин адамлары, нә дә она јол кәстәрәнләри халгы һеч баша

¹ Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, Чилд 4, сәһ. 32.

² Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, Чилд 4, сәһ. 214.

салмајыблар ки, мүсәлман адында милләт јохдур, мүсәлман алында дил дә јохдур. Мүсәлман ислам динини гәбул етмиш адама дејирләр. Диилә дил мүхтәлиф анлајышлардыр. Дин башга, миллијјәт башгадыр. Диндә дил олмадыгы кими, диндә миллијјәт дә јохдур. Ү. Һачыбәјов јазырды ки, биз тарихән өз дилимизин гәдр-гijмәтнини билмәмишик. Бунун да әсас сәбәби гәлим мәктәбләримиз олмушдур. Валидејинләр ушагла-рынын һансы дилдә охудутлары илә марагланмајыблар. Онлары мүсәлман мәктәбиндә охумаг гане едиб. Белә һесаб едибләр ки, мүсәлман мәктәбиндә охумаг һәр шејдир вә башга чүр дә тәһсил ола билмәз. Мүсәлманлыг куја әрәб вә фарс дилини өјрәтмәкдән ибарәтдир. Ү. Һачыбәјов јазырды ки, она көрә дә бу мәктәбдән чыхан милләт нүмајәндәләри, интиликентләр вә мөллалар өз аиа дилини билмир, әрәб вә фарс дилиндә охујур вә јазыр. Онлар Азәрбајчан нүмајәндәләри, тәблиғатчылары дејил, мүсәлманчылығын нүмајәндәләри кими минбәрләрдән, газет вә е'ланлардан вар күчләри илә халгы јени әмәлә кәлмәкдә олан "Үсули-чәдид" мәктәбләринә гаршы мүбаризә апармаға чағырырлар. Бу мәктәбләри мүсәлманчылыға гаршы дүшмән еви һесаб едиб халгы Азәрбајчан дилиндә олан бу дүнјәви мәктәбләрдән узаглашдырырлар.

Азәрбајчанын маарифчи вәтәнпәрвәрләри јазырдылар ки, бизим милли бирилијимизи позан да дилимизә фикир вермәмәк вә онун гәдр-гijмәтнини билмәмәк олмушдур. Азадлыг, милли ифтихар, милли һејссијјат вә вәтәниәрвәлијин ән биринчи аддымы дилдир. Азәрбајчан зијалылары ана дили уғрунда мүбаризә апараркән дилин мәктәбләрдә мүкәммәл кечилмәсини лазым биләрәк аиа дилинә верилән саатларын миғдарыны артырмағы зәрури һесаб едирдиләр. Азәрбајчан зијалылары ана дилинин һәфтәдә 6 саат олмасына чидди е'тираз етдиләр. Ү. Һачыбәјов "Әли ашы вә Вәли ашы" мәгаләсиндә 1908-чи илдә "Тәрәгги" газетиндә јазырды: "О ки галды ана дилинин азалмасына вә 6 дәрәс олмасына, онда да јенә бир саат дәрәс охумагла ахырда анчаг өз адыны вә бир дә атасынын адыны јазә биләр. Вә бир күн олар ки, онун башына мәним башыма кәлән иш кәләр. Мәктәби гуртарандан сонра бир күн гоншумуз мәнә мүсәлманча бир кағыз јазырды вә көндәрди. Он беш күйдән сонра гоншумуз мәнә бир кағыз верди ки, охујум. Бу кағызга бир гәдәр бахыб буну охудум ки, әввәлә саламат оласыз вә бу тәрәфии әһвалыны... Бурада дајандым вә көзүмү кағызга зилләдим вә көрдүм ки, далыны охуја билмирәм. Һа сә'ј еләдим анчаг тәк бир "јахшы" сөзүнү охуја билдим. Сонра бир дүканчы һәмән кағызы охујуб билмишдир ки, кағыз јазан шикајәт едиб дејир ки, јаздығыныз кағызы охуја

билмәдим. Кағыз јазанда да бир савадлы адама јаздырын ки, јахшы охумаг олсун”¹.

Ү. Һачыбәјов ана дилини 6, рус дилини исә 12 саат програма дахил елән, руслашдырма сijasәти апаран чар мә’мурларына мүрачиәт едәрәк дејирди ки, гејри-рус халгларына белә мүнәсибәт бу халгларын нәинки гардашлашдырар, үмуми вәтәнпәрвәр едәр, әксинә халгы “Әли ашындан да, вәли ашындан да едиб ахырда авара вә бәдбәхт гојар”².

1905-чи илдән сонра ана дилинин мәктәпләрдә тәдрис олунмасы илә алағәдәр мәтбуат сәһифәләриндә кениш музакирәләр кедирди. Бу музакирәләрдән бири дә “Тәбии метод”, буна “җал метод”, “тәрчүмә методу” да дејилирди. Тәләбкар охучуларымыз суал верә биләр ки, нә үчүн чохдан бәри мөвчуд олан “тәбии метод” 1905-чи илдән сонра мәтбуат сәһифәләриндә гызғын мубаһисә объекти олмушдур.

Тәбии методун ғысача тарихи беләдир: бу методун әсас нүмәјәндәси Палмер олмушдур. О инкилис-дили үзрә Јанонијада методист ишләмишдир. Палмер дилин грамматикасыны, онун нәзәријјәсини сөздә инкар етмирди. Анчаг әмәли фәәлијјәтиндә шифаһи нитги анламаг, сонра исә данышыг вәрдишинә кечмәји лазым билирди. О белә һесаб едирди ки, ушаглар шифаһи нитги ана дили кими јалныз, охусуз вә тәрчүмәсиз мүәллим тәглид етмәк јолу илә өјрәнмәлидирләр. Бу үсулдан инкилисләр мүстәмләкә халгларыны әсарәтдә сахламаг вә онлары инкилисләшдирмәк үчүн кениш истифадә етмишләр. Мәсәлән, һиндистан мәктәпләриндә инкилис дили ана дилинә истинад етмәдән ушаглара өјрәдилдијн үчүн инди дә 1 милјардлыг һинд халгы инкилис дилинә данышыр вә онларын дәвләт дили инкилис дилидир. Тарихдә бир халг башга халгы әсарәтдә сахламаг истәдикдә Палмерин тәбии методуна мүрачиәт етмишдир. Чар Русијасында да миссионерләр гејри-рус халгларыны руслашдырмаг сijasәтиндә вахташыры бу үсула мүрачиәт етмишләр.

“Тәбии метод”ла дәриндән танышылыг көстәрир ки, пис нијјәт күдмәдикдә, ана дили тә’ғиб олунмајан бир јердә, гејри-бир дил ана дили илә паралел апарылдыпда, тәбии метод педагожи чәһәтдән дүзкүн тәтбиг едилдикдә јахшы нәтичә верә билир. Бу үсулдан монархист миссионерләр бәд әмәлләр үчүн истифадә етдикләриндән бир о гәдәр дә дәрин педагожи мәһәрәтә вә тәчрүбәјә малик олмајан мүәллим вә зијалылар тәбии методдан оддан горхан кими

¹ Ү. Һачыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы 1985, сәһ. 387-388.

² Ү. Һачыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы 1985, сәһ. 387-388.

горхмушлар. Она көрә дә "Тәбии метод" адыны чөкән, она балача истинад етмәжә чалышан, һүснү рәғбәт көстәрән мүәллимләр, дөврүн мүхтәлиф зијальлары вә милли гүввәләри тәрәфиндән атәшһәдәфинә чеврилмишләр. Руслашдырма сijasәтиндән горхуја дүшмүш олаи гејри-рус халглары 1905-чи илдә иигилабын јүксәлиши илә әлагәдәр "Тәбии методу" мүстәмләкә методу кими онун һеч бир јахшы тәрәфини гәбул етмәјәрәк мәтбуат сәһифәләриндә ону тәғйид атәшинә тутдулар. "Тәбии метод" әтрафында кедән бу мүба-һисәләрдә Ү. һачыбәјов да јахындан иштирак етмишдир. Бу мүнәсибәтлә Ү. һачыбәјов 1908-чи илдә 105 нөмрәли, 1909-чу илдә исә "Тәрәғти" газетинин 50, 51, 58, 67-чи нөмрәләриндә "Үәни үсули тәбии һаггында бир нечә сөз" сәрләвһәли мәғаләләрини дәрҗ етмишдир. О јазырды ки, бир нечә ил әввәл "Үсули тәбии"нин зәрәрли метод олмасыны о да мәғаләләриндә јазмышдыр. 1905-чи илә гәдәр дәрсләр ибтидаи синифләрдә рус дилиндә тәдрис едилдијиндән Чар мә'мурлары "Тәбии үсул"у руслашдырма сijasәти үчүн ән јахшы јол һесаб едирдиләр. Јә'ни рус дили ана дилинә истинад едилмәдән өјрәдилирди. Гејри-рус халгларының дилинә гаршы белә тәһгирамиз һәрәкәт өз халгының гәдр гижмәтини билән, онун гүруруну сахламаг истәјән истәр Азәрбајҗан, истәрсә дә Русјада јашајан гејри-рус милләтләринин милли һејсијјатына тохунурду. 1905-чи илдән сонра өлкәдә ичтимаи-сijasи вәзижјәтин дәјишмәси илә әлагәдар, јә'ни чар һөкүмәтинин гејри-рус халгларына өз ана дилиндә мәктәб ачмаг һүтугу вердији бир вахтда Ү. һачыбәјов әввәлки фикриндән дашынараг "Үсули-тәбии"ни дили өјрәнмәк үчүн ән јахшы васитә һесаб етди. Ү. һачыбәјов белә һесаб едирди ки, бир һалда ки, милли дилдә ибтидаи мәктәб ачмаг ихтијары верилмишдир, демәли, руслашдырма сijasәти ола билмәз. Вә әкәр биз ушагларымыза рус дилини мүкәммәл өјрәтмәк истәјириксә, демәли, мүгләг "Үсули-тәбии"дән истифадә етмәлијик. О, рус дилини ибтидаи мәктәбин биринчи синифдән дејил, јухары синифләрдән өјрәтмәји лазым билирди.

Ү. һачыбәјов "Үсули-тәбии"нин мүсбәт чәһәтләрини көстәриб, тәрчүмә үсулунун нөгсанларыны белә сәчијјәләндирирди: "Бала-ларымыз үчүн өјрәнмәси лазым олан рус дилинин тәрчүмә үсули илә тәдрис едилмәси илә маариф ишинә үч бөјүк зәрәр дәјир: әввәла, рус дили өјрәнилмир, ушаглар корланыр, вахт да һәдәр кедир. Ана дилимизә бир чох јалан, јайлыш вә дилимизә јарашмајан тәбирләр кириб бу нөвлә өз ана дилимиз дәхи хараб олуб. Инди өз сәиәтинә әһәмијјәт верән вә өз ана дилини севәи мүәллим бахсыи көрсүн ки, бу мәсәлә нә гәдәр мүһүм мәсәләдир. Әсил "үсули тәрчүмә" тәләб едир ки, әчнәби инсан өјрәдилән заман нә өјрәдиләи дил вә нә дә

өйрөтмөжө васитә олаи дил хараб едилмәсин, јә 'ни һәр ики дилии сәрф вә нәһв гәвәндиһә вә һәр бир хусусијјәтинә риајәт олунсун. Мәсәлән, русча дејилир ки, 'ученик сидит' - јә'ни 'шакирд отурубдур', даһа бир мисал 'птичка сидит на дереве' бу чүмләнин ләфсән мә'насы 'филанкәс' чаваблары јаздыгы кими белә олур: птичка -гушчыгаз, сидит-отуруб; на-үстүндә; дереве-ағачын; даһа доғрусу, ағачда. Даһа бир мисал, 'мальчик сидит на лошаде'-ләфсән мә'насы; мальчик-оглан; сидит-отурубдур; на-үстүндә; лошаде-атын. Мә'лумдур ки, бизим дилимиздә 'отурмаг' ләфзи јалпыз инсанлара бардаш гуруб вә ја диз чөкүб бир вәзијјәтдән алмасыны билдирир. Гуш бардаш гурмаз вә диз чөкмәз, бипаән алектә отурмаз; о сәбәбдәндир дилимиз гуш үчүн 'тонмаг' -ләфси изаһ едилибдир. Инсан ајагларыны атын белинә кечириб дә елә бир вәзијјәт алмасына да бизим дилимиз 'минмәк' ады гојубдур. Амма рус дилиндә минмәжә дә, гонмаға вә отурмаға да 'сидит' дејилир ки, бунун әсил мә'насы бизим дилчә 'отурмаг'дыр. Буна көрә дә 'гуш ағачын үстүндә отурубдур' демәк Азәрбајҗан дилинин сәһәти нөгтеји-нәзәринчә сәһвдир. Бу сәбәбә көрә дә ... 'гуш ағача гонубдур' вә икинчисини дә 'ушаг ата минибдир' вә 'ученик сидит' чүмләсини дә 'шакирд отурубдур' дејә тәрчүмә етмәлидир".

Ү. Һачыбәјов кәстәриди ки, тәрчүмә үсулу заманы ушуглар рус дилини дејил, өз дилләрини өјрәнирләр, дилиндә бир сөзү он дәфә ешитдији һалда рус-дилини бирчә дәфә ешидир. Бу үсулла ушаглар дилин грамматикасынын нәзәри чәһәтләринә дигтәт јетириб шифаһи нитгә јијәләнә билмирләр. Чүмләләр арасында әлағә јаратмагы бачармырлар. Тәрчүмә үсулу шакирддә горху һисси вә психоложи сәд јарадыр. Тәрчүмә үсулу заманы ушаг ана дили илә гејри бир дилин нә гәдәр фәргли олдуғуну көрүб оида дили өјрәнмәжә гаршы инамсызлыг јараныр.

Беләликлә, Ү. Һачыбәјов сүбүт етмәжә чалышырды ки, о јердә ки, ана дили әсас дил кими өјрәдилир вә рус дилинин өјрәнилмәси руслашдырма мәгсәдини күдмүр, орада 'тәбии үсул'ун тәтбиғ едилмәсини дилләрин өјрәнилмәси үчүн ән әһәмијјәтли јол һесаб етмәк лазымдыр вә о, бу фикри мұдафиә етмәжә һәр заман һазыр олдуғуну билдирирди.

Тәрчүмә үсулунун дилләри өјрәнмәкдәки зәрәрини кәстәрән, Ү. Һачыбәјовун 1909-чу илдә 'Тәрәгги' гәзетинин 13 март 53-чү №-дә 'Филанкәс' тәхәллүсү илә чап етдирдији, 'Үсули тәрчүмә' мәғаләсинә дигтәт јетирәк. Бу мәғалә тәбии үсулун тәрчүмә

¹ Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, Чилд 4, сәһ. 106-107.

үсулундаи үстүңлүү барәдә охучуларда даһа там тәсәввүр јарада биләр.

-Мүәллим (шакирдә) -Гулаг ас көрүм, русча дәрс дејирәм: ^{книга-}китаб; лежит-узаныбдыр; на-үстүндә; столе-столун; нищий- диләнчи ; бродит-ора-бура доланыр; иод -алтында; окнами-пәнчәрәләрин; и-вә; просит-тәвәгтә ејләјир; милостыню- диләнчи пајы. Птичка-гушчуғаз; сидит-отурубдур; на-сүтүндә; древе-ағачын; собака-ит; лает-һүрүр; на-үстүнә; нищего-диләнчинин; дед-баба; едет-бир шејә миниб кедир; в-ичинә; город-шәһәрин. Һа де көрүм.

-Шакирд - Книга-китаб; лежит. Мирзә гој јадыма салым, лежит-дурубдур.

-Мүәллим-Јох, әкәр дурса иди, онда кәрәк бу чүрә дик дура иди.

-Шакирд-Лежит,Мирзә, јатыбдыр... јох, јыхылыбдыр... јох, белә зад ејләјибдир. Мирзә, јә 'ни китабы истолун үстүнә гојубдур.

-Мүәллим - Јох, билмәдин. Лежит, јә'ни узаныбдыр.

-Шакирд - Мирзә, јә'ни узунму олубдур?

-Мүәллим - Адә, јох, узаныбдыр. Сән јаганда узанмырсан? Китаб да о чүрә узаныбдыр.

Шакирд - Мирзә, китаб да узанармы?

-Мүәллим- Та чох физиулуг ејләмә! Сәнә дејирләр узаныбдыр-дејинән ки, бәли узаныбдыр.

Азәрбајчаи маарифпәрвәрләри ана дили уғрунда мүбаризә апараркән оиун тәмизлијинә, орфографијасынын гәјдаја салынмасына, дилимизин грамматик гәјда-ганунларына, онун фонетикасына дигтәт јетирмәји лазым билир вә бу сәһәдә мәктәбин вә мүәллимин үзәринә бөјүк взифә дүшүдүјүнү көстәрирдиләр онлар бу ишә мүәллимин вә зијалыларымызын,тәблиғат васитәләримизин хүсуси дигтәт јетирмәләрини лазым билирдиләр.

Ана дили уғрунда мүбаризә апаран маарифпәрвәрләримиздән Р.Әфәндијев дә харичи дилдә тәһсил алыб, ана дилинә һәғарәтлә бахан, бу дилдә јазыб-охумағы бачармајан кәнчләрә мүрациәт едиб дејирди: "Бизим ушағлар дөшүндән ана сүдү әмдији, доғма дилини бир кәнара гојуб әрәб вә фарс дилләриндә тәһсил алырлар. Бу исә әбәс јерә мисдән гызыл алмаға чалышаи јалаичы кимјакәрләри андырыр. Ана дилини өјрәймәдән, билији харичи дилләр васитәсилә алмағ олмаз. Гој мисаллардан елә билмәсинләр ки, биз харичи дилләрин әлејһинәјик хејр, хејр... "Әстафрулла". Рәшид бәј азәрбајчаилы балаларына үч дили әрәб, фарс вә рус дилини өјрәнмәји лазым билирди, амма ана дилиндән сонра. О, елми биликләрин ачарыиы ана дилиндә көрүрдү. Азәрбајчан маарифпәрвәрләри дилимизи зәнжинләшдирәкән јалныз ана дилимизин гурулушуна ујғун сөз вә ифадәләри сечмәји , елми

дәлилләрә әсасланмагы лазым билирдиләр. Мәһз бу сәбәбдән дә Азәрбајҗан маарифпәврләринин демәк олар ки, әксәр һиссәси Азәрбајҗан дилинин нәзәри мәсәләләринә һәср едилмиш мөгәләләрлә чыхыш етмишләр. Ф. Ағазадәнин "Түрк дилини дирилтмәк вә зәнкинләшдирмәк јоллары", "дурғу ишарәләри", "Имла", "Бојағларың адлары башлы-башына јојулмушдур" вә с. мөгәләләри бунун парлаг нүмунәсидир.

Азәрбајҗан маарифпәврләринин АДР-ин јаранмасына гәдәр апа дили уғрунда апардығлары мүбаризә өзүнүн бәһрәсини верди. АДР һөкүмәти миллиләшдирмә сijasәтиин һәјата кечирәркәи апа дилини дәвләт дили һесаб едиб, онун өјрәнилмәсинә верилән саатларыш миғларыны әсаслы сүрәтдә артырды. Ана дили халғын милли сәрвәти олду. Азәрбајҗан Демократик Республикасы ана дилини горужуб ону кәләчәк нәсилләрә там, тәмиз шәкилдә вермәк үчүн әлиндән кәләни әсирәмәди.

4. Азәрбајҗан Демократик Республикасы дәврүндә маариф вә мәктәб. Маариф сәһәсиндәки ислаһатлар¹.

1917-чи ил феврал ајыида чаризм деврилди вә мүвәггәти һөкүмәт јаранды. Мүвәггәти һөкүмәт 6 март 1917-чи илдә халғларә мүраҗиәт едәрәк демократијаны һәјата кечирәчәјини вә'д етди. Мүвәггәти һөкүмәт Загафгазијаны идарә етмәк үчүн хусуси Загафгазија комитәси јаратды. Лакин, бу комитә фәалијјәт кәстәрә билмәди. Елә бу вахт әввәләр кизли шәраитдә ишләјән бир чох партијалар, о чүмләдән Мусават партијасы ачығ фәалијјәтә башлады. Бу партијаныш нүмајәндәләри М.Һ. һачинскинин сәдрлији вә М.Ә.Рәсулзаләнин мүавиилији илә 29 март 1917-чи илдә Бақы мүсәлманларынын ичтимаи тәшкилаты кими мүвәггәти Комитә јаратды. Бу Комитә Үмум Гафғаз Мүсәлман гурултајынын тәшили вә кечирилмәсиндә бөјүк рол ојнады. Гурултајда бир сыра сijasи мәсәләләрлә јанашы маариф мәсәләси дә мүзакирә едилди.

Е. Әфәндизадә маариф мәсәләси илә әлағәдәр мә'рузә едәрәк Азәрбајҗан дилидә үмуми, ичбари вә пулсуз тәһсилин һәјата кечирилмәсини, мүәллим кадрларынын һазырланмасыны, бу мөгсәдәлә мүәллим семинаријасы вә институтларынын ачылмасы тәләбләрини ирәли сүрдү. Гурултај бүтүн фәнләрин Азәрбајҗан дилиндә тәдрисини нәзәрдә тутан университетин ачылмасыны да лазым билди.

¹ "Азәрбајҗан Демократик Республикасы дәврүндә халғ маарифинин тәшкили јоллары" адлы Ајтән Гәһрәмәнованың фундаментал тәдғигат әсәри олдуғу үчүн биз АДР-ин маариф фәалијјәти үриндә кениш дајанмадығ. (Әсәр 1993-чү илдә Н.Туси адына АДПУ-дә мүдафиә едилшир)

Һеч шүбһәсиз ки, бу гурултајда маариф саһәсиндә ирәли сүрүлән бу вә диһәр тәдбирләр һәлә 1905 вә 1917-чи илләрдә Москвада вә Русијаның диһәр шәһәрләриндә кечирилән мүсәлман халqlарының гурултајларының әкс-сәдасы вә тә'срийин нәтиһәси иди. Гурултај нүмајәндәләри кәстәрдиләр ки, мәрүзәләрдә ирәли сүрүлән маариф, мәктәб мәсәләләрини һәјата кечирмәк үчүн милли фонд јаратмағ лазымдыр. Гурултајда иштирак едән милјонер З.Тағыјев күрсүјә галхыб бу идејаны мүдафиә етди вә биринчи оларағ 50 мин манат јардым кими пул верәчәјини сөјләди. З.Тағыјевин бу вәтәнпәрвәр һәрәкәтини бүтүн зал сүрәкли алғышларла гаршылады.

Русијада јашајан мүсәлман халqlарының гурултајларының гадыилар барәдәки гәрарларындан руһланан Азәрбајҗан гадыилары да Загафғазия Мүсәлман гурултајында иштирак етдиләр. Онлардан Ш. Әфәндизадә вә С. Талышханова галын һүгүтунун горунмасы, кишиләрлә гадынларын ејни тәһсил вә вәтандашлығ һүгүтуна малик олмасы барәдә мәсәлә галдырдылар. Мүсәлман гадынларының белә чүр'әтли чыхышы гурултајда иштирак едән диңдарларының гәзәбинә сәбәб олду. Бақы газысы Аға Мирмәһәммәд Кәрим Азәрбајҗан гадынының үзүачығ чыхыш етмәсини шәриәтии ганунларына зидд вә тәһгирамиз һәрәкәт кими гијмәтләндирди. Бақы газысының чыхышы гурултај нүмајәндәләринин гәти етиразына сәбәб олду. Натиғ күрсүдән јарымчығ дүшүрүлдү. Бу гурултајда М.Ә. Рәсулзадәнин шәхси тәшәббүсү илә гадынлар һағгында гәрар гәбул едилди. Орада дејилириди: "Әкәр бүтүн халqlарын гадынлары кишиләрлә бәрәбәр ичтимаи-сијаси һәјатда иштирак едәрәк өз милләтини иикишаф етдирисә, онда Азәрбајҗан гадыны мәһкумлутда гала билмәз вә галмамалыдыр".

Гәрарда Азәрбајҗан гадынларының сијаси вә вәтандашлығ һүгүтларының бәрәбәрләшдирилмәсиини зәрурлији дә гејд едилди.

Түрк халqlарының һәјатында баш верәи бу милли диңчәлиш вә Мүсәман гурултајында ирәли сүрүлән милли проблемләр Азәрбајҗан Демократик Республикасының маариф саһәсиндә анардығы ишләрдә өзүнү кәстәрмәклә јаиашы, Азәрбајҗан зијалыларының милли шүурунун формалашмасында хүсуси рол ојиады вә онлар бу ролу әдәби әсәрләриндә вә әмәли фәалијәтләриндә дөммәдән һәјата кечирдиләр. Мәсәлән, Р. Әфәндијевин "Арвад мәсәләси", "Тоишу гошну олса, Кор гыз әрә кедәр", С.С. Ахундовун "Торхулу нағыллар", Ү. һачыбәјовун "Лејли вә Мәчнун" вә с. әсәрләринин

¹ "Каспи" гәзети, 23 апрел 1917.

әсас әһрамань гадьн олмагла јанашь, педагожи проблемләр маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләри дә бу әсәсләрдә өзүнүн әксини тапды. Мусават Партијасынын 1917-чи ил октябрын 26-да Бакыда I-чи Партија Гурултајы чағырылды. Бу гурултај кәләчәк Азәрбајҗан Демократик республикасынын програмыны мүәјҗәпләшдирәркән маариф сәһәсиндә ашағыдакы тә 'хирә салынмаз тәләбләри ирәли сүрдү:

- 1.Маариф сәһәсиндә бүтүн вәтапдашлар миллијәтиндән вә чинсиндән әсылы олмајараг барабәрдиләр;
- 2.Мәктәб мәсәләләринин һәллиндә јерли вә шәхси идарә етмәјә истәнилән гәдәр тәшәббүскарлыг кәстәрмәк ихтијары верилсин;
- 3.Халга там тәһсил азадлығы верилсин;
- 4.Мүхтәлиф типли мәктәбләр арасында сых, ардычылы әлағә јарадылсын; Ибтидаи мәктәб курсуну битирәнләр али ибтидаи, орадан да али тәһсил мүәссисәләринә дахил ола билсинләр;
- 5.Университетләр вә али тәһсил мүәссисәләри дахили гәјдалары вә тәһсил мәсәләләрини тәнзимләмәкдә там мүстәгил олсунлар;
- 6.Халг арасында маариф вә мәдәнијјәтин јайымасында али мәктәбләрә һеч бир манеә олмасын.
- 7.Тә'лим вә тәрбијә мәсәләләринин һәллиндә јерли өзүнүндарә органлары там мүстәгил олсун.
- 8.Ибтидаи вә али-ибтидаи мәктәбләрдә тәһсил үмуми, пулсуз вә ичбари олсун.
- 9.Јерли өзүнүндарә тәшкилатлары јашлылар үчүн үмуми тәһсил курслары ачсын.
- 10.Хүсуси техники вә кәнд тәсәррүфаты мәктәбләри ачылсын.
- 11.Јерләрдә чохлуг тәшкил едән милләтләрин ибтидаи вә орта тәһсили ана дилиндә апарылсын.
- 12.Орта мәктәбләрдә түрк вә рус дилләринин өјрәнилмәси мәчбури олсун.
- 13.Али мәктәбләрдә тәһсил түрк дилиндә кечирилсин.
- 14.Тәләб олуған мигдарда киши вә гадьн кимназијалары ачылсын.
- 15.Бир санифдә, азлыгда галаи милләтләрин ушагларынын сајы 40 оларса тә'лим онларын ана дилиндә апарылсын.
- 16.Азлыгда галаи милләтләрә ибтидаи, орта вә али мәктәб ачмаг вә өз дилләриндә охумаг имканы верилсин (мүәјҗәп мигдар ушаг топланарса).

Бу гуманист вә демократик тәләбләр сонралар Азәрбајҗан Демократик Республикасы тәрәфиндән тәдричән һәјага кечирилди. Демократик республика нәинки јерли халqlарын маариф мәсәләсини, һәм дә азлыгда јашајан милләтләрин тә'лим-тәрбијә вә маариф мәсәләләрини дигтәт мәркәзиндә сахламышдыр.

1917-чи ил октябрыш 13-дә /ноябрыш 2-дә/ Бақыда Совет һакимијјәти е'лан едилди. 25 апрел 1917-чи илдә һакимијјәт бүтүнлүклә болшевикләрин әлиһә кечди. Бақы Маариф Комиссарлығыныи биринчи рәһбәри олан Колесникова Совет һөкүмәти адындан ана дилһидә тә'лими пулсуз е'лан етмәклә, јени програм вә дәрсликләрин һазырланмасы илә әләгәдәр комиссия јаратды. Еләчә дә мәктәбин килсәдән ајрылмасы һаггында декрет верилди. Динә гаршы чһһад е'лан едилди. Совет һакимијјәтинин ән сәһв аддымларындан бири дә ушагларыш тә'лим вә тәрбијәсиндә динин мүсбәт чәһәтләриндән истифадә етмәмәси олду. Лакин тезликлә бу һөкүмәт деврилди.

1918-чи ил мајын 26-да Тифлиسدә 3 республикадан ибарәт (23 февралда) јаранмыш милләт мәчлиси дағылды вә мүсәлман фраксиясына дахил олан мүхтәлиф партијаларын үзвләриндән ибарәт Милли Шура јарадылды. М.Ә. Рәсулзадә Милли Шуранын Сәдри сечилди. 1918-чи илдә Истигласијјәт е'лан едилди. Битәрәф Фәтәли Хан Хојски Азәрбајҗан Демократик Республикасы һөкүмәтинин башчысы олду. Азәрбајҗан мүәллимләри Демократик Республиканы бөјүк руһ жүксәклији илә гаршыладылар. 1919-чу илдә мај ајыннын 28-дә Азәрбајҗан Демократик Республикасынын 1-чи илдөнүмү мүнәсибәти илә мәчлиси мәбусун фөвгәләдә тәнтәиәли ачылышында рәис /сәдр/ һәсән бәј Ағајев чыхыш едәрәк билдирди ки, бу фөвгәләдә ичлас мүнәсибәти илә Бақы мүәллимләр һеј'әти вә онларыш иттифагы, Күрдәмир, Көјҗај вә Кәнчәдән тәбрик телеграмлары көндәрмишләр¹.

Беләликлә, Демократик Республика гыса мүддәтдә бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, халг маарифи саһәсиндә дә (һәлә 1917-чи илдә Мусаваг Партијасынын I гурултајында гәбул етдијн програмындакы вә Русијада, Загафғазиијада јашајан мүсәлманларыш гурултајларынын гәрарларындакы) мүтәрәгги, демократик һуманист идејалары донмәдән һәјата кечирмәјә башлады. Демократик Республика 23 ај мүддәтиндә халг маарифи саһәсиндә олдуғча бөјүк ишләр көрдү. М.Ә.Рәсулзадә һәлә 1920-чи илдә Лаһычда јаздығы "Әсримизин Сәјавушу" әсәриндә дејирди ки, биз јаратдығымыз республикада "Һәр бир иисаныш мөһтәрәм шәхс, Азәрбајҗан вәтәндашы олдуғу үчүн һүгуу сахланылырды. Киши-гадын, мүсәлман, христиан, түрк-түрк олмајан, чинс вә миллијәт фәрги гојмадан варлы-касыб саһибкар, торпаг саһиб-муздур, өкрәтмән-тәләбә, мөһтәрәм-чаһил, синф, мәсләк, тәбәгә, рүтбә, вәзифә, нәсил, имтијазы арамадан бүтүн вәтәндашлар мөмләкәтин идарәсиндә иштирак едир ганун верән

¹ Азәрбајҗан Республикасы. ОИМД Архиви. Иш 88, ф 895, сий. 1.

гурумлара кирмәк һагына да һаһиб идиләр. Бурада бир синиф дикәр синфә һаким дежилди. Иисан нә варына көрә һагы, нә дә жоһсуллуғуна көрә һагсыз көрүнүрдү. Бунун кими нә жоһсуллуғу үчүн сајғыланыр, нә дә зәнкинлији үчүн алчалдылырды¹. О, даһа сонра јазырды: "Бу республикада һеч кәс, һеч бир елми мүәссисә, мәктәб, маариф, тә'лим вә тәһсил очағлары һеч бир синфин һагы вә һагсыз тәләбләринин әсири олуб она табә едилмирди. Әксинә, мүәллим вә алимләрә кеннш мүстәгиллик вериләрәк бирчә шеј тәләб едилирди: һамуслу Азәрбајчан вәтәндашлары тәрбијә етмәк".

Азәрбајчан Демократик Республикасы бүтүн васитәләрлә чалышырды ки, јени јаранмыш вә бүтүн шәргдә илк дәфә мөвчуд олан һуманист демократик республиканы мөһкәмләтсии. Бу чәһәтдәи онун бүдчәси вә ајры-ајры саһәләрә ајырдыгы малијјә вәсаитләри олдуҗа марағлыдыр. 1919-чу илдә Парисдә чап олунмуш "Тафгазда Азәрбајчан Демократик Республикасы" китабындакы фактлара дигтәт јетирәк. Бурада республиканын бүтүн назирликләри үзрә дәвләт бүдчәсини ләјһәси статистик рәгәмләрлә верилир вә ајдын олур ки, Демократик Республиканын бир иллик бүдчәси 665 милјон манат олмушдур. Бу бүдчәнин 60 милјон манаты һәрби дәниз назирлијинә, 45 милијон манаты исә тәһсил назирлијинә ајрылмышды. Марағлы бурасыдыр ки, Демократик Республика бүдчә ләјһәсинин әләвә гејдинә өлкәни гүдрәтини мүәјјәнләшдирән ики назирлијә, јени һәрби дәниз назирлијинә 80 вә тәһсил назирлијинә әләвә 30 милјон манат пул артырмағы лазым билмишди. Мәһз бу сәбәбдәи дә Демократик Республика ғыса мүддәтдә маариф вә һәрби саһәдә көрүнмәиш наилијјәт әлдә етди. О варлығынын биринчи күнүндән тәсәррүфатыи мүхтәлиф саһәләри үчүн милли кадрларын һазырланмасына хусуси дигтәт јетирди. 1919-чу илдә 100 нәфәр тәләбә ме'марлыг, тәбиәтшүнаслыг, тәјјарәчилик вә кәмичилик үзрә али тәһсил алмаг мөгсәдилә Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә охумаға көндәрилди. Марағлы бурасыдыр ки, бу тәләбләрин синфи мәнсубијјәтинә һеч бир фәрг гојудмамыш вә дәвләт онларын тәһсил һагыны өз өһдәсинә көтүрмүшдү.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын сүгүтү бу тәләбәләрә тәһсилләрини тамагламаға имкаи вермәди. Онларын бир чоһу дүнјаын мүхтәлиф өлкәләринә муһачирәт етмәли олдулар. Вәтәнә гајыданлар исә Сталин дөврүнүн репрессиясынын гурбаны олдулар. АДР-ни рәһбәрләри баша дүшүрдү ки, өлкәдә маариф вә

¹ М.Ә.Рәсулзаде-Әсримазин Сијавушу, Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты, чағдаш Азәрбајчан тарихи-Бақы 1991 сәһ 40.

² М.Д.А. ф 51, №3 сах.18

мәдәнијјәти иикишаф етдирмәк үчүн онун әрази бүтөвлүгүнү горумаг, мүстәгиллијини сахламаг лазымдыр. Мәһз бу сәбәбдән дә орду јаратмаг вә савадлы командирләр јегишдирмәк үчүн республика чар Русијасы ордусунда хидмәт етмиш Ә.Шыхлински, С. Мехмандаров кими кенераллары вә забитләри Вәтәни горумага чағырмагла онларын көмәјиндән, тәчрүбәсиндән истифадә етди. Һәрби кадрларыи чатмадыгы белә бир вахтда Азәрбајчан Демократик Республикасы иғтисади вә малијјә чәтинлијинә бахмајараг Кәнчәдә һәрби мәктәб ачды. Бу мәктәбии мүдавимләри Азәрбајчанынын илк милли ордусунун јаранмасында бөјүк фәалијјәт көстәрдиләр. Бу мәктәб сонралар Бақыја көчүрүлдү. Демократик Республика истәһкамчылар мәктәби, һәрби фелдшер мәктәби, һәрби дәмирјолу мәктәбләри кими хүсуси тәһсил мүәссисәләри дә јаратды. Бу мәктәбләрии мүсбәт чәһәти ондан ибарәт иди ки, бурада үмүмитәһсил ихтисас тәһсили илә мәһарәтлә әлағәләндирилимишди.

Азәрбајчан Демократик Республикасы мәтбуатын дирчәлдилмәси, ана дилинин дәвләт дили сәвијјәсинә галдырылмасы вә бу дилин тәмизлији уғурунда да ардычыл мүбаризә апарды. Бүгүн сәнәдләр вә рәсми јазышмалар Азәрбајчан дилиндә анарылды. Бу ишдә парламентин сәдр мүавини Әһмәд Агаоглунун ролуну хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Өлкәнин инкишафында халг маарифини бөјүк ролуну көрән Демократик Республика биринчи күндән мәктәбләри миллиләндирмәк мәғсәдилә нәшријјат-тәрчүмә комиссијасы јаратды. Бу комиссијанын рәһбәрлији илә ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн дәрсликләр нәшр едилди. Мәктәбләрии јарыдан чоху миллиләндирилди. Азәрбајчан Дәвләт Университети јарадылды. Азәрбајчанын мүхтәлиф гәзаларында једди киши вә бир гадын семинарыјасы ачылды.

М.Ә.Рәсулзадә “Әсримизин Сәјавушу” әсәриндә јазырды ки, Демократик Республика маариф тәшкилатларына кениш фәалијјәт имканы ачды, онларын ишиндә чидди дөнүш јаратды вә она милли руһ кәтирди. О, фикрини давам етдирәрәк јазырды ки, маариф мәмләкәти үрфанын нуру илә ишыгландырмаг үчүн чиддијјәтлә ишә башламышдыр. Азәрбајчан Демократик Республикасы үмуми тәһсили һәјата кечирмәк үчүн јени-јени тәдрис мүәссисәләри ачырды. Азәрбајчан Демократик Республикасында ачылмыш чохлу мәктәбләри мәллим кадрлары илә тәмин етмәк лазым иди. Белә бир чәтин вахтда Демократик Республика көмәк мәғсәдилә Истамбулдан мүәллимләр дәвәт етди. Бу сәһәдә олан бошлуғу долдурмаг үчүн һәр гәза мәркәзиндә мүәллимләр курсу ачылды. Гадынларла кишиләрин

тәрбијә вә тәһсили сәһәсиндә олан гејри-бәрабәрлик арадан галдырылды.

Демократик республиканын һәјата кечирлији ән бөјүк тәдбирләләриндән бири халг арасында савады вә маарифи кениш јаймаг вә тәблиг етмәкдән ибарәт олду. Демократик Республика тәблигатла кифәјәтләнмәјиб, мәктәб јашыны кечмиш вә һәтта лап јашлылар үчүн дә кечә курслары јаратды. Бу курсларда кишиләрлә бәрабәр гадынлар да тәһсил алдылар. Азәрбајчан халгынын һәјатында мәдәиијјәт ордусуну һазырламаг кими нәһәнк мәсәләләри һәјата кечирәи Тәһсил Назирлији дәрслик вә дәрс вәсаитләрини јаратмаг мәсәләсини һәлл етмәк үчүн имкан олан јердә орижинал китаблары, мүмкүн олмајан јердә исә тәрчүмә олунмуш вәсаитләри нәшр едирди.

Демократик республика халгын сәвијјәсини галдырмаг мәгсәди илә театр вә мусиги, декорасија, ојун, рәгс, сәс, ифачылыг мәсәләләририиә, опера вә оперетта сәнәтинә, актјор, актриса вә рәссамларын һазырланмасына да хусуси дигтәт јетирирди. Азәрбајчан Демократик Республикасы дөврүндә әдәбијјатымыз да милли руһда инкишаф етмәјә башлады. Жәнч шаирләримизин ән илһамкар һәдәфн үч рәнкли Азәрбајчан бајрагы олду. Азәрбајчан Демокртик Республикасынын маариф мәсәләләринә белә мүсбәт мүнәсибәтинин вә һәртәрәфли көмәјинин көкләрини арашдырдыгга көрүрүк ки, Демократик Республиканыи милли Шурасынын тәркибинә дахил оланларын әксәријјәти мүәллим олмушлар. Онларын арасында Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли иүмәјәндәләри, Гори семинаријасынын инспекторлары Ф.Көчәрли, С.М.Гәнизадә, мүәллим ичтимаи-сијаси хадим Н.Јусифбәјов, һәмид бәј Шахтаһтински, Рәшид бәј Капланов, Нурмәммәд Шаһсуваров кими зијальлар вә Фәтәли хан Хөјски, М.Ә.Рәсулзадә кими маарифпәрвәр дөвләт хадимләри дахил идиләр.

Гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан Демократик Республиканын илк дөрд маариф назирин дә (Нәсиб бәј Јусифбәјов, Нурмәммәд Шаһсуваров, һәмид бәј Шахтаһтински вә Рәшид бәј Капланов) мүәллим олмушлар. Бу көркәмли ичтимаи-сијаси, маариф хадимләри фәалијјәтләриндә халгымызын елмини, маарифини, мәктәбини, тәлим вә тәрбијәсини ирәли апармаг вә оилары иикишаф етмиш өлкәләрин сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн бүтүн вәситәләрдәи истифадә едирдиләр. Онлар Азәрбајчан әдибләрини, вәтәнимизин көркәмли шәхсијјәтләрини бүтүн дүијаја танытмаға чалышырдылар. Мәсәлән, Демократик Республиканын тәшкилатчыларындан бири олан Нәсиб бәј Јусифбәјов ичтимаи-сијаси мәсәләләрлә кәркин мәшғул олмасына бахмајараг, о Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли

нүмајәндәләрини республикадан канарда танытмаға да вахт тапырды. (Нәсиб бәј “Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи” әсәрини јазмыш, Гыз кимназијасы, тичарәт мәктәби, рус-мүсәлман вә шәһәр мәктәбләрини һимәјәдарлары шүрасынын үзвү олмушдур).

Демократик һөкүмәтини назирләриңдән бири олан Худат бәј Аслаиов исә 1919-чу илдә Бақыда ана дилиндә дәрс кечилән илк дәмирјолу мәктәбини ачмышдыр. Бу мәктәбләр педагогика тарихимиздә ән гијмәтли тәһсил мүәссисәләриндән бири олмушдур. Соиракы илләрдә дәмирјол мәктәбләри профессор Ә. Сејиловун рәһбәрлији илә даһа да кенишләнмиш вә онун бу фәалијјәти дөврүн ичтимаи-сијасы вә маариф хадимләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Худат бәј техники елмләрин Азәрбајчанда јайылмасына көмәк көстәрмәклә бәрәбәр өзү дә техники елмләр саһәсиндә илк профессоор олмушдур. Республиканын башга бир пазири Аслан бәј Сәфкүрдски Азәрбајчанда һүгүт елми үзрә илк мүкәммәл китабхананын тәшкилатчысы олмушдур. Маариф вә дини е’тигад назири Нурмәммәд Шаһсуваровун јени мәктәбләрин тәшкили вә университетин ачылмасыдакы әмәји, илк дәфә Азәрбајчан дилиндә мүһазирә охумасыны да хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Демократик республиканын бу вә башга фәдаиләри азад јашајыш јолу ахтараркән әзилмиш, истисмар олунмуш вә көлә һалына салынмыш милләтин дәрәжәләрини сағалтмаға, онун итирилмиш сәрвәтләрини бәрпа етмәјә, маариф, мәктәб вә мәдәнијјәтини чапландырмаға чалышмышлар. Азәрбајчанын бу көркәмли ичтимаи-сијасы вә маариф хадимләри бүтүн дүнјаја сүбүт етдиләр ки, азадлыгы газанмыш олан Азәрбајчан түркләри гыса мүддәтә јүксәк мәдәнијјәтә, маарифә вә һәгиги бәшәри әхлаға малик олду. Азәрбајчан Республикасы аз јашады.

М.Ә. Рәсулзадәнин дедји кими, “Чох шәј верә билмәдик ... Амма, милли задлығын нә олдуғуну баша салдыг. Азча да олса истиглал дадыздырдыг”.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин һәјатынын әсас мәгсәди белә иди:

Мән бир түркәм диним чинсим улудур
Инсан олан Вәтәнинин гулудур.

Истифадә едилмиш әдәбијјат

1. **Зија Көјалп.** Түркчүлүгүнүн эсаслары. Маариф нәширијјаты, Бакы, 1991.
2. **Рафиг Өздәк.** Түркүн гызыл китабы. Биринчи китаб. Бакы, Јазычы, 1992.
3. **Рафиг Өздәк.** Түркүн гызыл китабы. Икинчи китаб. Бакы, Јазычы, 1993.
4. **Ислам** (гыса мә'лумат китабы). Азәрбајчан Дөвләт Нәширијјаты, Бакы, 1985.
5. **Мәһәммәд Пејһәмбәрин һәјаты.** Азәрбајчан Дөвләт нәширијјаты, Бакы, 1990.
6. **С. Онуллаһи.** XIII-XVIII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. Бакы, 1982.
7. **Баһәддин Өкәл.** Бөјүк Ыун империясы. Чилд 1. Бакы, Кәнчлик, 1992.
8. **Баһәддин Өкәл.** Бөјүк Ыун империясы. Чилд 2. Бакы, Кәнчлик, 1992.
9. **Понаһ Хәлилов.** Түрк халгларынын вә шәргн славјанларын әдәбијјаты. Биринчи китаб. Бакы Маариф Нәширијјаты, 1994.
10. **Јусиф Баласағунлу.** Кудатку билик (хәшбәтләјә апаран елм). Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәширијјаты, 1994.
11. **Лев Гумулјев.** Гәдим түркләр. Бакы, Кәнчлик, 1993.
12. **Фәзлуллаһ Рәшид ад дин.** Огуз Намә. Бакы, "Елм" 1987.
13. **А. Муллер.** Историја Ислама. Петербург 1895.
14. **Ј. Бахтин.** Мәһәммәдин һәјаты. "Наука и жизнь", журнал 11-12, 1988.
15. **Һачы Сабир Һәсәнли.** Мүсәлман бајрамлары.
16. **Габуснамә** - Е.А. Бакы, 1963. Азәрнәшр 1989.
17. **Былкиз Өләддин.** Мәһәммәд Пејһәмбәрин һекәјәси. Бакы, Кәнчлик, 1991.
18. **С. Онуллаһи.** Азәрбајчанда илк Университет. Азәрбајчан мәктәби, ијул-декабр 7/12, 1992.
19. **З.П. Василовә.** Мудрые Заповеди народной педагогики. Москва, Педагогика, 1983г.
20. **Ајдын Хәлилов.** Илк Азәрбајчан китабы. The first Azerbaijan book. Бакы, 1995.
21. Азәрбајчан Әдәбијјаты тарихи. Бакы, 1960. АСРЕА Нәширијјаты, 1 том.
22. **Шејхулислам Аллаһшүкүр Пашазадә.** Гафғғзда Ислам. Бакы, 1991.
23. Азәрбајчан тарихи. Бакы, 1943.
24. Азәрбајчан тарихи. Бакы, 1994.
25. **Әлиһејдәр Һашымов.** Педагогика курсунун тәдрисиндә халг һикмәтләриндән истифадә.
26. **Әлиһејдәр Һашымов, Фәраһим Садыгов.** Азәрбајчан халг педагогикасынын антологиясы. Бакы, 1993.
27. **Садыг Шүкүров- Кәпчә мәктәбләринин тарихиндән.**
28. **Ә.Ј. Сејидов.** Азәрбајчанда педагожи фикрин инкишаф тарихиндән. "Маариф" нәширијјаты, Бакы, 1987.

29. Әйүб Тагыјев. Азәрбајчанда мәктәб тарихи. Маариф нәширјјаты, Бақы, 1993.
30. А.С. Сумбатзаде. Азербайджанцы этногенез и формирование народа. Баку: ЭЛМП: 1990.
31. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Коммунист 27 мај 1990.
32. В. Аллахвердијев вә Ш. Мейдијев. Азәрбајчан Демократик Республикасынын Азәрбајчан Һөкүмәти 1918/1920. Бақы 1990.
33. Балајев Ајдын. Азәрбајчан милли демократик һәрәкаты. Бақы "Елм" 1990, сәһ. 25 (рус дилиндә).
34. Насибзаде Нәсиб. Азәрбајчан Демократик Республикасы. "Елм" 1990.
35. Дөвләт П-1905/1917-чи илләр арасында Русија түркләринин Милли Мүчадилә тарихи. Анкара 1985.
36. Һ. Әһмәдов, Һ. Рәфибәјли. Азәрбајчанда рус-татар мәктәбләринин тарихинә даир (рус дилиндә), 1919 №9, с.116,121.
37. Әждәр Агајев- Фәрһад Агазадәнин педагожи көрүшләри.
38. Һ. Әһмәдов. Рус-Азәрбајчан мәктәбләринин јайылмасы тарихиндә даир (XIX әср). В.И. Ленин адына АПИ-нин Елми әсләри.
39. Һ. Әһмәдов. XIX әср Азәрбајчан мәктәби. Бақы Маариф Нәширјјаты, 1985.
40. З. Ахундова. Азәрбајчанда гадын тәһсил тарихинә даир. Бақы, АДУ Нәширјјаты.
41. Б. Нәсиров, М. Маһмудов. Азәрбајчанда тәһсили демократикләшдирилмәси вә тә лимин ана дилиндә апарылмасы узрунда мүбаризә.
42. Х.Мәмәдов, Султан Мәчид Гәнизаде (һәјат вә фәалијјәти). Бақы, 1963.
43. А. Рәфибәјли. Азәрбајчанда Маарифин инкишафында рус-татар(Азәрбајчан) мәктәбләринин ролу. Бақы, 1960.
44. "Мүәллим семинаријалары, О чүмләдән, Загафгазија мүәллимләр семинаријасы 1900-чү илдә Үмүмидүнја Парис сәркисиндә". Тифлис, 1901.
45. М.Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, 1955.
46. С.М. Ганизаде. "Самоучитель татарского Языка", 1,2-чи Зиссә, Бақы, 1902.
47. Ә. Сејидов. "Педагогика тарихи". Маариф Нәширјјаты, Бақы, 1968.
48. Ә. Сејидов. Азәрбајчанда педагожи фикрин инкишафы тарихиндән. Бақы, Азәрнешр, 1965.
49. А.Абдуллајев. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән. "Маариф" нәширјјаты, Бақы, 1968.
50. Ә. Гарабағлы. "Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы". "Маариф" нәширјјаты, Бақы, 1968.
51. Ү. Начыбәјов. Әсәрләри Азәрбајчан ССР ЕА Нәширјјаты, Бақы, 1961. 1-чи чилд, Бақы, 1965, 2-чи чилд, Бақы, 1968, 3-чү чилд, Бақы, 1968.

4- чү чилд

52. М. Аслан. Үзәјир Һачыбәјов, Кәнчлик, Бақы, 1977.
53. Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри. Азәрбајчан ССР ЕА нәширјаты, Бақы, 1963.
54. Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијаты. "Елм" нәширјаты, Бақы, 1978.
55. Б. Нәбијев. "Фирудин бәј Көчәрли". Бақы, 1963.
56. Н.Нәриманов. Гыса биографијасы, мәгалә вә мәктублары. "Јени түрк әлифба комитәси" нәширјаты, Бақы, 1925.
57. Ф. Көчәрли. "Нәриман Нәриманов", Бақы, 1965.
58. Н.Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри. Азәрбајчан Дөвләт Нәширјаты, Бақы, 1956.
59. Ы. Әһмәдов. "Н.Нәримановун педагожи фикирләри". "Маариф" нәширјаты, Бақы, 1970.
60. Р. Әфәндијев. "Драм әсәрләри". АДУ нәширјаты, Бақы, 1961.
61. Рәшид бәј Әфәндијев. Сечилмиш әсәрләри. Кәнчлик, Бақы, 1979.
62. А.Абдуллајев. Көркәмли педагог Рәшид бәј Әфәндијев. "Азәрбајчан мәктәби" №4, 1961.
63. Г. Мәммәдли. "Молла Нәсрәддин". Азәрбајчан Дөвләт Нәширјаты, Бақы, 1966.
64. Ы. Мәммәдгулузадә. "Мирзә Чәлил һаггында хатирәләрим". Бақы, 1967.
65. С.С. Ахундов. Сечилмиш әсәрләри. "Кәнчлик", Бақы, 1968, 1-чи чилд, "Кәнчлик", Бақы, 1968, 2-чи чилд.
66. Н.Вәлиханов "Сүләјман Сани Ахундов", Кәнчлик Бақы, 1968.
67. А.Шаиг. "Хатирәләрим". "Кәнчлик", Бақы, 1970.
68. А. Заманов. "Әмәл достлары". Бақы, 1979.
69. З. Көјүшов. "Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә әхлаг мәсәләләри". Азәрнәшр, Бақы, 1964.
70. Б.М. Әһмәдов. "Азәрбајчан маарифчилији фәлсәфәси". Азәрбајчан Дөвләт Нәширјаты, Бақы, 1983, (рус дилиндә).
71. С. Шүкүров. "Ы. Санылынын әдәби вә педагожи фәалијјәти". "Маариф" нәширјаты Бақы, 1970.
72. Ш. Гурбанов. "Әдәби достлуг". "Јазычы" Бақы, 1980.
73. Ә. Агајев. "Педагожи ирсимиздән". Азәрбајчан мұәллимәи гәзетәи, 2 нәјабр, 1983.
74. Ә. Агајев. Азәрбајчан Дөвләт Елми Тәдгигат Недагогика Институтунун әсәрләри, IX бурахылыш, 1971.
75. Н. Ахундов. "Азәрбајчан сатирик журналлары" (1906-1920-чи илләр), Бақы, 1958.
76. Ш. Гурбанов. "Ачылмамыш сәһифәләр". "Кәнчлик", Бақы, 1974.
77. Ш. Гурбанов. "Мұбариз халг мұәллимәи". "Азәрбајчан мәктәби", №11, 1964.
78. Азәрбајчан тарихи, Бақы, 1960, (рус дилиндә).
79. Д.Мустафајева. "Маһмуд бәј Маһмудбәјов педагожи фәалијјәти һаггында". "Азәрбајчан мәктәби", №1, 1970.
80. Х. Фикрәт -Тәрбијә тарихи вә педагогика 1926.

81. **Һејдәр Баммат** - Гәрб мәдәнијәтинин инкишафында мүсәлманларын ролу. Бакы, 1994.

82. **Һәмид Мәһәммәд Ибн Мәһәммәд**. Өл-Гәззали - "Хошбәхтлик иксири"

(кимја сәадәт) Тәрчүмә едәни Мәснаға Мәһәммәддир.

83. **Әл Гәззали** - Еһја-Улум-Москва, Наука нәшријјаты 1980. (рус дилиндә).

84. **Өзбәк педагожи фикринин анталокіясы**. Москва, 1986. (рус дилиндә)

85. **В. Мустафа-задә**. Бакы вә онун рајонларында халг маарифинин инкишафында хејријјә чәмијјәтләринин ролу. Бакы, 1949.

86. **проф. Габайдулин** - К вопросу об идеологии Гаспиринского - Баку, 1929

Түрк дилиндә әдәбијјат

1. *Türk dünyası Tarihi dergisi-9011 №42.*

2. *pr.dr. Abdulhalük M. Çay - Türk Ergenekon Bayramı Nevruz. Ankara 1989.*

3. *Dr. M.Faruk Bayraktar - İslam eğitiminde öğretmen- öğrenci munasibetleri. 1987 İstanbul.*

4. *Dr. Abdullah Nasir Ulvan. İslamda Aile Eğitimi - Elig Matbaatçılık Ankara 1981 t-1.*

5. *Dr. Abdullah Nasir Ulvan. İslamda Aile Eğitimi - Elig Matbaatçılık Ankara 1981 t-2.*

6. *Dr. A. Cafaroğlu. Azeri edebiyatında istiklal Mücadelesi*

7. *pr.dr. Erdogan Merqil Gazneli Mahmud. Ankara 1986.*

8. *Kaşgarlı Mahmud. Divani-Lügat-it-türk - rebureni Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu - Basımcbi Ankara Atalay, cild 1.*

9. *Kaşgarlı Mahmud. Divani-Lügat-it-türk - rebureni Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu - Basımcbi Ankara Atalay, cild 2.*

10. *Kaşgarlı Mahmud. Divani-Lügat-it-türk - rebureni Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu - Basımcbi Ankara Atalay, cild 3.*

11. *Kaşgarlı Mahmud. Divani-Lügat-it-türk - rebureni Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu - Basımcbi Ankara Atalay, cild 4.*

12. *Dr. Ramazan Şeşen - İslam Cografiyalarına göre Türkler ve Türk ülkeleri, Ankara.*

13. *Mehmet Saray. Türk dünyasında eğitim reformu ve Gaspiri İsmail bey (1851-1914). Ankara 1987.*

14. *Mehmet Akalin - Tarihi Türk Şeverleri. Ankara 1988.*

15. *prof. Dr. Heriert. Hillafetten Cimhriyete geçiş. Duba Ankara 1989.*

16. *Dr. Abmet Gökdemir. Cenub-i Garbi Kafhas hükümeti. Ankara 1983.*

17. *prof. Dr. Zaszlo Rasonin - Tarihte Türklük. Ankara 1988.*

18. *Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 1.*

19. *Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 2.*

20. *Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 3.*

21. *Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 4.*

22. *Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 5.*

23. *Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 6.*

24. Dr. Bahaddin ögel. Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 7.
25. Baltacı, Cahid - Osmanlı Medreseleri. İstanbul 1976.
26. Canan İbrahim- Hz. Peygambarin Sünnetində Terbiye-Ankara 1980.
27. Corci Zeydan -İslam medeniyati Tarihi - İstanbul -1976.
28. Dag, Mehmet-Oymen, H. Rasit -İslam eğitim Tarihi -Ankara 1974.
29. Ergin, Osman. Türk Maarif Tarihi - İstanbul 1981.
30. İslam Ansiklopedisi - İstanbul 1965.
31. Gadeusz Swietochowski- Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus-Azerbaycani 1905-1920

Азәрбајчан Республикасында Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви

1. "Бақы-Дагыстан халг мәктәпләринин дирексијасы". Фонд 309,1860-1918.
2. "Бақы реал мәктәпләри" Фонд 315, 1874-1920.
3. "Јелизаветопол киши кимназијасы", Фонд 419, 1883-1920.
4. "Јелизаветопол губернијасынын халг мәктәпләри дирексијасы", фонд 406, 1885-1920.
5. "Јелизаветопол Мүгәддәс Нина гадын тәһсил мүәссисәси", фонд 407, 1885-1920.
6. "Гафгаз тәһсил идарәсинин попечители илә јазыиша", фонд 309, 1891-1908.
7. " II шәһәр "Рус-татар" мәктәбинин фәалијјәти һаггында материаллар", фонд 309, 1892-1919.
8. "Марынски мәктәби һаггында материаллар", фонд 309, 1891-1992.
9. "Рус-татр" мәктәпләринин фәалијјәти һаггында, фонд 309, 1899-1919.
10. Салјан, Алтыагач, Балаханы, Нүкәди, Пушкин, Бузовна, Биләчәри, Шамахи, Гызылагач, Маштага мәктәпләри һаггында материаллар, фонд 309, 1892-1919.
11. Ф. Агазадә, ф - 515 № 1; №46, 53 ;70; 28; 32; 55; 59 ;63; 68;
12. Газах семинаријасы, ф - 797, сыра - 1; иш № 19; 20;

Азәрбајчан Республикасынын Мәркәзи Дөвләт Архиви

13. МДА. Ф. - 895 № 3 сах. 306
14. МДА. Ф. - 406 № 2 сах. 340
15. МДА. Ф. - 406 № 2 сах. 312
16. МДА. Ф. - 406 № 2 сах. 279
17. МДА. Ф. - 406 № 2 сах. 107
18. МДА. Ф. - 406 № 2 сах. 87
19. МДА. Ф. - 393 № 1 сах. 129
20. МДА. Ф. - 392 № 1 сах. 322
21. МДА. Ф. - 392 № 1 сах. 343
22. МДА. Ф. - 392 № 1 сах. 330

23. МДА.	Ф. - 392 № 1	сах.	329
24. МДА.	Ф. - 392 № 1	сах.	320
25. МДА.	Ф. - 391 № 1	сах.	1086
26. МДА.	Ф. - 391 № 1	сах.	988
27. МДА.	Ф. - 309 № 1	сах.	1113
28. МДА.	Ф. - 309 № 1	сах.	1113
29. МДА.	Ф. - 309 № 1	сах.	1247
30. МДА.	Ф. - 53 № 4	сах.	3
31. МДА.	Ф. - 51 № 50	сах.	642
32. МДА.	Ф. - 51 № 42	сах.	64
33. МДА.	Ф. - 51 № 42	сах.	65
34. МДА.	Ф. - 51 № 9	сах.	8
35. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	8
36. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	25
37. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	23
38. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	22
39. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	21
40. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	16
41. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	15
42. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	14
43. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	12
44. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	11
45. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	10
46. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	9
47. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	8
48. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	7
49. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	6
50. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	5
51. МДА.	Ф. - 51 1918-1920-чи ул.		
52. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	4
53. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	3
54. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	2
55. МДА.	Ф. - 51 № 4	сах.	1
56. МДА.	Ф. - 51 № 3	сах.	18
57. МДА.	Ф. - 51 № 3	сах.	16
58. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	21
59. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	20
60. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	19
61. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	18
62. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	17
63. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	16
64. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	14
65. МДА.	Ф. - 51 № 2	сах.	13

66. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	12
67. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	11
68. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	38
69. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	37
70. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	36
71. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	35
72. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	34
73. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	33
МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	29
74. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	25
75. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	23
76. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	22
77. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	191
78. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	187
79. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	186
80. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	185
81. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	184
82. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	84
83. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	17
84. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	18
85. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	9
86. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	8
87. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	7
88. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	6
89. МДА.	Ф. - 51	№ 2	сax.	4
90. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	2
91. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	194
92. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	193
93. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	191
94. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	189
95. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	134
96. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	122
97. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	110
98. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	82
99. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	792
100. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	79
101. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	15
102. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	14
103. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	13
104. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	9
105. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	8
106. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	7
107. МДА.	Ф. - 51	№ 1	сax.	1

108.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	5
109.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	4
110.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	7
111.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	168
112.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	167
113.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	162
114.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	161
115.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	160
116.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	159
117.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	158
118.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	157
119.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	152
120.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	7
121.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	12
122.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	3
123.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	1
124.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	78
125.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	60
126.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	55
127.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	412
128.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	33
129.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	30
130.МДА.	Ф. - 51	№ 1	сах.	27
131.МДА.	Ф. - 51	№ 1	са.	23
132.МДА.	Ф. - 51	№ 1	са.	19
133.МДА.	Ф. - 51	№ 1	са.	17
134.МДА.	Ф. - 51	№ 1	са.	166
135.МДА.	Ф. - 51	№ 1	са.	592
137.МДА.	Ф. - 51	№ 1	са.	79

